

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ
AZƏRBAYCAN İLAHİYYAT İNSTİTUTU**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ
MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİ FONDU**

KIRIKKALE UNİVERSİTETİ İSLAM ELMLƏRİ FAKÜLTƏSİ

**KIRIKKALE UNİVERSİTETİ İSLAM ÖLKƏLƏRİ
TƏDQIQAT MƏRKƏZİ**

**“İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ BİRGƏYAŞAYIŞ
TƏCRÜBƏSİ”**

MÖVZUSUNDA

BEYNƏLXALQ SİMPOZİUMUN MATERIALLARI

(TEZİSLƏR)

**AZERBAIJAN INSTITUTE OF THEOLOGY
UNDER THE STATE COMMITTEE ON
RELIGIOUS ASSOCIATIONS OF THE REPUBLIC
OF AZERBAIJAN**

**MORAL VALUES PROMOTION FOUNDATION
UNDER THE STATE COMMITTEE ON
RELIGIOUS ASSOCIATIONS OF THE REPUBLIC
OF AZERBAIJAN**

KIRIKKALE UNIVERSITY FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES

**KIRIKKALE UNIVERSITY ISLAMIC COUNTRIES
RESEARCH CENTER**

PROCEEDINGS OF INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON

**“PRACTICE OF COEXISTENCE IN ISLAMIC
CULTURE”**

(ABSTRACTS)

Baş redaktor:
dos. Aqıl Şirinov

Redaksiya heyəti:

i.f.d. Mehman İsmayılov
Prof. Dr. Şahin Ahmetoğlu
Dr. Öğretim Üyesi Adem Yıldırım
Şahin Ələsgərov
Rəna Həsərova
Şəms Bağirova

Texniki redaktor:
Hilal Ağamoğlanov

Simpozium materiallarında yer alan faktlara və fikirlərə görə yalnız tezis müəllifləri məsuliyyət daşıyırlar.

ISBN: 978-9952-545-21-0

ÖN SÖZ

Bəşəriyyəti yaxından maraqlandıran birgəyaşayış məsələsinin günümüzdə daha da kompleks xarakter daşdığını desək, mübaligə etmiş olarıq. Mövzunu sosioloji aspektdən təhlil edəndə görürük ki, sürətli inteqrasiya və miqrasiya prosesləri ilə getdikcə geniş vüsət alan qloballaşma dövründə cəmiyyətlərdə meydana gələn fərqli etnik və dini qrup, rəng, dil, etiqad, məzhəb və təriqətlər, təbii olaraq, cəmiyyətləri və ölkələri birgəyaşayış baxımından həll edilməsi bir o qədər də asan olmayan mənzərə ilə üz-üzə qoyur. Müasir dünyada birgəyaşayış çərçivəsində ortaya çıxan böyük problemlərin əsas amillərindən birinin, xüsusən, milli, irqi və dini müstəvidə artan ayrı-seçkilik olduğunu deyə bilərik. Belə ki, bu gün planetimiz milli və dini zəmində müharibə, şiddət, zülm, ədalətsizlik, ayrı-seçkilik, yadlaşma və marjinalaşdırma kimi hadisələrə və mənfi münasibət formalarına şahidlik etməkdədir. Birgəyaşayışla əlaqədar ən mühüm problemlərdən biri isə təəssüf ki, bəzi müsəlman ölkələrində ortaya çıxan məzhəblərarası münaqişələrdir. Məzhəblərin dinin bəşəri yozumları olduğu həqiqətini gözdən keçirən bəzi dini konfessiya və sektələr “tək doğru olan mənim etiqadımdır” prinsipini mənimsəyib ümumbəşəri dinimizi bir məzhəbin görüşünə həbs edərək, Yaxın Şərqi məzhəb münaqişələrinin tüğyan etdiyi coğrafi məkana çevirdilər. Etiqadi və məzhəb zəminində baş verən ayrı-seçkilik və münaqişələr, sözsüz ki, elm və irfandan uzaq olan bəzi dini qrupları Müsəlman dünyasına yönəldilmiş planların könüllü oyunçularına çevirir.

Bütün bunlar bizi İslam Şərqində və mədəniyyətində birgəyaşayış ənənəsini, tarixi təcrübələri, Həzrət Məhəmmədin həyat fəlsəfəsini və birgəyaşayışla bağlı prinsipləri yenidən gözdən

keçirib təhlil etməyə, İslam mədəniyyətinin şifrlərini və bu mədəniyyətin müqəddəs mətnlərini doğru oxumağa sövq edir.

Mədəniyyət tarixinə səyahət etdikdə İslam mədəni mühitinin birgəyaşayışla bağlı bir çox dəyərlərə və zəngin tarixi təcrübələrə sahib olduğunun şahidi oluruq. Bu mədəniyyətin müqəddəs dini mətnləri təqdim etdiyi ümumbəşəri prinsip və normalarda dini və irqi mənsubiyyətə görə hər hansı bir ayrı-seçkiliyi qəbul etmir. İslam dini ədaləti və Haqq sevgisini əsas götürən və bu dəyərlərə riayəti əmr edən ümumbəşəri prinsipləri, fərdi və ictimai münasibətləri pozan hər növdən fitnə və fəsadı qadağan edir. Sözügedən ümumbəşəri prinsiplər bazasında formalaşan İslam mədəniyyəti tarixən dinindən, dilindən, irqi, milli və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, insanlara rahat şəkildə birgə yaşaya biləcəkləri mədəni mühit təqdim edir. Bunun ən bariz nümunəsini Mədinə sazişi və Vida xütbəsi ilə yanaşı, Həzrət Məhəmmədin (s) qeyri-müsəlmanlarla bağlı təbliğ və təlimatını əsas alan əxlaqi normalarda görmək mümkündür.

Bütün bunlar deməyə vadar edir ki, birgəyaşayış sağlam ictimai münasibətlər mühitinin formalaşması, fərdi və sosial planda təhlükəsizliyin təmin olunması üçün əvəzedilməz dəyərdir. Təsadüfi deyil ki, birgəyaşayış demokratik və multikultural cəmiyyətimizin əsas dəyərlərindən biri kimi, ölkəmiz üçün də əhəmiyyəti gedərək artan məsələlərdəndir. Sürətli inteqrasiya və miqrasiya prosesləri sayəsində geniş vüsət alan qloballaşma dövründə birgəyaşayış prinsiplərini bərqərar edərək, tolerant bir mühit formalaşdırmadan cəmiyyətlərdə sosial-siyasi sabitliyə və yüksək mənəvi mühitin formalaşmasına nail olmaq qeyri-mümkündür. Birgəyaşayışı təmin edən prinsip və dəyərlərin öyrənilməsi etnik, milli, mədəni, dini və etiqadi müxtəlifliyi özündə

birlişdirən cəmiyyətlərin və ölkələrin mövcudluğu və təhlükəsizliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, insanların dini, etnik, irqi, milli və mədəni zəmində “mən” və “başqası” anlayışlarından xilas olub, təhlükəsiz mühitdə yaşaya bilməsini, sadəcə, hüquqi islahat və normalar təmin etmir. Bu istiqamətdə hüquqi islahat və normalarla yanaşı, birgəyaşayışın əsasını təşkil edən dini-mənəvi, mədəni və əxlaqi dəyərlərin cəmiyyətdə təbliğ edilməsinə və bu məzmununda tarixi təcrübələrin nəzərdən keçirilib təhlil edilməsinə ciddi ehtiyac var. “Bizmərkəzli” həyat prinsipinə söykənən birgəyaşayış ənənəsi ancaq sağlam tarixi təcrübə, etiqad, ortaq mənəvi və əxlaqi dəyərlər sayəsində bərqərar edilə bilər. Bu mənada, əsas öhdəliyimiz birgəyaşama şüurunu formalaşdırmaq və belə bir şüuru dini, irqi və etnik kimliyindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən mənimsənilən bir həyat tərzini və fəlsəfəsinə halına gətirməkdir. Buna görə də birgəyaşayış fəlsəfəsi və onun əsasını təşkil edən dəyərlərin mahiyyəti kifayət qədər şərh və izah edilməli, sözügedən məsələyə dair, xüsusilə İslam mədəniyyətindəki tarixi təcrübələr və nümunələr yenidən nəzərdən keçirilərək dini-mənəvi, sosial-fəlsəfi və psixoloji aspektlərdən təhlil edilməlidir.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu və Türkiyə Kırıkale Universitetinin birgə əməkdaşlığı ilə təşkil olunan “İslam mədəniyyətində birgəyaşayış təcrübəsi” mövzusunda Beynəlxalq Simpoziumun son dərəcə əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməliyik.

Simpoziumun keçirilməsində əsas məqsəd İslam mədəniyyəti kontekstində müsəlman aləmində birgəyaşayışla əlaqədar tarixi təcrübə və nümunələrdən istifadə etməklə, bu sahədə tədqiqat

aparan elm adamlarının fikir və yanaşmalarını geniş elmi kontingent qarşısında müzakirə obyektinə çevirməkdir. Bu istiqamətdə:

- elmi tədqiqatların artmasına töhfə vermək;
- birgəyaşayışla bağlı dəyərlərimizi qorumaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə ötürmək;
- müasir dövrdə ölkələrarası birgəyaşayış təcrübəsindən istifadə imkanlarını və bu təcrübənin gələcəkdəki mümkün rolunu müəyyənləşdirmək;
- bu istiqamətdə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı elmi və mədəni əlaqələrin inkişafına töhfə verməkdir.

i.f.d., dos. Aqil Şirinov
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru

PREFACE

It would not be an overestimation to say that the issue of coexistence, which is crucial to humanity, has become more complex in recent years. When we examine the topic from a sociological aspect, we see that in the age of globalization, which is becoming more prevalent with rapid integration and migration processes, different ethnic and religious groups, colors, languages, beliefs, denominations and sects, challenges societies with complicated scenario from the perspective of coexistence. We can say that increasing discrimination on a national, racial and religious level is one of the key factors contributing to the major problems arising in the framework of coexistence in the modern world. As a result, our planet is currently witnessing events and negative attitudes such as war, violence, oppression, injustice, discrimination, alienation and marginalization based on national and religious grounds. Unfortunately, one of the challenging issues concerning coexistence is the emergence of inter-sectarian conflicts in some Muslim countries. Disregarding the fact that denominations are human interpretations of religion, some religious confessions and sects adopted the principle of “the only true faith is mine” and limited our universal religion in one sect, transforming the Middle East into a geographical area rife with sectarian conflicts.

All of this compels us to re-examine and analyze the tradition of coexistence in the Islamic East, its culture, historical experiences, Hazrat Muhammad’s life philosophy and coexistence principles, and to read the sacred texts of Islamic culture in the correct way.

We can observe from cultural history that Islamic culture has a rich coexistence experience and values. The universal principles and norms presented by the sacred texts of this culture do not accept religious or racial discrimination. The Islamic religion, which is based on justice and the love of the truth, forbids all forms of sedition and corruption that violate universal principles, individual and social relationships, and the values that these values command. Islamic culture, founded on these universal principles, has historically provided a cultural environment in which people of all religions, languages, races, nationalities, and ethnicities can coexist peacefully. The clearest example of this can be seen in the moral norms based on the preaching and instruction of Hazrat Muhammad (pbuh) regarding non-Muslims, along with the Medina Charter and the Farewell Sermon.

All of this brings us to the conclusion that coexistence is an essential value for the development of a healthy social relations environment as well as the provision of personal and social security. It is no coincidence that coexistence is one of the core democratic and multicultural values of our society, and that it is one of our most pressing issues. In an era of rapid integration and migration processes, it is impossible to achieve socio-political stability and the formation of a high moral environment in societies without establishing the principles of coexistence and forming a tolerant environment. Understanding the principles and values that ensure coexistence is critical for the survival and security of societies and countries with ethnic, national, cultural, and religious diversity. It's worth noting that legal reforms and norms alone will not ensure that people can live in a safe environment free of the concepts of "me" and

“other” on religious, ethnic, racial, national, and cultural grounds.

Along with legal reforms and norms, there is an urgent need to promote the religious-spiritual, cultural, and moral values that serve as the foundation for coexistence in society as well as to review and analyze historical experiences in this regard. Only through solid historical experience, faith, and shared spiritual and moral values can a coexistence tradition based on the principle of “us” centered life be established. In this sense, our primary responsibility is to cultivate a consciousness of coexistence and to transform that consciousness into a way of life and philosophy that all members of society, regardless of religious, racial, or ethnic identity, can embrace. Therefore, the essence of the philosophy of coexistence and the values that form its basis should be adequately interpreted and explained, and historical experiences and examples of Islamic culture should be reviewed and analyzed from religious-spiritual, socio-philosophical, and psychological perspectives.

Taking all of this into account, we should emphasize the importance of the International Symposium on Practice of Coexistence in Islamic Culture organized by Azerbaijan Institute of Theology, Moral Values Promotion Foundation and Kırıkkale University of Türkiye.

The primary goal of the symposium is to make the ideas and approaches of scholars conducting research in this field a topic of discussion in front of a large academic cohort, using historical experiences and examples related to coexistence in the Muslim world in the context of Islamic culture. It aims:

- to contribute to the increase of academic research;

- to protect, preserve and pass on our values of coexistence to future generations;
- to determine the possibilities of using the experience of international coexistence in modern times and the future role of this experience;
- to contribute to the development of scholarly and cultural relations between Azerbaijan and Türkiye in this direction.

Assoc. Prof. Agil Shirinov
Rector of Azerbaijan Institute of Theology

**MÜMİNİN MUHATABIYLA KONUŞMA
YÖNTEMLERİ ÜZERİNE BİR BAKIŞ
(İSRA SURESİ 46-53. AYETLERİ ÖZELİNDE)**

*Prof. Dr. Mevlüt Erten,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
mevluterten@kku.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Mümin, Konuşma Yöntemleri, İsra Suresi 46-53.

Bilindiği gibi, Kur'an, toplu olarak bir çırpıda indirilmiş bir kitap değildir. O, yirmi yılı aşkın bir süre içerisinde değişik olay ve gelişmeler üzerine, bu gelişmelere bağlı olarak vahyedilmiş bir kitaptır. Yani olayların içinden canlı olarak indirilmiştir. İşte Kur'an'ın bu canlı yapısı, onun diyalojik bir metot kullanmasını da gerekli kılmıştır. Kur'an'ın iniş süreci iki dönemi içermektedir. Bunun yaklaşık 13 yılı Mekke, 10 yılı da Medine dönemine aittir. Mekke döneminde genel olarak muhataplar müşrikler, Medine döneminde ise, bunlara ilaveten Ehl-i Kitap'tan Yahudilerdi. Kur'an bir muhataba hitap ettiğinden bu ortamda dilin nasıl kullanılacağı önemi haizdir. Bu bağlamda Kur'an, Hz. Peygamber ve müminlere nasıl bir dil kullanmaları gerektiğini de çeşitli münasebetlerle bildirmiştir. Allah, Hz. Peygambere hitaben tabii ki onun şahsında müminlere; insanlar için kolaylık ve hoşgörü yolunu tutmaları, daima iyi ve güzel olanı emretmeleri, cahillerden uzak durmalarını ve bu konuda şeytanın olası kışkırtmalarına karşı da Allah'a sığınmalarını emreder. Keza Rahman'ın sevgili kullarının yeryüzünde alçak gönüllü ve vakarlı bir şekilde yürüdükleri, kendini bilmeyen cahillerin kendilerine

laf attıklarında sadece, selametle; haydi sen işine bak deyip geçtikleri, kavgaya yeltenmediklerinden bahsedilir. Yani dili ve ondan çıkan söylemleri murakabe etmeleri emredilir. Bu hususta çok sayıda Kur'an ayetleri vardır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Kur'an birçok ayette Hz. Peygamber'e ve müminlere muhataplarına karşı sert olmayan yumuşak dil kullanmalarını çeşitli münasebetlerle vurgular. Biz tebliğimizde müminlerin müşriklerle diyaloglarında nasıl bir yöntem kullanmalarını mukayeseli olarak ele aldığımızı düşündüğümüz İsrâ suresi 46-53. ayetleri özelinde ele alacağız.

İSLAM TARİHİNDE BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNÜN İLK ÖRNEĞİ OLAN SAHABE TOPLUMUNDA ETNİK YAPI

*Prof. Dr. Zekeriya Akman,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
zekeriyaakman@kku.edu.tr*

*Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Birlikte Yaşama Kültürü,
Sahabe, Etnik Yapı.*

İnsan, doğadaki pek çok canlı türü gibi toplu yaşama kültürü sayesinde neslini devam ettirebilmiştir. İnsanlar birlikte yaşayarak, kendi aralarında yaptıkları iş bölümü sayesinde daha verimli ve gelişime açık bir sosyal çevre inşa etmiş ve bu sayede tarih boyunca önemli medeniyetler kurmuşlardır. Birlikte yaşamayı anlamlı kılan en önemli durum, topluluk içindeki kişilerin birbirlerinin farklılıklarını kabul ederek yaşamalarıdır. Bu farklılıkların da en önemlilerinden biri şüphesiz etnik farklılıklardır. Etnik farklılıklar, dünya tarihi boyunca birlikte yaşamının önündeki en önemli engellerden bir olmuştur. Bununla birlikte, etnik farklılıklar; savaş, katliam ve soykırım gibi birçok şiddet olayına ya sebep olmuş ya da bunların bahanesi olarak gösterilmiştir.

İslam Tarihi'ne baktığımızda, gerek Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden gerekse Hz. Muhammed'in hadislerinden anlaşıl-
maktadır ki İslam, kavmiyetçiliği yasaklamış ve etnik farklılıkların ise Allah'ın gücünün bir göstergesi olduğunu bildirmiştir. Rum sûresi 22. âyette Allah şöyle buyurmaktadır: “Gökleri ve yeri yaratması, dil ve renklerinizin birbirinden ayrı olması da Allah'ın büyüklüğünün delillerindedir. Şüphesiz ki bunlarda,

bilenler için ibretler vardır.” Bu âyetin, Hz. Muhammed dönemindeki sosyal hayata açık bir şekilde tezahür ettiğini görmekteyiz. Hz. Muhammed, İslam tarihinde birlikte yaşamanın temelini atmıştır. Onun döneminde ister Arap olsun ister başka etnik kökenden olsun herkes ümmet olarak adlandırılmış ve eşit haklara sahip olmuşlardır.

İslam’ın birlikte yaşama tecrübesi olarak ilk örneği olan sahabe toplumunda, isimleri tespit edilebilen kişilerin 120 tanesinin Arap kökenli olmadığı bilinmektedir. Bu sahabîlerin, 7’si Rumî, 8’i Kıptî, 17’si Farişî, 43’ü Yahudi ve 45’i Habeşî’dir. Bu sahabîlerden en çok bilinenleri ise Bilal bin Rabah el-Habeşî, Şukran el-Habeşî, Abdullah bin Selam bin el-Haris el-İsrailî, Zeyd bin Sa’ne el-İsrailî, Feyruz ed-Deylem, Salim bin Ma’kıl el-Farişî, Bâkum er-Rumî en-Neccar ve Ebu Rafi el-Kıbtî’dir. Bu sahabiler farklı milletlerden olsa dahi İslam toplumunda Araplarla aynı hak ve görevlere sahip olmuşlardır ve herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmamışlardır. Bütün Müslümanlar kardeş sayıldığı için ne dinî hususta ne de toplumsal konularda dışlayıcı herhangi bir davranışla karşılaşmamışlardır. Hz. Muhammed’in bizzat uygulamaya koyduğu bu eşitlik anlayışı sayesinde İslam, ilk ortaya çıkışından itibaren ırkçılığı yasaklayan ve etnik farklılıkları toplumsal bir zenginlik olarak gören bir irade ortaya koymuştur. Bu sayede İslam kültürü, birlikte yaşamayı teşvik eden bir çerçevede gelişim göstermiştir. Bunun sonucunda da tarih boyunca, farklı etnik yapılardan insanların birlikte yaşadığı, Osmanlı Devleti gibi pek çok Müslüman devlet, İslam ve dünya medeniyetine önemli katkılarda bulunmuştur.

FIKİH MEZHEPLERİNİN NİTELİKLİ BİRLİKTE YAŞAMA ORTAMINI SAĞLAMA POTANSİYELİ

*Prof. Dr. Abdurrahman Candan,
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
abdurrahmancandan5@hotmail.com*

***Anahtar kelimeler:** Fıkıh, Mezhep, Birlik, İçtihat.*

Kur'an ve sünnet akl-ı selimin ortaya koyduğu ilkelerle çatışma içinde olmamış bilakis aklî melekenin işlevsel hale getirilmesini ve verilerinin kabul edilmesini emretmiştir. Aklî melekenin kullanılmaması aslında insanların değer ve kabiliyetlerinin ortaya konulmaması anlamına gelir. Her zaman insanlar ihtiyaç ve çözüm odaklı olmak üzere karşılaştıkları konuları çözmeye çabası içinde olmuşlardır. Bu çabanın tezahürleri mekan, kabiliyet, zaman vd. etmenlere bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Neticede farklı yaklaşımlar, değişik çözüm önerileri, alternatif düşünceler ortaya çıkabilmektedir. Kabiliyetli insanlar bu farklılıkları ahenk içinde bir araya getirir ve her birinden ortam ve şartlarına bağlı olarak yararlanmaya çalışır. İslam'ın öngördüğü tarz bunun itidal, hürmet ve ötekine saygı çerçevesinde hayata yansıtılması çerçevesinde olduğu söylenebilir. Hakikatte İslam'ın hayata bakışı da bu şekildedir. İtidal esastır, ne toplum adına bireyi, ne birey adına toplumu ihmal eder. İslam, helal-haram ayırımı yapmadan her şeyi helal gören anlayış ile özel mülkiyeti reddeden anlayış arasında vasat bir yoldur; herkese hakkını verir.

İslam hukuku, evrensel ve süreklilik formuyla, farklı görüşlerin ortaya konulmasına imkân sunmuştur. İctihat, maslahat, makâsıd, mana, te'vil, tefsir, mezhep, ihtilafta rahmet geleneği olan İslam, taabbudî konular dışında neredeyse bütün konularda yorum imkânı sunmuştur. Sahabe döneminden itibaren bu imkân değerlendirilmiş ve bunun neticesinde de farklı ekol ve mezhepler oluşmuştur.

Farklı yöntemleri benimseyenler de olmakla birlikte ihtilaf hususunda esas alınan temel ilke “ittifak ettiğimiz konularda yardımlaşır, ihtilaf ettiğimiz hususlarda da birbirimizi mazur görürüz” şeklinde olmuştur. İlk dönemlerden itibaren fikhî konularda görülen ihtilaflar ve bilginlerin birbirine karşı tutumları genellikle bu çerçevede gelişmiştir.

Tebliğde bu çerçeveyi esas alacak bir şekilde farklı görüşün varlığını kabul eden, saygı gösteren ancak kendi görüşünün de bulunduğunu ve hatta daha isabetli olduğunu savunan geleneğin birlik beraberliğe katkıları üzerinde durulacak, konu örneklerle detaylandırılmaya çalışılacaktır.

FARKLI, BENZER VE BÜTÜNLEŞTİRİCİ YÖNLERİYLE İNSANIN BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNE KATKISI

*Prof. Dr. Şahin Ahmetoğlu,
Kırıkkale Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi
sehmetoglu@hotmail.com*

*Anahtar kelimeler: Birlikte Yaşama Kültürü, Farklı Olmak,
Benzer Olmak, Bütünleştirici Olmak.*

Hiçbir insan dünyaya kötü karakterli veya kötü bir birey olarak gelmez. Fıtraten masum olarak dünyaya gelen insanın yetiştiği ortam, aldığı eğitim, gördüğü aile terbiyesi ve çevresi onun gelecekte nasıl birisi olacağını tayin eder. Bir başka ifadeyle insanın doğduğu coğrafya ve çevresi kaderinin de belirlenmesinde önemli etkiye sahiptir.

Modern dönem insanı kendisini teknolojik bir döngünün içinde buldu. Hızlı değişen bir dünyada bu döngüye ayak uydurmak insanı oldukça güç duruma düşürmüştür. Bir taraftan modern dünyanın insanı yalnızlaştırdığına, onu hayattan soyutlayarak “duygusuz” bir varlık olarak karşımıza çıkardığına şahit olurken, diğer taraftan iyi insanların yönettiği bir dünya kurma çabalarının da gün geçtikçe önem kazandığını görmekteyiz.

Tanrı'nın yeryüzündeki “halifesi” olarak insan, yeryüzünü imar etmek için görevlendirilmiştir. Bu nedenle insanın dünyada denge ve düzenin korunması ve devam etmesi hususunda kendisine düşen görevi hakkaniyetle yerine getirmesi gerekir. Yeryü-

zünde adaletin, barışın, eşitliğin, insanca yaşamının temin edilmesi yine insanın aslî görevlerindedir. Yine asıl gayelerinden biri “insanı yeniden inşa etmek” olan İslam dini; hak ve hukuka riayet eden, adalet ve güzel muamele yapan, güzel ahlak sahibi, inanç, düşünce hürriyeti ve hayat hakkına saygılı, şefkat, merhamet ve affedici bir insan yetiştirmeyi hedeflemektedir. Dünyanın hangi bölgesinde yaşarsa yaşasın, dili, ırkı, rengi, dini ve mezhebi ne olursa olsun bütün insanlar Tanrı katında en yüksek değer ve kıymete sahiptirler.

Şunu da ifade etmek gerekir ki varlık olarak insan, farklı ve benzer yönleri bulunan bir yapıda yaratılmıştır. Bu, insanın yaşamına katkı sağlayacak bir husus olarak değerlendirilmelidir. Tek tip insan ve tek tip yaşam hayatı anlamlandırmak için yeterli değildir. Doğa’ya baktığımızda bile her şeyin rengarenk, muhtelif ve farklı şekilde yaratıldığını gözlemliyoruz. Bu şekilde bir doğaya sahip olmak insan için birer örneklik teşkil etmektedir. Dolayısıyla farklılıklar insan yaşamını daha da zengin kılmakta, akıllı varlık olmaları hasebiyle de diğer varlıklardan ayırmaktadır.

Tebliğimizde varlık olarak insanın farklı, benzer ve bütünleştirici yönlerine dikkat çekilerek, insanın yaşamı için gerekli olan ortak paydanın neler olduğu araştırılacak, bunun birlikte yaşama kültürüne olan katkısı üzerinde durulacaktır.

BİR ARADA YAŞAMANIN BAZI İLKELERİ-YUSUF HAS HACİP ÖRNEĞİ

*Prof. Dr. H. Ömer Özden,
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
omerozden25@hotmail.com*

Anahtar kelimeler: Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig, Sevgi, İyilik, Dürüstlük, Yararlı Olmak, Kötülükten Uzaklaşmak.

Evrandeki tüm varlıkların, cins ve türlerine göre, bir arada yaşadıkları görülmektedir. Uzaydaki cisimlerden tutun, dünyadaki taşa toprağa kadar, bitkilerden tutun hayvanlar ve insanlara kadar bütün varlıklar bir arada bulunmak durumundadırlar. Ancak bu bir arada bulunma mecburiyeti rastgele değil, belli kurallar dâhilinde gerçekleşmektedir. Hiçbir varlık kendi cinsinden olmayanla bir arada yaşamaz. Aynı cinsten olan varlıkların birlikte yaşamaları bile kurallar çerçevesinde olur. Kurallara uymayan topluluk üyeleri, sıkıntıya girer.

İnsanların bir arada yaşamaları da her toplumun kendine özgü olarak belirlediği ahlak, örf, gelenek ve hukuka dayalı kurallar çerçevesinde hayat bulur. Bir arada yaşamanın, belli başlı kuralları vardır. Bu kurallara uyarak yaşayanlar rahat eder, uymayanlar ise her türlü sıkıntıya düşer olurlar.

Türk milleti, İslamiyet’i kabul etmeden önce de ettikten sonra da ahlaki ve hukuki kuralları bulunan ve bu kurallara azami ölçüde uyan bir yapıya sahipti. Bu kurallar, İslamiyet’in kabulünden önce geleneksel bir halde bilinirken, kabul ettikten sonra yazılı hale de getirilmiştir. Gerek ahlak, gerekse hukuki

bakımdan Türk toplumunda sayısız eser yazıldığı görülmektedir. Toplumsal kuralların anlatıldığı eserlerden biri de Yusuf Has Hacıp tarafından yazılmış olan Kutadgu Bilig isimli eserdir.

Yusuf Has Hacıp, insanların tek başına yaşayamayacaklarını, birlikte yaşamının önemli olduğunu, bir arada yaşamının insanların işlerini kolaylaştırdığını düşünerek birlikte yaşamayı, faydalı olma ilkesine dayandırmaktadır. O, “Başkalarına yararlı olabileceğini anladığın yerde hemen insanlara karış. Çünkü insanlara yararlı olmak yine insanın kendi yararınadır. Tek başına yaşayan yaban adamının başkalarına ne yararı olabilir. Başkalarına yararı olmayan insan, ölüden farksızdır!” diyerek topluluk halinde yaşamının, tek başına yaşamaktan daha önemli olduğuna işaret etmektedir.

Bir arada yaşamının temeli insanların birbirlerine yararlı olmaları olduğuna göre, bunun bir takım ilke ve kuralları da olmalıdır. Bu kuralların başında erdemli olmak bulunmaktadır. Sadece erdemli insanlar başkalarına yararlı olmayı amaç edinebilirler. Bir arada yaşayabilmenin temel ilkesi olan erdemler arasında doğru sözlü olmak, adaletli olmak, ölçülü olmak, insanları ve tüm var olanları sevmek, kin ve nefretten uzak olmak, kötüden ve kötülerden uzak olmak, kötülüğü yok edip iyilik konusunda yarışmak, dost kazanmak ve daha birçok ilke sayılabilir. Sadece erdemli insanlar, kötülüğü yok edip iyilik yapma konusunda yarışabilir ve insanlara yararlı olmayı seçebilirler.

Bildirimizde Kutadgu Bilig’i esas alarak birlikte yaşamayı mümkün hale getirecek ilkeler üzerinde durulacağı gibi, toplumumuza Kutadgu Bilig’in tanıtılması da hedeflenmektedir.

BARIŞ KELİMESİNİN ETİMOLOJİK-ANALİTİK İNCELEMESİ

*Prof. Dr. Muhittin Eliaçık,
Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
meliacik63@kku.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Barış, Varış, İslâm, Selam, Etimoloji.

Barış kelimesi öz Türkçe bir kelime olup Arapça s-l-m kökünden gelen İslâm, selâm, müsâlemet gibi kelimelerle uyum içinde bulunmaktadır. Gelmiş geçmiş dünya dilleri etimolojik olarak incelendiğinde dikkat çekici bir etimolojik uyum dikkati çekmektedir. Barış kelimesi Türkçenin en eski ve önemli kaynağı olan Divanu Lugati't-Türk'te geçmekteyse de henüz İslâm, selam anlamında kullanılmayıp: "olar bir bikre barışdı=onlar birbirilerine gittiler" anlamında geçmektedir. Bununla birlikte bu kelime daha sonraları silm karşılığı olarak Harezmi Türkçesinde kullanılmış ve Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserde "barış-(varış-), birlikte gitmek" anlamını vermiştir. Bu kelimenin coğrafya değişikliğinden dolayı manaca bir evrimle ve gelişmeye uğradığı görülmekle beraber "bir->vir-, eb>ev, seb>sev-" gibi, birçok kelimedeki gerçekleşen Türkçenin en önemli özelliği olan ses değişiminin bu kelimedeki varış- değil, barış- olarak kaldığı ve b-v değişiminin gerçekleşmediği görülmektedir. Bunun sebepleri tartışılabilirse de bu tebliğin konusu değildir. Sonuç olarak yüzyıllar geçtikçe bu kelimenin silm anlamına evrildiği ve 15. yüzyıl Çağatay Türkçesinde "barış-" fiilinin "biriyle ilişkisini düzeltip barışmak" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bundan dolayı bu fiilin manevi bir evrilmeye uğradığı, metaforik bir anlam

kazandığı söylenebilir. Günümüz çağdaş Türk lehçelerinde de barış kelimesi ‘birbirine ziyarete gidip gelmek (Tatar), gidip gelmek (Kazak), karşılıklı gidip gelmek (Kırgız) anlamlarında geçmektedir. Ayrıca, barış- fiili birçok kaynaktan keliş- fiiliyle birlikte kalıplaşarak kullanılmıştır. Dolayısıyla barış- fiili "Karşılıklı gidip gelmek, uyuşup anlaşmak ve barışmak" anlamında öz Türkçe bir fiil-isim olup, birbirini ziyaret edip görüşmeyi ifade eder. Bilindiği üzere, selam alıp verme de bir barıştır ve İslâm bundan dolayı barış dinidir. Yani, birbirine gidip gelmeyi, birbirini dinleyip anlamayı, kaynaşmayı emreder. Bunun için “şu şununla asla bir araya gelemez, bir arada bulunamaz” gibi birbirine kapıları kapama, araya set ve duvar örme, kesinlik ifade eden sert sözler söyleme İslâm’da yasaklanmıştır. Set çekme ve duvar örme ancak ilkelerde ve hakla dürüstlükten taviz vermemede olabilir. Bunun dışında kapı kapatıp araya duvar örme, birbirine sırt çevirme barışa aykırıdır. İnsanların bayramlarda birbirlerine gidip gelmeleri işte bunun için önemlidir ve “bayram”da ziyaret bunun için bir barıştır. Bayramlarda diyalog oluşur ve anlaşmaya varılıp barışa erişilir. Kardeşlik ve sevginin yolu budur. Ülkelerdeki büyük ve ağır sorunların temelinde de hep “barışmamak, birbirine gidip-gelmek” olsa gerektir. İnsanların birbirilerini suçlayıp kavga etmeleri de hep, birbirilerini ziyaret etmemeleri, yani barışmamaları/varışmamaları/görüşmemeleri yüzündendir.

İşte bu bildiride bütün bunlar “barış-/varış-“ fiili ve kelimesi üzerinde etimolojik ve analitik bir tahlille birlikte incelenip ortaya konulacaktır. Bunun için çeşitli bilim dallarından manzum ve mensur bazı eserler seçilip incelenecek ve çalışmada tartışma ve sonuç bölümleri bulunacaktır.

**İLK İSLAM NESLİNİN BİRLİKTE YAŞAMA
TECRÜBESİNE DAİR BAZI KESİTLER
(ŞAM BÖLGESİ ÖZELİNDE)**

*Prof. Dr. Mehmet Akbaş,
Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
makbas72@hotmail.com*

Anahtar kelimeler: Şam, Hz. Ömer, Gayrimüslim, Ebu Derda.

İslam, Müslüman olsun gayrimüslim olsun insanların birlikte yaşamasına dair esaslar belirlemiştir. İnsanlara değer vermek, onları Allah'ın kulları görme, hak hukuk noktasında, adalet hususunda doğru davranma İslam'ın üzerinde ciddiyetle durduğu konuların başında yer almıştır. Resûlullah (s.a.v) Medine'de birlikte yaşamın esaslarını belirlemiş, Müslüman olmayan toplumların hangi ilkelere riayet etmeleri gerektiğini izah etmiştir. Sahabe-i kiram da gittikleri coğrafyalarda gayrimüslim unsurları dışlamamış, onların hak-hukuklarını garanti altına almışlardır. Hz. Ömer Şam bölgesinde fakir düşmüş, yaşlanmış, cizye verecek durumu kalmamış zimmî vatandaşlara, Müslümanlar tarafından zulmedilmemesini bildirmiş, Müslümanlar eliyle zarar uğrayan zimmîlerin zararların tazmin edilmesini istemiştir. Sahabeden Ebu Derda zimmî komşusunun gönderdiği yemeği bir arkadaşıyla beraber yemiştir. Hz. Ömer'in Şam bölgesini ziyareti sırasında bir Yahudiyle aralarında uzun uzun sohbet gerçekleştirmişti. Müslümanlar bölgede Hıristiyanlarla yaptıkları anlaşmalarda mabetlerinin yıkılmayacağını garanti etmişlerdi. Dımaşk, Halep, Kınnesrîn ve Kudüs'teki Hıristiyanlarla yapılan

anlaşmalarda kiliselerinin yıkılmayacağına dair eman verilmişti. Gayrimüslim halk her türlü meselesini yönetim merkezine rahatlıkla iletebiliyordu. Kaynaklarımızda zimmîlerin şikayetlerini devletin başında bulunan halifeye bizzat ilettiklerine dair rivayetlere rastlamaktayız. Gayrimüslim vatandaşlar, Halife Hz. Ömer'e şikayet ve sıkıntılarını rahatlıkla iletmışler, bu hususta her hangi bir engellenme veya problemle karşılaşmamışlardır. Hatta bazı Müslümanlar zimmîlere verdikleri zarardan dolayı ceza almışlardır. Şam diyarında Müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada yaşarlarken zaman zaman sorun yaşasalar da birlikte yaşamının esas ve ilkelerine riayet etmişlerdir.

BİRLİKTE YAŞAMANIN DİNİ VE AHLAKİ ESASLARI

*Prof. Dr. Hulusi Arslan,
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
hulusi.arslan@inonu.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Zarûrat-ı Diniyye, İnanç Hürriyeti, Adalet, Sulh, Saadet.

Günümüzün en önemli sorunlarından birisi hiç şüphesiz farklı dini, kültürel ve etnik kökene mensup insanların birlikte ve barış içinde yaşamalarıdır. İnsanlar çağın getirdiği şartların bir gereği olarak, farklı şehir ve coğrafyalarda yaşamak zorunda kalmaktadırlar. İnsanlar yaşadıkları yeni şehir veya ülkelerde kamu binalarını, alışveriş merkezlerini, işyerlerini, fabrika ve sosyal tesisleri birlikte kullanmaktadırlar. Bunun yanı sıra bilgi çağının bir özelliği olarak, farklı inanç ve kültürel değerler sanal âlemden yer almakta, insanlar farklı inançları tanıma imkânına sahip olmaktadır. Bütün bu modern olgular, birlikte yaşama ihtiyacını daha yoğun bir şekilde hissettirmektedir. Birlikte yaşama tecrübesi aslında yeni bir olgu değildir. Tarihte yaşamış bütün milletlerin az veya çok tecrübe ettiği bir durumdur. Ne var ki çağımıza hâkim olan dünya görüşü, her türlü farklılığı çatışma aracı olarak kullanmakta ve buradan çeşitli menfaatleri elde etmeyi amaçlamaktadır. Maalesef yüzyıllarca birlikte yaşamış etnik ve dini guruplar, birbiriyle çatışmaktadır.

İslam dini insana iki dünya mutluluğunu vadeden bir dindir. İslam âlimlerince canın, malın, aklın, dinin ve malın korunması, dinin temel hedefleri (makâsıd-ı şer'iyye) olarak belirlenmiştir.

İslam dini bu temel hedeflere bir saldırı olmadığı müddetçe insanlar arasında barış ve adaletin hüküm sürmesini istemiştir. Bunun yanında Kur'an-ı Kerim insanların tek bir atadan türediklerine dikkat çekmiş, etnik farklılıkların bir üstünlük sebebi olmayacağını açıklamış ve üstünlüğün ancak takvada olduğunu beyan etmiştir. Kur'an, insanların renklerinin ve dillerinin farklı olmasını, Allah'ın varlığının delillerinden saymıştır. Aynı şekilde Kur'an dinde zorlama olmadığını beyan etmiş, insanlara din ve inanç özgürlüğü tanımıştır. Hz. Peygamber bilhassa Medine'de her türden inancın bir arada yaşamasının ilk tecrübesini vermiştir. İslam'ın bahsi geçen prensipleri müminlerin hatta bütün insanların bir arada, barış ve huzur içinde birlikte yaşamalarını temin eden çok önemli düsturlardır. Müslümanlar, birlikte yaşama tecrübesini yeniden tesis ederek insanlığa büyük bir iyilikte bulunabilirler.

MÜSLÜMAN TÜRKLERDE BİRLİKTE YAŞAMANIN SİMGESİ “BAHÇELER”

*Prof. Dr. Candan Nemlioğlu,
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
cnemlioglu@sakarya.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Türk-İslam, Toplum, Bağ-Bahçe, Yaşam.

Beşerin yaşamına zindelik ve ruh güzelliği kattığı kabul edilen bahçeler, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında 1500 yıla yakın hüküm süren çeşitli İslam Devletleri tarafından bu geniş coğrafyada her konuda olduğu gibi bu konuda da unutulmaz eserler bırakmışlardır. Özellikle İslam toplumlarını idare eden sultanlar, şahlar ve emirler “Bahçe-Saray” düzenlemesinde yaptırtıkları yüksek duvarlarla çevrili geniş alanların içlerinde kasırlar, selamlık, harem, divan ve diğer hizmet binaları ile bahçe köşkleri, kameriyeler, fiskiyeli havuzlar, selsebiller, kanallar, çiçek tarhları ve çeşitli ağaçlar zarif bir uygulama ile yer alırdı. Bu denli görkemli saray düzenlemesi şüphesiz o toplumda yaşayan kişilerin içinde yaşamlarını sürdürdükleri konak, köşk ve evlerinin de düzenli bahçeler içinde yer almalarına etken oldu.

Kur’an’da vadedilen iyilik yapan insanlara “Allah mükafat olarak altlarından ırmaklar akan cennetleri (bahçeleri) içlerinde ebedi kalmak üzere verdi ” ayetleri Osmanlı, Safevî ve Babur Devletleri’nin Sultanları tarafından ilham alınarak yer yüzünde denenip bahçe kültürünün altın çağı yaşatıldı. Hâlâ insanlık alemleri el-Hamra Sarayı bahçesi olan Cennetü’l Arif’i hayranlıkla izlemektedir. İslam Bahçeleri birçok bakımdan ortak özellikler

taşımalarına rağmen devletlere göre farklılıkları olmuş hatta her bir bahçe kendine has nitelikler sergilemektedir. İklim şartlarının da etkili olduğu bu bahçelerde halk ve özellikle çocuklar kanalların serin sularında günlerini mutluluk içinde geçirmişler ve bu yaşam tarzı mevcut bahçelerde halen sürdürülmektedir.

Tarihin bu muhteşem yaşam mekanları sadece Müslüman toplumlara hizmet etmeyip gayri müslimlerin de hayranlığını kazanmış ve ilham kaynağı olmuştur. Tebliğimizde, Türk-İslam Devletlerin'de Bahçe düzeni, Kanal plan özelliğinde olan bahçeler, Kaskad (çağlayan) plan özelliğinde olan bahçeler, bahçelerin toplumların birlikteliğine katkısı, bununla birlikte Türk-İslam Bahçe düzenininin gayri müslim toplumlara etkisi üzerinde durulacaktır.

PROPAGANDA AMAÇLI YAZILMIŞ DİNİ METİNLERİN MEZHEPLER ARASI İLİŞKİLERE ETKİSİ: PEŞAVER GECELERİ

*Prof. Dr. Cemil Hakyemez,
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
chyemez@gmail.com*

Anahtar kelimeler: Mezhep, Birlikte Yaşama, Sünnî, Şîî.

Tebliğimde, çok farklı dönemlere ait üç ayrı kitabı özellikle üslup açısından değerlendirmek istiyorum. Bu eserler, birbirinden çok uzak dönemlerde ve iki zıt görüşe mensup âlimler tarafından yazılmıştır. Özellikle birincisi ile sonuncusu, büyük bir titizlikle kaleme alınmalarına rağmen birer propaganda çalışması görünümündedir. Yazarlardan ilki Ashabü'l-Hadis'e, sonraki ikisi ise Şia'ya mensuptur. Bununla birlikte, muhaliflerine yaklaşımlarında benzer bir tutum takındıkları görülmektedir.

Birincisi, Ashabü'l-Hadis'in önde gelenlerinden Abdülaziz el-Mekki el-Kinânî'nin dokuzuncu yüzyılın başlarında yazdığı *Kitâbü'l-Hayde* isimli eserdir. Yazar burada, Halife Me'mun'un huzurunda Mürcie'ye mensup kelâmcı Bişr el-Merisi ile yaptığı tartışmayı anlatır. Kitaba üslup açısından bakıldığında, gerçek olmasından ziyade bir kurguya dayandığı anlaşılmaktadır.

Diğeri, on yedinci yüzyılda Safevîler döneminde yazıldığı düşünülen *Hüsniye* isimli kitaptır. Bu eser, temel Şîî inançları Sünnîliğe karşı savunmak amacıyla ele alınmış bir çalışma görünümündedir. Güya Ca'fer Sadık'ın Hüsniye isimli çok zekî ve bilgili bir cariyesi varmış. Bu cariyeye, Halife Harun Reşid huzurunda İmam Halit, Ebu Yusuf ve İmam Şafîî gibi büyük Sünnî

âlimlerle tartışmıştır. İfade edildiğine göre, tartışmalar özellikle Şia'nın savunduğu konular etrafında ve soru-cevap şeklinde olmuştur. Hüsniye, uzun tartışmaların ardından söz konusu âlimlere galip gelmiş, hatta Halife'nin gözünde de onları perişan etmiştir.

Üçüncü ise, Seyyid Muhammed Musevî isimli bir Şî'î âlimin, 1924 yılında çıktığı Hindistan seyahatiyle ilgili kaleme alınmıştır. O, *Peşaver Geceleri* isimli bu eserinde, Peşaver kentinde Sünnî ulemayla yaptığını iddia ettiği tartışmaları kaydetmiştir. Adı geçen bu kitabının da, büyük ölçüde kurgudan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

HZ. PEYGAMBER'İN HİCRET TECRÜBESİ IŞIĞINDA GÖÇ VE SOSYAL BARIŞ

*Prof. Dr. Mahmut Çınar,
Gaziantep Üniversitesi
Azez İslami İlimler Fakültesi
cinarmahmut02@gmail.com*

Anahtar kelimeler: Hicret, Hz. Peygamber, Sosyal Barış, Göç.

İnsanlık tarihinde göç, sıklıkla karşılaşılan sosyal bir insan hareketliliğidir. Genelde buldukları yerlerde yaşama imkânlarının kısıtlandığını düşünen çevreler, başka diyarlara göç ederek, arzuladıkları hayatı yaşamayı hedeflemişlerdir. Peygamberler tarihinde de hicret, sıklıkla gerçekleşmiştir. Hatta hicretin bütün peygamberlerin hayatında en az bir defa gerçekleştiği kaynaklarda nakledilmektedir. Hz. İbrahim ve Hz. Musa örneklerinde olduğu gibi, bazı peygamberlerin hayatlarında ise defalarca hicret gerçekleşmiştir. Son peygamber olan Hz. Muhammed'in hayatında da kendisinin bizzat iştirak ettiği ve Mekke'den Medine'ye (Yesrib) göç şeklinde hicret vuku bulmuştur. Hz. Peygamber'in de içinde bulunduğu hicret, kitlesel bir göç olmasına rağmen, alınan tedbirler sayesinde, muhacirlerle yerliler (Ensar) arasında ciddi bir çatışma ortamına sahne olmamıştır. Hatta alınan tedbirler sayesinde, muhacirler kısa sürede mevcut toplumsal hayata entegre olmuş, adeta yerli toplumun bir parçası haline gelmişlerdir.

Başta Müslümanların yaşadıkları coğrafyalarda olmak üzere, günümüzde de toplumlararası göç hareketlerine sıklıkla rastlanmaktadır. Ancak günümüzde gerçekleşen bu göçler, beraberinde birçok toplumsal sorunu da meydana getirmektedir. Göç esnasında karşılaşılan problem ve istismarların yanı sıra göçmenlerin vardıkları yerlerde de yerlilerle göçmenler arasında ciddi çatışmalar yaşanmaktadır. Tebliğimizde Hz. Peygamber'in hicretinden sonra yaşanan tecrübenin aksine günümüzde göçle birlikte yaşanan sorunların nedenleri irdelenmeye çalışılacaktır. Daha sonra Hz. Peygamber'in hicret sonrası aldığı tedbirler de dikkate alınarak, günümüzdeki sorunlara çözüm üretmenin ve sosyal barışı sağlamanın imkânları aranacaktır.

الاسلام دين التسامح وقبول الاخر .. رؤية حضارية للتعايش السلمي

الاسم الكامل: معتر محي عبد الحميد
مكان العمل: جمهورية العراق، بغداد، المركز الجمهوري للدراسات
الاستراتيجية
الوظيفة: مدير المركز الجمهوري للدراسات الاستراتيجية
الدرجة العلمية: الأستاذ الدكتور
عنوان البريد الإلكتروني: mrkazamin@yahoo.com

الكلمات المفتاحية: التسامح والتعايش، رؤية حضارية للتعايش السلمي،
الاسلام دين التسامح وقبول الاخر

لا يتحقق السلام اذا لم يكن هناك ايمان وقناعة تامة بالتعددية والتنوع داخل المجتمع، فالتنوع والاختلاف سمة لصيقة ببني البشر وبمجتمعة، فالاعتراف بالآخر وخصوصيته وما يتمتع به من حقوق هو السبيل الامثل لتحقيق السلام داخل المجتمع، وهذا ما اقره الاسلام في فلسفته حول الانسان والانسانية، بأن التنوع والاختلاف امر لازم وحتمي وانه من غير الممكن تلافية وتجنبه. وهنا رسخ الاسلام مبدأ الخصوصية للانسان سواء اكان يعيش منفردا او مع غيره في جماعات، فقد نص القران الكريم على ان الله عز وجل قد خلق الانسانية في تنوع وتعدد من حيث الشعوب والقبائل، فقد قال الله تعالى ((يا ايها الناس انا خلقناكم من ذكر وانثى وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا ان اكرمكم عند الله اتقاكم ان الله عليم خبير))

وعبر تاريخ دولة الاسلام كان يعيش في داخلها غير المسلمين في مراحل قوتها وضعفها، فلم يجبروا على ترك معتقداتهم او يكرهوا على الدخول في الاسلام، والقاعدة العظمى في الاسلام ان لا اكراه في الدين، ولذا فقد عاشت جميع الديانات وغيرهم في كنف دولة الاسلام دون ان يتعرض احد لعقائدهم ودياناتهم. ان الاسلام لم يقم على اضطهاد مخالفيه او مصادرة حقوقهم او

تحويلهم بالكرة عن عقائدهم او المساس الجائر لاموالهم واعراضهم ودمائهم
وتاريخ الاسلام في هذا المجال انصح تاريخ على وجه الارض.
فضلا عما تقدم، فإن الية التعامل في الاسلام مع الاخر في حالة الاختلاف
تعد من انجح الوسائل لتحقيق السلام والحوار والنقاش داخل المجتمع المتنوع
والمتعدد، حيث فرض الله على المسلمين ان يكون التعامل مع الاخرين بالحوار
والنقاش وبالتالي هي احسن، ففي الاسلام هناك طريقتان للتعامل مع الغير
احدهما حسن والاخر احسن، فإن الواجب هو اتخاذ الطريق الاحسن. يقول الله
تبارك وتعالى ((ولا تجادلوا اهل الكتاب الا بالتي هي احسن الا الذين ظلموا
منهم وقولوا امانا بالذي انزل الينا وانزل اليكم والهناء والهدى واحدا ونحن لة
مسلمون))

من هذه الرؤية نجد ان الحوار يفتح مساحات اضافية للعلاقة على سبيل
التواصل والحوار، ويمكن ان يساهم في بناء المقتربات التي تؤمن بالتسامح
وقبول الاخر واشاعة ثقافة السلم الاهلي والتعايش الاجتماعي، وللاجل ذلك
سوف نقسم البحث الى ثلاثة محاور الاول ثقافة الاختلاف والتعامل معه في
الاسلام والثاني توطيد العلاقة مع الغير وسيلة لتحقيق السلام والثالث العدل
والاحسان وتحقيق الامن والسلام.

ISLAMIC EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN GEORGIA: HISTORICAL SURVEY AND MODERN REALITIES

*Prof. George Sanikidze,
giorgi.sanikidze@iliauni.edu.ge*

Keywords: *Islam, Georgia, Madrasa, Türkiye, Iran*

During the middle Ages and the early Modern Era, intensive contact with the Islamic world created favorable conditions for the spread of Islam in the Christian Georgia.

In the first part of the paper a brief survey of history of Islamic educational institutions in Georgia is presented. It is stressed that such institutions existed even in medieval times. It is worth to note that there were several scholars of mediaeval times in the Middle East with nisba at-Tiflisi, or at-Taflisi.

Considerable attention is given to the situation created in 19th c. when Georgia became the part of the Russian Empire. It is analyzed the situation in Ajara region. For example in Batumi, the Ajarian capital, there was one madrasa that combined primary and secondary schools and where instruction was conducted in Arabic and Ottoman Turkish.

In the late nineteenth and early twentieth centuries, Russian imperial authorities tried to win the confidence of Georgia's Muslims, which led them to cultivate relations with the Muslim clergy in particular. An Islamic seminary for the preparation of mullahs was opened in Tbilisi with state support.

In the second part of the paper today's situation is analyzed. In the "Sunni" Ajara, the major religious player is Türkiye.

There are several primary education institutions in towns and villages of Ajara. A considerable number of young Ajarian Muslims have received religious education abroad. Many of them are financed by the Turkish foundations. In part, education of young Ajarians is financed by their relatives, Turkish citizens of Georgian origin.

It is stressed that the competition of the Turkish and Iranian organizations is most noticeable among the Azerbaijani population of the Eastern Georgia.

At the end, some major problems concerning Islamic educational institutions in Georgia are discussed. One of the main problems is that the Religious education of Muslims in Georgia is limited to madrasas at mosques. These madrasas have no legal status in Georgia and documents issued by them cannot be used as certificates of education. Thus, in order to receive higher education, Muslims are forced to travel abroad.

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ В ПРАКТИКЕ СОСУЩЕСТВОВАНИЯ СВЕТСКОГО И ИСЛАМСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДАГЕСТАНЕ

*Асият Буттаева,
профессор кафедры теологии и
социально-гуманитарных дисциплин ДГИ,
доктор философских наук, профессор отделения
кафедры ЮНЕСКО по компаративным
исследованиям духовных традиций, специфики
их культур и межрелигиозного диалога
по Северному Кавказу (г. Дербент)
pikieva51@mail.ru*

Ключевые слова: гуманизм, светское образование, исламское образование, сосуществование, традиция.

К концу XX века в социокультурном пространстве России происходят кардинальные трансформации во всех сферах. Эти преобразования очень сильно отразились и на образовательной системе, качественно изменив ее структуру и содержание, далеко не в лучшую сторону. Однозначно, эффективность преобразований в образовательной сфере, их соответствие задачам и целям, стоящими перед российским обществом и государством, непосредственно зависит от качества образовательной культуры всех членов общества.

Каждый из нас знает, что образование - такой феномен общественной жизни, который формируется и функционирует благодаря сознанию и воле людей, включенных в более

сложную систему социальной практики, в контекст общественной жизни. Поэтому уровень развитости любой образовательной системы во многом предопределяется самосознанием людей ее профессионально создающих. Сущность индивидуального сознания в том и состоит, что оно может осмыслить общественное бытие только при условии одновременного активно-творческого преобразования его.

Период разносторонних и малоэффективных реформ 90-х годов XX века и начала XXI века специфическим образом отразился на системе российского образования. Она подверглась существенной трансформации и уже на эмпирическом уровне обнаруживает значительные количественные и качественные изменения. К сожалению, эти изменения по большей части происходили и отчасти продолжают происходить не как результат целенаправленной политики, а стихийным, спонтанным путем, под влиянием недолговечных, непродуманных реформ.

Сформировавшаяся таким образом система образования в России достаточно сильно отличается по основным параметрам от системы, действовавшей в советский период. Она, по мнению многих ученых, менее эффективна и внутренне противоречива, что дает основания оценивать ее состояние как кризисное.

До сих пор не продумана и эмпирически не проверена механизмы сосуществования светского и религиозного форм образования в образовательном пространстве России. Как результат возрожденческих процессов в религии, развитие института светского образования в России, сего-

дня тесно связано с православными, исламскими и т.д. образовательными традициями. Времена изменились, и если в советский период система религиозного образования была фактически разрушена, а преобладающей идеей воспитания и образования был атеизм, причем атеизм как форма идеологии, а не форма культуры, то сегодня общество нуждается в лучших традициях религиозного образования и воспитания.

На наш взгляд, актуальность предлагаемого исследования определяется потребностью в научном осмыслении возможностей гармоничного сосуществования светской и религиозной систем образования и на этом фоне наращивать просветительский потенциал светского и религиозного образования в соответствии с изменяющимися потребностями общества. Для этого необходимо установить глубинные факторы, определяющие уровень качества скоординированного образования, исследовать формы их воздействия и взаимодействия на социокультурную среду, теоретически обобщить имеющийся опыт реализации.

Архиважной является понимание того, что сама задача формирования гуманистически просвещенного человека в исламских регионах связана, в первую очередь, с необходимостью реформирования системы исламского образования, сохранив в ней ее мощный гуманистический потенциал, с помощью введения светских дисциплин, в создании центров просвещения, подготовке высококвалифицированных теологов и мн. др.

Необходимость такой реформы вытекает из потребностей глобализирующего мира. Как известно, влияние гло-

бальных тенденций в построении образовательного процесса иногда бывает противоречащим традиционным способам обучения, воспитания, а усугубление этих противоречий не способствует прогрессивным изменениям в структуре образования.

По нашему мнению, только к образованному, грамотному человеку приходит ясное понимание того, что правильно понять и правильно принять этот мир, не конфликтуя с ним, может только гуманно-просвещенный человек. Только через внутреннюю культуру человека, где имеется некий баланс между убеждениями, мыслями, знаниями человека и его поступками, порождается гармоничная личность.

من ركائز التعايش في القرآن الكريم

الاسم الكامل: إحسان بن صادق بن محمد اللواتي
مكان العمل: قسم اللغة العربية وآدابها، بكلية الآداب والعلوم الاجتماعية،
في جامعة السلطان قابوس، مسقط، سلطنة عُمان
الوظيفة: أستاذ الأدب والنقد
الدرجة العلمية: الأستاذ الدكتور
عنوان البريد الإلكتروني: drehsan@squ.edu.om

الكلمات المفتاحية: التسامح والتعايش، ركائز التعايش التي أبرزها القرآن
الكريم

ليس هناك من وراء في كون القرآن الكريم داعياً إلى التعايش الإيجابي
السليم بين بني البشر جميعاً، على اختلافهم في أصولهم وأعرافهم وانتماءاتهم
الجغرافية وأصولهم التاريخية وتوجهاتهم الفكرية والثقافية، وقد تكررت منه
دعوته إلى الدخول في السلم للناس كافة، وحثه الناس على الحوار والنقاش في
موارد اختلافاتهم؛ كيلا يتحول هذا الاختلاف إلى خلاف.

واللافت للنظر هنا هو عدم اقتصار القرآن على هذه الدعوة في إطارها
العام وحده، بل لقد تخطاها إلى إبراز مجموعة من الركائز المهمة التي من
شأنها – إن أخذ الناس بها وأعطوها حق الاهتمام بها – أن تحقق هذا التعايش
تحقيقاً عملياً في الواقع الخارجي، وأن ترسخه في الحياة الاجتماعية ترسيخاً
يصمد أمام كل التحديات والأخطار التي يمكن أن تتهدده.

إنّ هذه الدراسة تسعى إلى الوقوف على أهم تلك الركائز التي أبرزها
القرآن الكريم، محاولةً قراءة الآيات الكريمة التي وردت فيها؛ لأجل تتبّع
أبعادها الحقيقية مثلما شرحتها التفاسير الإسلامية، علّها تُسهم بهذا في إضاءة
الموقف القرآني من هذه القضية المهمة.

لقد انطلق القرآن من منطلق التكريم الإلهي لبني آدم جميعاً، ولا يمكن لهذا
التكريم أن يلتئم مع الإساءة لأي منهم، ولا مع التعدي على حقوقهم وكراماتهم،

فضلاً عن محاولة السيطرة على أفكارهم واستلاب حرياتهم، لكن هذا ينبغي أن يفهم ضمن الخطوط العامة التي يتحدد بها المنظور القرآني للفرد والمجتمع، والفهم الخاص لقيمة الحياة الإنسانية وأبعادها الحضارية المتنوعة.

إنّ مشكلة كثير من الاتهامات التي وُجّهت للإسلام في حقيقة نظرتة إلى التعايش أنها لم تنطلق من فهم دقيق لما حملته الآيات القرآنية من أفكار وتوجيهات، بل اقتصرت على الوقوف على بعض الآراء العقديّة والفقهية التي قد لا تكون محل اتفاق علماء الإسلام في كثير من الأحيان، كما قد تنطلق من فهم تجزيئي سطحي لبعض النصوص المروية أو بعض الأحداث التاريخية المنقولة في بعض المصادر. وهذا مخالف، في الواقع، للروح المنهجية التي تتحرى الحقيقة انطلاقاً من المصدر الأساس للإسلام، وهو كتاب الله العزيز الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه.

والحمد لله أولاً وآخراً.

فلسفة التعايش في الثقافة الإسلامية: من أحادية عالم الغيب والوجود إلى تنوع كون الشهود والوجود

الاسم الكامل: فوزي علي العلوي

مكان العمل: المعهد العالي للحضارة الإسلامية - جامعة الزيتونة، تونس

الوظيفة: أستاذ جامعي وناشر

الدرجة العلمية: أستاذ تعليم عال محاضر في الفلسفة

عنوان البريد الإلكتروني: fawzialwi64@gmail.com

الكلمات المفتاحية: الأحادية، الواحديّة، الوحدانية، التوحيد، التعقل،
التخلّق، التعايش، الأخوة، الكرامة، العدل

تعتمد مقاربتنا في فهم تجربة التعايش في الثقافة الإسلامية على بيان مرجعية نظرية جامعة، من شأنها أن تؤسس لجدلية ممكنة بين ما يبدو من أشكال من التناقض والاتفاق ضمن مستويات ثنائية: المطلق والنسي، المقدس والمدنس، عالما الغيب والشهود، الإلهي والإنساني... الأمر الذي يقتضي ضرورة اعتماد قراءة تفكيكية لبنية الثقافة الإسلامية خاصة في مرجعياتها القرآنية والمطارحات الفلسفية والكلامية، والذي من شأنه أن يؤسس لما يمكن تسميته بـ"فلسفة التعايش"، ضمن حركة دفع وتدافع بين أحادية عالم الغيب والوجود وتنوع كون الشهود والوجود.

وعليه، فإنّ أطروحتنا تستند أساسا إلى مدخل مفهومي ونظري، يعمل على بيان خصائص عالم الغيب بما هو مجال الكمال والتكامل؛ من خلال قراءة لسانية في ثلاثية الأحادية (Monism)، والواحديّة (Monolithism/ Henotism)، والوحدانية (Unicity)، في سياق قراءة فلسفية بمرجعية قرآنية ذات استخدامات تأليفية تأويلية وصوفية عرفانية؛ من شأنها ان تكشف عن محدودية القراءات الفلسفية تاريخيا لمسألة الخالق، وعجزها عن تمثّل فكرة المطلق؛ نظرا لانتدادها إلى موقف ماديّ حسيّ وظاهريّ، يُختزل في مفهوم

"الكوسموس"، وتحوّله ضمن مرجعتي الفلسفة والكلام إلى سياق الوجود الملتبس بالمادي، والمنخرط في فتننة التشبيه والتجسيم. الأمر الذي أوقع المدوّنة الثقافية الإنسانيّة في خطيئة نسيان الوجود، عبر وقوعها في دائرة الخلط بين الوجود والموجود، بين الشاهد والمشهود... وهو مضمون العنصر الأوّل من هذه الورقة العلميّة، والذي يتفرّع بدوره إلى بيان عناصر تفصيليّة ضمن ثلاثية: التوحيد والتعقل والتخلّق.

أما العنصر الثاني، فيعمل على بيان حكمة الخلق والخليقة في القرآن الكريم، عبر قراءة في إِبْوَاليات التعايش الإنساني، والذي يتفرّع بدوره إلى بيان مسألتين:

- أ- وحدة الأصل والمنهج، وتنوّع الفعل والممارسة الاجتماعيّة، ضمن حكمة التعايش، في أفق ثلاثية: العدل والكرامة والأخوة
- ب - الأمة كضامنة لمرجعية التعايش: عبر الوقوف على مركزية منزلة الفرد، بما يقتضيه من دلالات الاختلاف والتنوّع لضمان صيغة من التعايش والتكامل المحققة لغايات الخلق: "وما خلقت الجنّ والإنس إلا ليعبدون."

التكافل الاجتماعي طريقاً للوصول إلى روح التعايش

الاسم الكامل: مراد عبدالله الجنابي

مكان العمل: كلية الحقوق- جامعة العلوم التطبيقية في مملكة البحرين

الوظيفة: أستاذ العقيدة والفكر الإسلامي

الدرجة العلمية: الأستاذ الدكتور

عنوان البريد الإلكتروني: majdo.muhammed@yahoo.com

الكلمات المفتاحية: التسامح والتعايش، روح التعايش، التكافل الاجتماعي

الحمد لله رب العالمين ولصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله

وأصحابه أجمعين ومن تبعهم إلى يوم الدين

أما بعد:

فإنه لا يخفى على أحد أهمية العلم واكتسابه في حياة الإنسان؛ إذ أنه نورٌ يُضيء ظلمة الجهل، وهو أصل الأشياء ومفتاح تحرير العقول من الأوهام والقيود، كما يُعدُّ مُحركاً لمسيرة النهضة العلمية وعجلة التغيير، ومُخلصاً من الفساد، وهو ركيزة كلِّ عبادة؛ إذ لا يُمكن للعابد أن يتعبّد ويؤدّي شعائر دينه دون فهمٍ وعلم، ولقد زادت حاجة الإنسان للعلم.

ويعتبر العلم السمة التي تتفاخر بها الأمم فيما بينها على مر الأزمان والعصور، وفي كل الأوقات وتتابع الدهور، وتسعى للوصول إلى أعلى المراتب فيه، لما له من أهمية كبيرة وأثر عظيم يعود على الفرد والمجتمع، لذلك جعله الإسلام المركز الأساسي لبنائه الشامخ؛ حيث إنه قام عليه، ورفض كل الأوهام والضلالات التي هي نقيض له.

ولا بدّ من الإشارة إلى أن الله عزّ وجل خلق الإنسان وزوده بأدوات العلم والمعرفة وهي: العقل، والسمع، والبصر، ونور العقل وسلامة الفكر، وفي هذا المقال تظهر أهمية العلم في الإسلام ومكانته السامية وأنواره الراقية.

وجاء الإسلام بمنهج علمي كبير، وحضارة حقيقية في بيئة اتصفت بالجهل، وتعودت عليه؛ حيث سُميت المرحلة السابقة لنزوله بالجاهلية، وبذلك فإن صفة الجهل ارتبطت بما هو قبل الإسلام؛ حيث جاء الإسلام ليبدأ العلم

وأنوار التعلم، وينشره في جميع أنحاء العالم، فقال تعالى: [أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ] ¹.

ودور العلماء الربانيين معروف ومشهود في بناء الحضارة الإسلامية في عصور النهضة العلمية والثقافية والراقي الروحي والبناء الحضاري المدني العجيب على عهد السعادة والفتوحات والسؤدد، بمواجهة كل التحديات من خلال فتح باب الاجتهاد والابتعاد عن الجمود والتخلف في حياة الناس وتفعيل فقه الواقع علميا وعمليا.

ومن وجوه النور المسجلة في صفحات الرقي وأوراق المجد في جهود العلماء في حضارة الإسلام دعوتهم الجادة الى تحقيق مقاصد الشارع سبحانه وتعالى وأحكامه الشرعية بجلب المصالح للناس كل الناس، ودفع المفساد عنهم بتفعيل مصادر وأدلة الشرع الشريف لينعم الناس والمخلوقات كلها برحمة الإسلام وعدله ونوره.

وقد رصد علماء الأمة الإسلامية بوقت مبكر بقوة إيمانهم وسلامة فكرهم وبعُد رؤيتهم وسلامة رسالتهم، كل وجوه الغلو والتعصب والتطرف البغيض وحددوا مسارها ودرسوا تأريخها وحلّوا هدفها وشخصوا عللها التي أصابت الأمم من قبلهم، قال تعالى: [يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ] ².

وأوجدوا الدواء الناجع لمرضها العضال، سيما الغلو الدافع لإقصاء الآخرين ورفض التعايش مع وجوه التنوع البشري الطبيعي والتباين الفكري والقومي الحاصل بين الناس، وكان ذلك الدواء هو تفعيل خصائص وأهداف وسمات وثمرات الوسطية والتوازن والاعتدال.

ومن تلك المسارات التي عالجوها النفرة الاجتماعية بين المسلمين وغيرهم، الحاصلة بسبب الاقصاء المجحف والنعرات العنصرية والطائفية البغيضة المريضة، والشدة الحاصلة بين المسلمين وعدم التعايش في أوطانهم،

---

¹ سورة المائدة : الآية 50

² سورة النساء : الآية 171

وأدركوا علتها وحددوا مصدرها المتمثل بوسائل الهدم والتخريب الفكري التي عطلت حياة العلم والعدل والإحسان والروح والذوق بين المسلمين. ولقد حققت الحضارة الإسلامية بأركانها وخصائصها وعظيم مميزاتها أرقى وأصفى وأنقى وجوه التعايش بين المسلمين فيما بينهم، وبين المسلمين وغيرهم في رحاب شريعة الإسلام التي تتميز أحكامها بالشمول والعموم والتجدد الذاتي والتيسير وقلة التكاليف ورفع الحرج ونشر المحبة بين المسلمين ووجوب التعاون فيما بينهم، والرحمة بخلق الله تعالى وإقامة العدل وحراسة الدين من الفتن.

إن فقدان روح التعايش والتسامح في بعض أوطان المسلمين واستحداث الإقصاء المجحف فيما بينهم، وسياسة الاجتثاث المؤسفة بناء على وجوه العنصرية والمحاصصة الطائفية علة وفتنة دهماء ومصيبة صماء وعمياء أصابت أبناء المسلمين وأحالتهم إلى دار البوار، خلافا لدعوة النبي العربي المُجمع سيدنا محمد المختار ﷺ الذي دعانا إلى النهضة العلمية والحضارية والمدنية الراقية بوحدة الصف وجمع الكلمة ولم الشمل آناء الليل وأطراف النهار، وحثنا بأخلاقه العالية العظيمة على حسن العشرة وطيب التعايش ونشر دعوة الإسلام للناس أجمعين، وبث فينا روح الرحمة والمحبة والتسامح والخلق الحسن الرفيع.

والمتابع المنصف الحضاري النبيل، يلاحظ دعوة علماء أمة الحبيب المصطفى ﷺ من ورثة الأنبياء والمرسلين الكرام عليهم الصلاة والسلام على مر العصور والأزمنة، إلى تفعيل وجوه النهضة المنشودة لتجديد الحضارة بكل وجوه الحب في الحياة والسعي لبناء الأمة في تعاشيها ووحدة صفها وجمع كلمتها ومواجهة التحديات في الحياة، ليسعدوا بعدل الإسلام وإحسانه في الدنيا ويفوزوا بالفرايس العالية في الجنات الباقية يوم القيامة.

وهذا هو سبب اختياري لموضوع البحث، وبيان أهميته في مواجهة تحديات الاختلاف وعدم التعايش المطلوب الذي دعا إليه النبي العربي المحبوب ﷺ في سنته النقية الندية، ويدعو إليه كذلك علماء المسلمين في مشارق الأرض ومغاربها في خطبهم ودروسهم ودعوتهم وحركتهم في الحياة.

واقترضت خطة البحث تقسيمها إلى مقدمة ذكرت فيها أهمية الموضوع
وسبب اختياره ومطالب:

ذكرت في المطلب الأول أهمية التكافل الاجتماعي طريقاً للوصول إلى
روح التعايش كوجه من وجوه التعايش العملي الآمن والفاعل في توحيد
صفوف المسلمين فيما بينهم على طريقة العلماء الربانيين العاملين بعلمهم
وبينت في المطلب الثاني معنى فتح الباب أمام الناس للتعرف على وجوه
الخير في الإسلام للوصول بهم إلى هداياته وأنواره الداعية إلى توحيد الباري
سبحانه وتعالى وحسن عبادته وحقيقة شكره على نعمه وآلائه.
وخاتمة ذكرت فيها أهم التوصيات.

وصدق القائل النجيب: من أحب أمته بصدق وإخلاص الصالحين
والصالحات، وسعى لخدمة الإسلام والنهوض بحضارته بوجوه الطاعات،
وحظي بمودة قلوب المسلمين الطاهرات، نال كل وجوه السعادات، وأمسى آمناً
من كل وجوه الآفات، في هذه الدنيا وبعد الممات، وبلغ بفضل محبتهم أعلى
الدرجات في الفراديس الخالدات.

ربنا أنت الغني ونحن الفقراء في درب الحياة، صلى الله على سيدنا محمد
وعلى آله وأصحابه وأزواجه الطيبين والطيبات الطاهرات وأولياء أمته من
العارفين والعارفات، ومن تبعهم بإحسان إلى يوم الحشر والعلامات.

İSLAM DÜNYASINDA DİNİ RADİKALİZMİN YARANMASINA TƏSİR EDƏN MƏZHƏBLƏRARASI FƏRQLİLİKLƏR

*i.f.d., dos. Aqil Şirinov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru
agilshirinov@ait.edu.az*

Açar sözlər: İslam məzhəbləri, məzhəblərarası ixtilaflar, radikalizm.

Dünyada mövcud olan bütün böyük dinlərin müxtəlif məzhəblərə bölündüyü bir reallıqdır. Əslində bu, insanın bilik əldə etmə prosesi baxımından normal haldır. Qneseoloji baxımdan bilik obyektə-subyekt arasında xüsusi əlaqədir. Deməli, bilik əldə etmə prosesində obyektə, yəni bilinənə yanaşı, subyekt, yəni bilən insan da rol oynayır. İnsan hansısa obyekt haqqında bilik əldə edəndə, zehində olan əvvəlki biliklər, ümumiyyətlə, onun dünyagörüşü və bu dünyagörüşün formalaşmasını şərtləndirən mədəniyyət də həmin bilik prosesində iştirak edir. Qısaı, insanın keçmiş təcrübələri onun bilmək istədiyi obyektə yanaşmasında rol oynayır. Məhz bu səbəbdən, eyni kitabı oxuyan iki insanın o kitabdən anladıkları arasında fərqliliklər yarana bilər. Üstəlik, dinlərdə olduğu kimi, kitabın müəllifi bəşəri deyil, fəvqəlbəşəri bir qüvvədirsə, ona yanaşmada fərqli baxışların meydana çıxması ehtimalı daha da çoxalır. Fiziki dünyanı aşan transsendental bir varlığın, yəni Tanrının bəşəri qəliblərdə ifadə olunan kəlamında simvolik ifadələrin istifadəsi qaçılmazdır. Simvolikaya isə müxtəlif mənalar verilə bilər. Bir sözlə, eyni

dinə müxtəlif yanaşmaların mövcud olması, yəni dinin tərkibində məzhəblərin yaranması təbii hal hesab olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dinlərin tarixi boyunca məzhəblərə çox vaxt fikir müxtəlifliyi və zənginliyi prizmasından deyil, ədavət prizmasından yanaşılmış, bu isə hətta uzunsürən din və məzhəb müharibələri ilə nəticələnmişdir. Dinlər tarixində bunun nümunələri çoxdur. Bu nümunələrin ən məşhurlarından biri 1572-ci ildə Parisdə baş vermiş və “Varfolomey gecəsi” adı ilə tarixə düşmüş hadisədir.

Orta əsrlərdə İslam dünyasında Avropada olduğu kimi, yüzminlərlə insanın ölümü ilə nəticələnən məzhəb mübarizələri baş verməsə də, lokal xarakterli münaqişələr olmuşdur. Bu gün də Yaxın Şərqdə məzhəblərarası fərqliliklərə əsaslanaraq radikal mövqedən çıxış edən qruplar mövcuddur. Bu qruplar müxtəlif İslam məzhəbləri arasındakı fikir ayrılıqlarından istifadə edərək, özləri kimi düşünməyən müsəlmanları “kafir” və hətta “müşrik” elan edir, öz fikirlərini cəmiyyətdə qəbul etdirmək üçün zorakı metodlara müraciət edirlər.

Fikrimizcə, İslam məzhəblərinin bir-birinə baxışını konstruktiv istiqamətə yönəltmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsi zəruridir:

1. Məzhəblər din deyil, dinin bəşəri yozumudur.
2. Təməl əqidə mövzularında İslam dininin başlıca mənbəsi olan Quranın açıq mətni əsas alınmalıdır.
3. Təməl olmayan əqidə və əməli-fiqhi mövzular qabardılmamalı və hər bir məzhəbin mənsubları digər məzhəblərin fərqli görüşlərinə hörmətlə yanaşmalıdırlar.
4. Məzhəb alimləri öz mənbə əsərlərində olan eksklüzivist baxışlara tənqidi yanaşmalıdırlar.

5. Məzhəb ədavətinin aradan qaldırılması üçün müxtəlif məzhəblərin tanınmış alimlərinin iştirakı ilə beynəlxalq səviyyəli konstruktiv elmi toplantılar keçirilməli və bu toplantılarda İslam məzhəbləri arasında düşüncə fərqliliklərinə dair fikir mübadiləsi aparılmalıdır.

Məruzədə yuxarıda qeyd olunan məsələlər daha geniş şəkildə təhlil ediləcəkdir.

QURANDAKI ƏXLAQ DƏYƏRLƏRİNİN İSLAMIN BİRGƏYAŞAYIŞ ƏNƏNƏSİNDƏKİ ROLU

*i.f.d. Mehman İsmayilov,
Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun icraçı direktoru
mehman_78@hotmail.com*

Açar sözlər: İslam, Quran, əxlaq, birgəyaşayış.

İnsanlığ tarixboyu birgəyaşayışın müxtəlif formalarını yaratmış, müxtəlif dövrlərdə iqlim şəraitindən ətraf mühitə, adət-ənənələrdən dinə, düşüncə tərzindən həyat tərzinə kimi bir çox amillər birgəyaşayış anlayışının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. İnsan sosial varlıq olduğu üçün daim digərləri ilə birlikdə yaşamağa məcburdur. Bu məcburiyyət onlar arasındakı münasibətlərin və əlaqələrin tənzimlənməsini tələb edir. Müasir dövr isə birgəyaşayış məsələsini daha da aktuallaşdırmış, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bu məsələnin siyasi yönü xeyli ağırlıq qazanmışdır.

İslam mədəniyyəti hakim olduğu coğrafiyalarda yerli adət-ənənələr, dəyərlər, fikirlər və s. ilə qarışaraq nəhəng birgəyaşayış ənənəsi meydana gətirmişdir. Bu mədəniyyətin əhatə etdiyi ərazilərdə qurulmuş bütün dövlətlər bu ənənədən maksimum yararlanmışlar. İndiki dövr əvvəlki dövrlərdən fərqli olsa da, yəni siyasi, mədəni, iqtisadi, sosial sahələrdəki ciddi fərqliliklərə baxmayaraq, İslamın birgəyaşayış ənənəsi bu mədəniyyətin sferasına daxil olan bir çox ölkədə öz gücünü qoruyub saxlamışdır.

İslamın birgəyaşayış ənənəsini meydana gətirən bir çox əsaslar vardır. Bunların başında isə heç şübhəsiz, Qurani-Kərim və Həzrət Peyğəmbərin hədisləri gəlir. Məhz bu iki əsas adət-

ənənələri, dəyərləri, fikirləri və sairə “İslam qazanı”nda “əri-dərək”, böyük mədəniyyətin birgəyaşayış ənənəsini meydana gətirmişdir.

Qurana nəzər saldıqda görürük ki, ondakı bir çox qavramlar, qissələr, zərbi-məsəllər, hüquq qaydaları və s. cəmiyyətdə fərd-lərarası münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqəlidir. İslamın bir-gəyaşayış məsələsində isə Qurandakı əxlaq qaydaları və əxlaq dəyərlərinin xüsusi yeri vardır.

Qurandakı əxlaq qaydaları və əxlaq dəyərləri, dolaysı ilə Quran əxlaqı, sadəcə, kütlə və ya seçilmişlərin əxlaqı olmayıb, əksinə, maddi, zehni və psixoloji baxımdan hər kəsin qayğı və gözləntilərini nəzərə alan, sahib olduğundan daha ideal olana isti-qiəmətləndirən dinamik əxlaqdır.

Bu məqalədə əvvəlcə qısa şəkildə əxlaq və əxlaq dəyərləri-nin cəmiyyətdəki rolundan bəhs edəcəm, daha sonra birgəyaşa-yışın təmin olunmasında mühüm rolunu olan Qurandakı ədalət, yaxşılıq, təqva, doğruluq, səmimiyyət və s. kimi bəzi əxlaq dəyərlərini incələyəcəyik. Bu dəyərləri incələyərkən onların qar-şılaşdıqları digər dəyər və fikirlərlə necə qarışdığını ortaya qoy-mağa çalışacağıq.

BİRGƏYAŞAYIŞ DƏYƏR KİMİ MİLLİ MARAQ KONTEKSTİNDƏ

Rəfi Qurbanov,

Nizami Gəncəvi Vəqfinin direktoru

rafi.gurbanov57@gmail.com

Açar sözlər: milli maraq, birgəyaşayış, universal dəyər, milli dəyər, milli azlıq, ədalət.

Milli marağı siyasət, dəyərləri isə tarixi inkişaf (müstəqillik, coğrafi məkan, iqlim, təbii ehtiyatlar və s.) formalaşdırır. Qərb mütəfəkkirləri bəzən milli maraq anlayışının dini ideologiyadan qidalandığını iddia edirlər. Dolayısı ilə dəyərlərin fərdlərin inancından doğduğunu deməyə çalışırlar. Belə ki, kilsələrin dövlət idarəetməsində mühüm yerə malik olduğu dövrlərdə insanların şəxsi maraqları dini ritualların təlqin etdiyi şəkildə inkişaf və təzahür edirdi; məsələn, cəhənnəmə düşməmə qorxusu. Belə ki, milli marağın təlqin olunmasında günah işlətməmək vasitə kimi irəli sürülür və atılan hər bir addımda həmin vasitə gözləniləndir; məsələn, teokratik idarəetmə sistemində dominant dinin daşıyıcısı olmaq, onu təbliğ etmək və qorumaq əsas prinsip kimi irəli sürülürdü. Bir çox hallarda dominant dinə sitayiş etməyənlər sıxışdırılır, bəzi hallarda ən böyük günah sahibi kimi təqdim olunurdu. Dünyəvilik (sekyularizm) ideologiyası siyasi idarəetmə sistemində özünə nüfuz qazandıqdan sonra, milli marağın fundamental konsepsiyası dəyişdi. Belə ki, artıq milli maraq plüralizmi, yəni dominantlıq anlayışı əsasında inanc, irq və cinsdən daha çox insan amilinin dayandığını diktə etməyə başladı. Belə olan halda, bir insan eyni zamanda müxtəlif sosial kimliyə malik

ola bilərdi; məsələn, azərbaycanlı olmaqla yanaşı, müsəlman, xristian, yəhudi ola bilər və ya hər hansı dinin mənsubu olmaya bilərsən, həmçinin bu mənada etnik mənsubiyyətin vətəndaşlıq kimliyindən sonra gəlir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dəyərlərin qorunması və inkişafı üçün iki əsas faktor mövcuddur: müstəqillik və təhlükəsizlik. Yəni müstəqillik və təhlükəsizlik (*eyni zamanda, özünəməxsus mədəniyyəti yaşatmaq, kimliyini qorumaq, etiqadını sərbəst yaşamaq və s. nəzərdə tutulur*) təmin edilmədikcə, birgəyaşayış ənənəsinin əsas özəyi olan həmrəylik, dözümlülük, mədəni müxtəliflik və s. kimi dəyərlər yad təsirlərə məruz qalır, aşınma prosesi başlayır, həmin dəyərlər tədricən parçalanmağa və yox olmağa başlayır. Bu mənada, dəyərlərin təşviqi, həmçinin nəsillər arasında dəyərlərə loyallığın davamlılığını təmin etmək məqsədilə həm fərd və cəmiyyət, həm də dövlət tərəfindən gözlənilməli olan bir sıra meyar mövcuddur ki, onlar dövlət siyasətinin əsas özəyini təşkil etməlidir.

Məqalədə birgəyaşayış mədəniyyətinin qorunmasının milli maraqlar kontekstində təzahürü, eləcə də bu sahədə dövlətin əsas prioritetlərinin hansı addımlardan ibarət olduğu öz əksini tapır. Qeyd olunan məqamları müqayisəli təhlil etmək, müxtəlif ölkələrdə bu sahədə aparılan dövlət siyasətini oxucuların diqqətinə çatdırmaq yazının əsas məqsədidir.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ СОЦИКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ИСЛАМСКОЙ МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ

*д-р филол. наук, доц. Иннара Гусейнова,
проректор по проектной деятельности
и молодёжной политике,
федеральное государственное бюджетное
образовательное учреждение
высшего образования «Московский государственный
лингвистический университет»
ginnar@mail.ru*

Изменение типа среды, сильное влияние виртуальной коммуникации на современную молодежь требует осмысления результатов применения дигитализации, а также прогнозирования когнитивных последствий ее использования в исламской молодежной среде.

Глобальный поворот к цифре предполагает пересмотр ментальной, коммуникативной, профессиональной, предметно-специальной и социальной деятельности человека. Прежде всего, речь идет о разработке набора компетенций, которыми должен обладать любой представитель новой формации, что ставит участников социокультурного взаимодействия перед дилеммой, а именно: а) формирования гармонично развитой личности, способной к социальной адаптации в реальной жизни или б) формирование личности, способной оформлять запрос и осуществлять поиск информации в электронной среде. Данный вопрос носит не праздный характер. От выбора стратегии формирования

личности зависит и насыщение виртуального пространства соответствующим содержанием.

В свете вышесказанного нам представляется необходимым проанализировать в докладе следующие проблемные вопросы:

- разрушение выстроенных человеком культурных, политических, социальных, художественных и иных миров;
- преобладание апокалиптических мотивов при прогнозировании миров будущего;
- постоянно растущее непонимание между поколениями, недопонимание происходящих в окружающем мире процессов, отсутствие критичности по отношению к самому себе, а также неумение строить логические умозаключения и вскрывать взаимосвязи;
- «фаталистическое бездействие» vs «лихорадочная активность», по Крастеву (с. 14)³, как основная стратегия поведения в молодежной среде.

Мы полагаем также целесообразным прокомментировать последствия цифровизации в исламской молодежной среде, в т.ч. нарушение социального взаимодействия; ухудшение навыков общения; сужение круга интересов; заикленность; отсутствие любви и смысла жизни; неспособность испытывать эмоции в реальной жизни; неспособность выстраивать отношения с другими (в понимании К. У. Кнауслора). Кроме того, также возможно возникновение «цифрового страха», что робототехника и искусственный

---

³ *Крастев И.* После Европы / Иван Крастев; пер. с англ. А. Никитиной; под ред. А. Смирнова и Я. Охонько. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. – 144 с.

интеллект вытеснят огромные массы населения с существующих рабочих мест, оставив в будущем без работы.

В итоге главными движущими силами эпохи постцифровизации могут стать этнический национализм; религия; резкая смена страны проживания, а также кризис идентичности.

XƏTİB TƏBRİZİNİN
“ŞƏRHUL-MÜFADDALIYYAT”INDA (İXTİYARAT)
MÜXTƏLİF DİNLƏRƏ ETİQAD GÖSTƏRƏN ŞAİRLƏR

f.e.d., dos. Zəkiyyə Əbilova,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
zekiyye.abilova@mail.ru

Açar sözlər: Xətib Təbrizi, İslam, muxadramun, yəhudi, xristian.

Ərəb ədəbiyyatında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən antologiyalardan biri VIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Kufə məktəbinə mənsub bir ərəb dilçisi əl-Mufaddal (və ya Mufazzal) ibn Məhəmməd ibn Yə`la (və ya Mə`la) ibn Əmir ibn Səlim ibn ər-Ramal əd-Dabbiyə məxsusdur. Rəvayətə görə, əl-Mufaddal əd-Dabbinin antologiyası xəlifə əl-Mənsurun təşəbbüsü ilə oğlu əl-Mehdinin tərbiyə edilməsi üçün yazılmışdır.

“Əl-Mufaddaliyyat” əsərinə bir neçə şərh yazılmışdır. Alimlərin fikrincə, Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” antologiyasına yazılan ən kamil və dəqiq şərh Xətib Təbrizinin (1030-1109) şərhidir və həmin şərh əlyazması şəklində Tunisin Milli Kitabxanasının Əlyazmaları fondunda saxlanılır. Bu həm də şərhin Xətib Təbrizinin xətti ilə olan, avtoqraf nüsxəsidir.

Ədəbiyyatçı, şair, dilçi, əruzşünas olan Xətib Təbrizi Bağdadda böyümüşdür. Sonralar Şam ölkəsinə yola düşmüş və Əbul-Əla əl-Məərridən dərs almışdır. Səlim bin Eyyub Bəsura və bir çox onun kimi alimlərin mühazirələrini dinləmiş, çoxlu şagirdləri olmuşdur. Bir müddət Dəməşqdə qalmış, yenidən Bağdada qayıtmışdır. Nizamiyyə mədrəsəsinin kitabxanasında

qərar tutmuş, 40 il ona başçılıq etmiş və burada dərs demiş mütəfəkkir qəflətən Bağdadda vəfat etmişdir.

756-cı ildə tamamlanan antologiyaya 66 şairin bütövlükdə 2 727 beytdən ibarət 128 və ya 130 qəsidəsi daxil edilmişdir. Antologiyaya daxil edilmiş şairləri etiqadi baxımdan, eləcə də həmin dövrdə daha çox tanındıqları məşğuliyyətlərinə görə də fərqləndirmək olar. Buraya muxadramun və İslam dövründə yaşamış şairlərlə yanaşı, yəhudi və nasara, eləcə də fərasən (süvari, döyüşçü) və səalik (yolkəsən, quldur) kimi tanınmış şairlərin də şeirləri daxil edilmişdir. Şairlərdən 6-sı müsəlman, 14-ü muxadramun, 2-si xristian, 2-si yəhudi, digərləri isə müxtəlif dinlərə mənsub olmuşlar.

Antologiyaya daxil edilmiş şairləri etiqadi baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– muxadramun (həyatlarının müəyyən hissəsini Cahiliyyə dövründə yaşamış, İslamın gəlişindən sonra bu dini qəbul edərək müsəlman kimi ömür sürmüş) şairlər. Antologiyada onların sayı on dördür. Aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Muxəbbəl bin Sədi. Muxəbbəl əs-Sədi və ya Muxəbbəl əl-Qari Cahiliyyə dövrü şairi olmuşdur. İslamın zühurundan sonra bu dini qəbul etmişdir. Osman bin Affanın dövründə vəfat etmişdir. Ömər bin Xəttabın dövründə vəfat etdiyini bildirən mənbələr də vardır. Bəni-Təmim qəbiləsindəndir.

Yəzid bin Ambu bin Vaillə bin Üns bin Abdullah bin Abdu Tim Şəms. Nisbəsi Abd bin ət-Tabibdir. Aşməs bin Səd bin Zeyd Mənat bin Təmim də deyirmişlər. İki tarixi dövrdə yaşamışdır. İslamın zühuru dövründə yaşamış və onu qəbul etmişdir.

Rabia bin Maqrum əd-Dabbi. Cahiliyyənin sonu, İslamın əvvəllərində yaşamışdır. Bin əl-Haris söyləmişdir ki, Əbu Ömər

Şeybani idi. Həmçinin 31 və 35-ci qəsidələrin müəllifir. Ərəbistan yarımadasındandır. Raşidilər xilafəti dövründə yaşayıb. Təxminən, 100 il ömür sürmüşdür. İslam Ordusunun tərkibində əl-Qadisiyyə döyüşündə iştirak etmişdir.

Antologiyada daha on bir muxadram şairin qəsidəsi verilir.

Müsəlman şairlər

Mutəmmim bin Nəvira. Ərəb şairidir. O, Peyğəmbərin dövründə Mədinəyə gəlmiş və İslamı qəbul etmişdir. Öz qövmünün şərəflisi, onun tanınmış qəhrəmanı (süvari döyüşçüsü), Peyğəmbərin (s) səhabəsidir. Gözəl müsəlman olmuşdur. Malik bin Nəvira onun qardaşdır.

Murar bin Munqaz. Ərəb İslam şairlərindəndir. Bəni-əl-Avdiyyə və ya Bəladviyyə qəbiləsindəndir. Onların birinci anası bəni-Əda bin Abdu Mənatdan olan Xizamə bin Təmmim Bəd əd-Doul bin Cullur. Divanı var. Nisbəsi Murar bin Abd bin Ömər bin Sədi bin Malik bin Hanzələ ət-Təmmim “Mufaddaliyyət” müəllifi onun “mimiyyəsinə” antologiyaya daxil etmişdir. Qəsidədə şair xurma ağacı ilə fəxr edir. Onun öz müasiri Cərilə aralarında həcvləşmə olmuşdur.

Cəbihau əl-Əşcai. Cəbihəu və ya Cəbhəu onun ləqəbidir. Adı Yəzid bin Xəşimə bin Ubeyd əl-Əşcaidir. Bədəvi islami ərəb şairidir. Divanı var. “Mufaddaliyyət”ə daxil edilmiş qəsidəsində bəni-Teymdən olan şücaətli bir döyüşçünü tərifləyir. Əl-İarənin yolunda şücaət göstərmişdir. Bəni- Üməyyə dövründə vəfat etmişdir. O, Fərəzdəqi görmüşdür.

Şəbib bin əl-Bərsa. Tam adı Şəbeyb bin Yəzid bin Cumra bin Auf bin ibn Harisə bin Murra bin Nəşbə bin Ğeys bin Adnən əl-Bərsadır. Əl-Bərsa anasıdır. O, Umamə bint əl-Haris bin Auf bin Əbi Harisədir. Ailəsi Ğətbandan olan bəni-Murradır. Badiyə

Ğəffanda doğulub. Ərəbistan yarımadasında məskunlaşıb. Öz qövmünün şərəflilərindən olub, dini İslamdır. Təxminən, 100 (h)/718 (m) ilində vəfat etmişdir.

Sinan bin əbi-Sinan. Atası əbu-Sinan bin Muhsin əl-Əsədi qəbiləsindəndir. O, əl-Haris bin Zaliməl-Murrinin yeznəsidir. Onun bacısı Səlmə ilə ailə həyatı qurmuşdur. Sonralar Yəsribə köçmüş, beyət günü Peyğəmbərə (s) ilk beyət edənlərdəndir. Bədr, Uhud və Xəndək döyüşlərində iştirak etmişdir. Hüdeybiyyə sülh müqaviləsinin şahidi olub. Hicri 32-ci ildə vəfat etmişdir. “Mufaddaliyyat”da 13; 71; 72 və 100-cü qəsidələr onunkudur.

Bəkir bin əl-Əşc. O, Bəkir bin əl-Əşc əbu Abdullah əbu Yusif əl-Qarşi əl-Mədəni əl-Misridir. Mədinədə doğulmuş və böyümüşdür. Misirə getmişdir. Dünyasını dəyişənə qədər (122 (h) -720 (m)) orada qalmışdır. Tabeundən olan mühəddisdir.

Xristian şairlər

Alqəmə əbi Abdə ən-Niman bin Eys Əhədsi. Əbu Yəfər bin Əlqəmə bin Məlik bin Zümeyl bin Suvar bin Əsəs bin Rabbi bin Nəmərə bin Ləxəm. O, Hiranın onbirinci Məliki idi. 503-507-ci illərdə hökmranlıq etmişdir. Zümeyl Nasranının ailəsindəndir. Filkiyniyus onu hərbi komandan kimi təsvir etmişdir. Əbu Yəfər ən-Nasturi məzhəbindən idi. Yəqubi məzhəbindən olan Filuksinis əl-Mənbəci Nasturilərin həyatından bəhs edən risalə göndərmişdir.

Haris bin Hillizə ibn Məkrüh bin Abdullah. İslamdan əvvəl yaşamış ərəb şairidir. Müəlliqə müəlliflərindən biridir. Xətib Təbrizi qeyd edir ki, o, öz müəlliqəsini 135 yaşında yazmışdır. Şair Ömər bin Gülsümün (bəni-Təğləb qəbiləsi) müasiri olmuşdur. Təxminən, 580 (m) –cı miladi ilində vəfat etmişdir.

Deyilənə görə, 150 il yaşamışdır. Əbu Ləvis Şeyxiyə görə etiqadi baxımından nasrani olmuşdur.

Antologiyaya iki yəhudi şairin qəsidəsi daxil edilmişdir.

Onlardan biri Hasin bin Haməm əs-Səhmidir. Cahiliyyə dövrü şairidir. Sənət baxımından tacir olan Səhmi bəni-Sarmə yəhudidən əhli-Təmam qəbiləsindən idi.

Digər yəhudi şair haqqında heç bir məlumat verilmir. “Mufaddaliyyat”da 37-ci yeri tutan qəsidə “Qasidətu racul min əl-yəhud” ünvanı altında Xətib Təbrizinin şərhilə birlikdə verilir.

Antologiyaya daxil edilmiş qalan qırx dörd şair İslamdanəvvəlki müxtəlif dinlərin nümayəndələridirlər. Antologiyayı tərtib edən Mufaddal Dabbi kimi onun şərhçisi Xətib Təbrizi də etiqadi fərqliliklərə baxmayaraq, hər bir qəsidəni beyt-beyt leksik və qrammatik baxımdan açıqlamışdır.

TƏLİMDƏ DİNİ DƏYƏRLƏRDƏN İSTİFADƏ

*ped.e.d., dos. Nabat Cəfərova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
cafarova_nabat@mail.ru*

Açar sözlər: şəxsiyyət, təlim, təhsil, din, dəyər.

Müasir dövrün reallığı budur ki, təhsil şəxsiyyətin ehtiyaclarını ödəyəcək sistem şəklində qurulsun. Gələcəyin necə insanların əlində olması bir çox mənada məktəbdən asılıdır. Əgər məktəb öz tərbiyəvi, öyrədici, inkişafetdirici vəzifələrini uğurla həyata keçirsə, əlbəttə, XXI əsrdə yaşaya biləcək şəxsiyyətlər yetişdirər. Bu isə həm insanların, həm cəmiyyətin, həm də ümumilikdə dünyanın mənafeyinə uyğun olar. Bütün bu sadalananlar isə birbaşa təlimin səmərəli və keyfiyyətli qurulması ilə bağlıdır. Müasir texnoloji və mədəni dəyişikliklərlə şagirdlərin araşdırma aparmaq, nəticə çıxarmaq, problemləri həll etmək kimi bacarıqlara yiyələnmələrində təlimin böyük rolu vardır.

Səmərəli təlim fəaliyyəti özündə fəal təlim strategiyalarını əhatə edir ki, bu da təlim zamanı yüksək nailiyyətlərin əldə olunmasına xidmət edir. Təlimin səmərəliliyinin hər vasitə ilə yüksəldilməsi qazanılan biliklər, dəyərlər və bacarıqların daha da təkmilləşdirilməsinə, möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır. Təlim mühitinin təşkilində, həmçinin dini dəyərlərdən düzgün istifadə səmərəliliyin artırılmasına şərait yaradır.

Bu zaman müasir dövrün inkişaf tendensiyaları, təhsilə yeni yanaşmalar da mütləq nəzərə alınmalıdır.

- Azərbaycan Respublikasının təhsil islahatı insan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq konvensiyalar və digər beynəlxalq müqavilələr əsas götürülməklə yüksək mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyətin yetişdirilməsi istiqamətində dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunur.

- Burada bir cəhət diqqətdən kənar qalmamalıdır. Belə ki, dünya xalqlarının müxtəlif dini inancları vardır. Lakin bu dini inanclar təhsilin inkişafına heç də mənfi təsir göstərmir, əksinə, düzgün dini tərbiyə təhsilin daha yüksək səviyyədə inkişafına xidmət edir.

- Tarixən bütün tərbiyə sistemləri istisnasız olaraq elmi başlanğıcla yanaşı, dini-mənəvi başlanğıca da malik olmuşdur.

- Təlim prosesində dini dəyərlərə istinad olunması, müqəddəs şəxslərin elmə-biliyə dəyər verməsinə dair sitatların gətirilməsi təhsilalanların təlim materialını daha yaxşı mənimsəməsinə, elmi biliklərə yiyələnməsinə şərait yaradır.

- Bu, o halda özünü doğruldur ki, dini zəmin, dini dəyərlər qorunsun, təhrifə, dini fanatizmə, xurafata, mövhumata yol verilməsin.

- Dini dəyərlərdə demokratizm, humanizm, dünyəvi, bəşəri, milli-əxlaqi dəyərlərə hörmət, tolerantlıq, sağlam düşüncənin gözlənilməsi zəruri faktorlardır.

- Düzgün dini tərbiyə şagirdlərin təhsilinin optimallaşmasına, biliklərinin dərinləşməsinə, elmin inkişafına xidmət edir.

- Dini savadlılıq digər dinlərə dözümlülüyə, müxtəlif dini inancları olan xalqlarla birgəyaşayış qaydalarına hörmətlə yanaşmağa gətirib çıxarır.

- Təhsilalanın ümumi mədəniyyət səviyyəsinin göstəricisi olmasında elmi biliklərin və dini dəyərlərin rolu böyükdür.

- Azərbaycan qədim elm və mədəniyyət ocağıdır. Təbii ki, indi də vaxtilə qazanılmış biliklər, bacarıqlar, xüsusiyyətlər, milli-mənəvi və dini dəyərlər saxlanılmaqla inkişaf edir.

- Müasir mərhələdə təhsilalanların meyil və maraqlarının xarakteri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu da özünüinkişaf üçün, dini-əxlaqi dəyərlərin tərəqqisindən ötrü əlverişli zəmin yaradır.

Təlim prosesi müəllimlərin əlaqələndirici, istiqamətverici, məsləhətçi, təhsilalanların işə tədqiqatçı, yaradıcı funksiyalarının təmin olunması istiqamətində qurulur. Təlim təhsilalanının zehni qüvvələrini inkişaf etdirməklə bərabər, həm də onlarda nəcib sifətlər, yüksək mənəvi-əxlaqi, dini duyğular, qüvvətli xarakter və möhkəm əqidə formalaşdırır.

ДЕСТРУКТОЛОГИЯ – НОВАЯ ПРИКЛАДНАЯ НАУКА ДЛЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ УГРОЗЕ ТЕРРОРИЗМА

*д-р ист. наук Роман Силантьев,
заведующий лабораторией деструктологии,
федеральное государственное бюджетное
образовательное учреждение высшего
образования «Московский государственный
лингвистический университет»
rsilantiev@mail.ru*

Ключевые слова: *Деструктология, экстремизм, терроризм, противодействие исламофобии.*

Объектом деструктологии выступает совокупность деструктивных новообразований (организаций, групп, контркультур, игровых увлечений и пр.). При этом указанная совокупность носит гетерогенный характер и на этом основании может быть классифицирована по следующей схеме:

1. Социально-коммерческие новообразования, которые сопровождаются финансовыми потерями и потерянным временем.
2. Социально-значимые новообразования, характеризующееся реальной опасностью потери времени, денег и здоровья.
3. Социально-опасные новообразования, несущие прямую угрозу для жизни человека или группы, социума.

4. Социально-агрессивные новообразования, представляющие угрозу для жизни вовлеченного адепта и всего общества.

Выделенные деструктивные новообразования можно также разделить на исламистские религиозно-политические движения и секты, неисламские секты и смешанные религиозно-политические движения, нерелигиозные деструктивные движения, деструктивные идеологии, субкультуры, увлечения.

Предметом деструктологии являются причины, закономерности возникновения, признаки, модификации и особенности функционирования деструктивных новообразований, их проявления в жизни общества и взаимосвязи между ними.

Деструктология имеет существенное научно-прикладное значение, что выражается в спецификации знаний, умений и навыков деструктологов. Помимо общего набора компетенций деструктологам необходимы знания в области психологии, медицины, в том числе физиологии и психиатрии, юриспруденции, теологии, культурологии, массовых коммуникаций и рекламы. Указанный перечень не является полным, однако, дает представление о том, что отраслевое знание позволит деструктологу распознать, оценить, проанализировать степень той или иной угрозы. Полученная информация даст ему возможность разработать сценарий своего поведения в тех или иных условиях, в том числе при нарастании агрессии. Комплексное прикладное знание обеспечит также компетентность деструктолога в конкретных жизненных ситуациях, требующих от него принятия

решения и ответственности за жизнь и безопасность других людей.

Повышение квалификации и профессиональная переподготовка принесут наиболее качественные результаты при работе со специалистами, имеющими опыт практической деятельности в области психологии, психиатрии, религиоведения, теологии, конфликтологии, юриспруденции, культурологии. Технологическая компетентность даст им также возможность работать с различными базами данных с применением информационно-коммуникационных технологий.

Вышеназванные специализации и компетенции деструктологов позволяют формировать из них профессиональные группы, способные сконцентрироваться на решении совокупности проблем, как на отдельной территории, так и в условиях таких сложносоставных – многонациональных и многоконфессиональных – государств, какими являются Азербайджан и Россия, население которых имеет многовековой опыт мирного сосуществования.

Таким образом, разработанная в Московском государственном лингвистическом университете новая прикладная наука — деструктология позволяет оптимизировать противодействие существующим террористическим угрозам различного генезиса, прогнозировать возникновение их новых форм, а в конечном счете содействовать процессу мирного сосуществования различных этнокультурных сообществ, сберечь и сохранить их культурные особенности и образ жизни.

СУФИЗМ НА КАВКАЗЕ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ И ИНТЕГРАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ

*д-р филос. наук Вахит Акаев,
главный научный сотрудник КНИИ
им. Х.И. Ибрагимова РАН
akaiev@mail.ru*

*Ключевые слова: ислам, суфизм, Кавказ, мюридизм,
накибандийа, кадирийа*

Проникновение суфизма на Кавказ связано с деятельностью исламизированных неарабских этносов, прежде всего персов, придавших исламу особенности, проистекавшие из их богатого этнического, духовно-культурного наследия. С древнейших времен персы отличались глубокой религиозностью и необычайной склонностью к умозрительному мышлению. В отличие от других мусульман персы являлись замечательными мистиками, позволявшими себе большие вольности в иносказательном толковании догматических положений ислама. Они в отличие от арабов придали суфизму значительную философскую направленность.

По мнению дореволюционного исследователя суфизма Мирзы Казем-Бека: «Еще в первые времена ислама, даже при жизни Мохаммада, были некоторые добродушные, благочестивые люди, которые по призванию или вследствие общения с христианскими монахами, совершенно удалялись от света и предавались молитве и самоизнурению. Они проводили дни свои в пустынях, ночи в пещерах, питались

кореньями трав и другими съедобными растениями и привлекали к себе людей, возбуждая в них любопытство, то удивление и уважение к этому подвижничеству. Эти боголюбивые люди впоследствии составили братство, очень похожее на христианское монашество».

В фундаментальной работе А. К. Аликберова «Эпоха классического ислама на Кавказе» осуществлен детальный анализ труда «Райхан ал-хакаик ва-бустан ад-дакаик» («Базилик истин и сад тонкостей») суфия Абу Бакра ад-Дарбанди, живший в XI веке – период наивысшего расцвета мусульманской культуры. Этот труд является важнейшим источником по истории ислама, на Кавказе, в Иране, Ираке, Сирии, Аравии и др. областях, входящих в тот период в состав Арабского халифата⁴. В этой работе перечисляются большое количество суфийских шейхов, проживавших в средневековом Дербенте, что позволяет признать этот город – «городом суфиев». Трактат ад-Дарбанди примечателен тем, что в нем рассматриваются такие суфийско-этические вопросы, как начало и этическая основа деятельности людей истины (суфиев), обходительность, сила воли, справедливость, воздержание от пороков и многие другие. Они и сегодня не лишены интереса, приведенные в трактате определения суфизма такие, как: суфизм - принятие нравов благородных, соблюдение верности и отказ от черствости; суфизм - умножение производительности и отказ от отговорок.

---

⁴ Аликберов А. К. Эпоха классического ислама на Кавказе: Абу Бакра ад-Дарбанди и его суфийская энциклопедия «Райхан ал-хакаик» (XI-XII вв.) – М.: Восточ. лит., 2003. – С. 8.

Учитель 3-й Бакинской русско-татарской школы Махмудбеков, писал, что «мюридизм на Кавказе, надо полагать, проник скоро после появления его в мусульманском мире и здесь крепко утвердился в Ширване». Он утверждает, что халифы обращали особенное внимание на Ширван, желая сделать его оплотом против воинственных хазар, из Аравии прибывали сюда ученые, искатели приключений, переселенцы, основавшие поселения. По его мнению, вместе с этими арабами и проник в Ширван и мюридизм. Далее этот автор пишет, что «мюриды и их шейхи всегда находили здесь покровительство у ширван-шахов, наследственных правителей Ширвана и поддержку у населения». Весь Ширван усеян теперь могилами шейхов, считающихся святыми у местных мусульман, куда они отправляются на богомолье и получение исцеления от разных недугов. Особую активность суфизм приобретает на Северном Кавказе в последней четверти XVIII века, что связано с антицаристской деятельностью шейха Мансура (1760-1794) в Чечне. Суфийские идеи он использовал для духовного совершенства верующих и их объединения в борьбе против царской колониальной политики.

Тарикат накшбандийа, основанный на газавате, получает широкое распространение в Дагестане и Чечне в 20-50-е годы XIX века в связи с усилением завоевательной политики царизма. У истоков его появления и распространения находится шейх Исмаил Курдамирский, живший в Ширване. Мусульманский алим Мухаммад Ярагский становится его последователем, он получает право проповедовать этот тарикат, в который им были посвящены имамы Дагестана Газимухаммад и Шамиль, использовавший его в качестве

идейно-политического средства интеграции горцев в их борьбе с царизмом.

В конце Кавказской войны в Чечне появляется тарикат кадирийя, который распространял Кунта-Хаджи Кишиев, призывавший чеченцев к мирной жизни и смириться с завоеваниями царизма, мотивируя, что война в конечном итоге может привести народ к полной гибели. Этот проповедник-миротворец был сослан на вечную ссылку.

На Северном Кавказе (Дагестане, Чечне и Ингушетии) ныне бытуют такие суфийские тарикаты как накшбандийя, кадирийя и шазилийя, последователи которых уделяют значительное внимание духовно-нравственному совершенствованию верующих, их единению, освоению исторически и культурно сложившихся мусульманских ценностей. Осуществляют противодействия проявлениям религиозного экстремизма, раскалывающим разделяющим мусульман региона.

QURANI-KƏRİMİN AYƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ BİRLİKDƏ YAŞAMA HÜQUQU

*f.f.d. Mirniyaz Mürsəlov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
mirniyazmurselov@ait.edu.az*

Açar sözlər: İslam, Quran, ayə, fitrət, din, irq, kimlik.

Mədəniyyətlərin təşəkkülündə müstəsna yeri olan dinlər arasındakı mövcud problemlərin düşmən axtarma ehtiyacı, irqçiliyi ön plana çıxaran milliyyətçilik, qarşı tərəfi dərindən tanıمامaq kimi bir çox ictimai-siyasi səbəbi vardır. Fikrimizcə, buradakı başlıca faktor insanların məhz öz inanc sistemlərini doğru dərk etməmələri, dinlərinin əsas prinsiplərini bilməmələridir. Heç bir din düşmənçiliyi təbliğ etməz. Xüsusilə təktanlıq dinlər İbrahim peyğəmbərin gətirdiyi inanc sistemi içərisində yer alaraq, bir-birini davam etdirmişlər. Onların inanc sistemlərindəki bənzərliklərlə yanaşı, əhatə etdikləri əxlaqi hökmlər, demək olar ki, eynidir. Əxlaqlı, fəzilətli, ədalətli həyat tərzi, dostluq, sevgi, qarşılıqlı hörmət düşüncəsi səmavi dinlərin müştərək xüsusiyyətləridir.

Yəhudilər və xristianlar üçün Əhdi-Ətiqdəki 10 əmrə əməl etmək vacibdir. Burada öldürmək, oğurluq etmək, qonşuya xəyanət etmək kimi qadağalar və oxşar əxlaqi prinsiplər əslində ümumbəşəri dəyərlərdir. On əmrlə irəli sürülən bu müddəalar nəinki İslam dinində mövcuddur, hətta İslama görə insan hüquqlarının tapdalanması Allahın bağışlamayacağı günahlardan hesab edilir.

İslam insanların cinsinə, dilinə, dininə, irqinə görə fərqli qruplara ayrılmasını təbii qəbul edir. Qurani-Kərimdə dillərin,

irqlərin və dinlərin müxtəlifliyi Allahın varlığının dəlillərindən sayılır. Belə ki, “ər-Rum” surəsinin 22-ci, “Hud” surəsinin isə 118-ci ayələrində dil, irq və dinin fərqi ilahi hikmətin və imtahanın bir hissəsi olduğu bildirilir. Eyni şəkildə “əl-Maidə” surəsinin 48-ci ayəsində Allahın təyin etdiyi müxtəlif şəriətlərlə insanları sınadığı bildirilir və yaxşı işlər görməkdə yarışmaları tövsiyə olunur.

İnsanların yaşadıkları coğrafiyanın mədəniyyəti, adət-ənənələri, inanc sistemi onun kimliyinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Bəziləri öz kimliklərini digərlərindən üstün sayır. “Əl-Hucurat” surəsinin 13-cü ayəsində Allah insanları bir qadın və bir kişidən yaratdığını və bir-birlərini tanımaları, kimliklərini bilmələri üçün xalqlara və qəbilələrə ayırdığını buyurmaqla, fərqli yaradılmanın kimlik qazanma və bu kimliklə tanınma funksiyası daşdığını təsdiq edir. Bu ayəyə görə, fərqli sosial və etnik qruplara mənsub olmağı bir üstünlük vasitəsi olaraq görmək qəbul edilməzdir.

İnsanların birlikdə yaşama ehtiyacı birbaşa onun fitrəti ilə bağlı olduğu kimi, psixoloji və sosial-iqtisadi zərurətdən yaranır. Ona görə də cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin birlikdə yaşaya bilmələri üçün onların milli və dini kimliklərindən asılı olmayaaraq, aralarında qarşılıqlı hörmət, ədalət, yardımsevərlik və s. duyğuları yaranmalıdır. Qurani-Kərimdə birlikdə yaşamının əsas prinsipləri həm fərdi, həm də ictimai olaraq vurğulanır. Fərdi olaraq nifrət, kin, təkəbbür, qısqanclıq və qeybət kimi başqalarına zərər verəcək hiss və hərəkətlərdən uzaq olub, bunların yerinə təqvalı, səbirli, iffətli, dürüst olmaq tövsiyə olunur. Yardımsevərlik, əmanətə xəyanət etməmək, yoxsulların haqqını vermək, qonşularla yaxşı dolanmaq, ədalətli olmaq kimi xüsusiyyətlər isə ictimai əxlaqın əsas müddəaları kimi irəli sürülür.

AZERBAYCAN VE ANADOLU TÜRKLERİNİN MEZHEPLER ARASI YAKINLAŞMA KÜLTÜRÜNE KATKISI BAKIMINDAN MAKTEL EDEBİYATI

*Doç. Dr. Elnura Azizova,
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü
İlahiyat Fakültesi Dekanı
elnuraazizova@ait.edu.az*

Anahtar kelimeler: maktel-i Hüseyin, mezhepler arası yakınlaşma, Anadolu Türkleri, Azerbaycan Türkleri, hoşgörü kültürü

Günümüzde İslam coğrafyasının önemli bir kısmında yaşanan ciddi sorunlardan biri mezhep çatışmasıdır. Tarih boyu Müslüman toplumlarda mezhepler arası ilişkilerde yaşanan gerilim, uluslararası politik gelişmeler doğrultusunda bazen karşılıklı tekfirden kıyımlarla sonuçlanan olaylara kadar yükselmiştir. Abbasî – Fatimî –Büveyhi – Selçuklu, Osmanlı – Safevî ilişkileri, Körfez Savaşı iştirakçılarının katılımıyla son otuz yılda Orta Doğu’da yaşananlar bunun örneklerindedir. Esasen, dinin sosyo-politik açıdan önem arz ettiği Orta çağın diğer din ve inanç toplumlarında da sık sık mezhepler arası çatışmalara rastlandığı bir gerçektir. Bununla birlikte, XXI. yüzyılın başlarında mezhebe dayalı çatışma ve karşıdurma hâlâ daha çok Müslüman toplumların gelişimini etkileyen en önemli sorunlardan biri olarak kalmakta ve uluslararası güçler tarafından körüklenerek kullanılmaktadır.

İslamın siyasî-itikadî yorumunu oluşturan mezhepler arasındaki ilişkilerin tarihin bütün dönemlerinde gergin ve düşmanca

olduğunu ifade etmek, yanlış bir genelleme olur. Çoğu zaman fikrî düzeyde süren mezhepler arası anlaşmazlığa rağmen, özellikle Haçlı seferleri, I. Dünya Savaşı ve dış güçlere karşı birliğe ihtiyaç duyulan diğer savunma süreçlerinde, dini otoritelerin önderliğinde mezhepler arasında karşılıklı saygı ve yardım kültürü oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken, mezhepleri birleştirme çabasından ziyade, müşterek inanç esaslarının vurgulanması ve karşı tarafın değerlerine hakaret edilmemesi başlıca yöntem olarak uygulanmıştır. Mezheplerin kabul ettiği müşterek inançların vurgulanmasıyla birlikte, Hz. Peygamber'in ailesine hak ettiği sevgi ve ihtimam, "hülefayı-raşidin" başta olmak üzere ashabına karşı saygı gösterilmesi, hoşgörü ortamını oluşturan başlıca saikler arasında görülmüştür. Farklı mezheplerden Müslümanların bir arada yaşadığı Azerbaycan ve Anadolu'nun tarihî-dinî literatüründe kendine özgü yeri olan "Maktel-i Hüseyin" eserleri, mezhepler arası yakınlaşma kültürünün oluşturulmasının önemli araçlarından biri olmuştur. Bu eserlerde bir taraftan temel konu olarak Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesi, mezhep farkı olmaksızın müslümanların ortak acısı olarak ele alınırken, diğer taraftan ilk halifeler başta olmak üzere, sahabîler hakkında olumlu yaklaşım sergilenmiştir. Aynı zamanda bir mezhebin mensubu tarafından yazılmış "maktel" eseri, diğer mezhep mensuplarınca da okunmuştur.

Bu çalışmada Azerbaycan ve Anadolu sahasında yazılmış manzum ve mensur "maktel" eserlerinin içerik analizi yapılarak, mezhepler arası yaklaşıma katkı sağlayan hususlar tespit edilecektir. Türkçe maktel sahasının bilinen ilk müellifi Yusuf-ı Meddâh'ın (Kastamonulu Şazi) (XIV. yy.) *Maktel-i Hüseyin*'i ve Türki halkları arasında bu sahanın en meşhuru olarak bilinen

Muhammed Füzuli'nin (ö. 1556) *Hadikatüs-süedâ*'sı başta olmak üzere, Nişâtî'nin (XVI. yy.), Yahya b. Bahşi'nin (ö. 1499-1500), Lâmiî Çelebi'nin (ö. 1532), Hacı Nureddîn Efendi'nin (XVI. yy.), Câmî-i Rûmî'nin (XVI. yy.), Âşık Çelebî'nin (ö. 1572) ve Azerbaycan-Anadolu sahasına ait diğer yazarların maktel eserleri araştırmanın başlıca kaynaklarını oluşturacaktır.

COEXISTENCE IN POST-SECULAR SOCIETY: FROM SOLIDARITY TO PLURALITY

*Assist. Prof. Asaf Ganbarov,
Vice-dean of the Faculty of Theology,
Azerbaijan Institute of Theology
asefganbarov@ait.edu.az*

Keywords: *diversity, modernization, post-secular society, plurality, solidarity, toleration*

The term of solidarity was the main concept of 19th century sociological thought. Emerging as scientific study of society the sociology first aimed to determine the basis of coexistence in social life and its main conditions. The answer of classical sociologists was the solidarity – unity of worldviews of people that sharing the same social and cultural domain. Solidarity was considered the main value that holds society together and provides coexistence. Classical sociologists considered society as living organism that its different parts function together to achieve common ends in cooperation. This is the main assumption of functionalist sociological theories. They were seeking the constant structures and static patters of socio-cultural system in the age of extreme changes of modernization. As example, two types of solidarity developed by Emile Durkheim: mechanical solidarity and organic solidarity. Mechanical solidarity is a form of integration of people that share common beliefs and values. And organic solidarity occurs in society that operate based on division of labor. In this type of domain every member of society depends on one another.

The importance of solidarity is obvious in modernization sociology. However, the object of solidarity has been much discussed. The modernist thinkers considered the main values of modern age - the rationality, secularity and idea of progress. They thought that society must integrate on basis of rationality or science. Afterwards rational worldview would entail secularization eventually.

The modernism ideas have been widely criticized by many social scientists including some postmodernist philosophers. First, they objected to accept modern science as only legitimate form of knowledge. Second, innovations and changes of modernization processes do not result necessarily in progress. Lastly, modernization need not lead to secularization unavoidably. In post-secular society religion has important roles and functions in private as well as in social life. In post-secular society the question is what kind of solidarity guarantee coexistence? Do modernization ideas provide the basis for solidarity in post-secular society?

It is important to underline that the main feature of post-secular society is plurality of competitive ideas, beliefs and values. Thus, the solidarity in such a domain in term of unity of beliefs and values is impossible even undesirable as well. Plurality is not considered a bearing a burden for society, but it is a valuable in itself and worthy to maintain for benefits of society. As Zygmunt Bauman pointed out that the main tenets of modernity were freedom, equality and fraternity, but in post-secular society the freedom, diversity and tolerance are the main values. So, the diversity and plurality are the main features of post-secular society. And it is concluded that the core value to maintain the coexistence in post-secular society is tolerance to diversity.

QƏZZALININ TƏKFİR MƏSƏLƏSİNƏ ONTOLOJİ-HERMENEVTİK YANAŞMA

*f.f.d. Kövsər Tağıyev,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İlahiyyat fakültəsinin dekan müavini,
İslamşünaslıq kafedrasının müəllimi
kovsartagiyev@ait.edu.az*

Açar sözlər: Qəzzali, təkfir, varlıq, hermenevtika, məzhəb, birgəyaşayış.

İslam dini meydana çıxdığı tarixdən etibarən, insanlara birliyi, bərabərliyi və sülhü əmr etmiş, onların ortaq dəyərlər ətrafında birləşərək tək olan Tanrıya yönəlmələrini istəmiş, cəmiyyəti parçalayacaq və insanı Tanrıya qulluq vəzifəsindən yayındıracaq ixtilaflardan və qarşıdurmalardan çəkəndirmişdir. Bu çağırış, sadəcə, müsəlmanlara deyil, bütün bəşəriyyətə şamil edilmiş, insanların Adəm və Həvvadan yarandığı, bu baxımdan dində olmasa belə, yaradılışda qardaş olduqları vurğulanmış, Tanrının birliyinin insanlar arasındakı münasibətlərə əks etdirilməsi tövsiyə edilmişdir. Bununla yanaşı, İslam fikir müxtəlifliyini inkar etməmişdir. Qurani-Kərimin və Həzrət Peyğəmbərin çoxsaylı çağırışları bu əsas prinsipi özündə əks etdirir. Buna baxmayaraq, din əsaslı fikir müxtəlifliyi erkən dövrlərdən etibarən meydana çıxmış, siyasi, dini, hətta irqi amillərə söykənən bəzi radikal fikir ayrılıqları İslam tarixi boyunca müşahidə olunmuşdur. Bir çox müsəlman alim və mütəfəkkir bu fikir müxtəlifliyinin praktik fəsadlara yol açmaması üçün müxtəlif elmi yanaşmalar və nəzəriyyələr irəli sürmüşlər.

Belə şəxsiyyətlərdən biri də Əbu Hamid əl-Qəzzalidir. Qəzzali (v. 505/1111) etiqadi qarşudurmaların geniş vüsət aldığı bir dövrdə yaşamışdır. Onun əsərlərindəki ifadələrdən də görünür ki, o, İslam etiqadı içərisinə kənardan daxil olub müsəlmanlar arasında təfriqə yaradan, parçalanmaları dərinləşdirən fikir və düşüncələrə qarşı mübarizə aparmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əbu Hamid əl-Qəzzalinin yaşadığı dövrdə etiqadi qruplar arasında mübahisələrin əsas mövzusu kəلامي məsələlərə əsaslanırdı. Kəلامي mübahisələrin mərkəzində yer alan bəzi Qurani-Kərim ayələri və hədislər mövcud qruplar tərəfindən müxtəlif şəkildə yozulur, tərəflər bir-birlərini bu yozum fərqliliklərinə görə kafirliklə ittiham edəcək həddə qədər çatırdılar. Xüsusilə Tanrının zəti və sifətləri ilə əlaqələndirilən bəzi ayələr və hədislər müzakirələrin əsas mövzusunun təşkil edirdi. Quran ləfzlərinə qrupların bu fərqli baxışı ayrılığı dərinləşdirən ən önəmli məqamlardan biri idi. Qəzzali bu yozumlama probleminə ontoloji-hermenevtik nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq təkfirə qədər gedib-çıxan fikir ayrılıqlarına dair bir həll variantı ortaya qoymağa çalışmışdır. Belə ki, ayə və hədislərdə keçən ləfzləri varlıq mərtəbələri baxımından araşdıran Qəzzali ayələrin yozumunun sərhədlərini genişləndirərək təkfir imkanını məhdudlaşdırmağa çalışmışdır. Bundan başqa, ümumilikdə Qəzzalinin təkfirə dair fikirləri və müəyyən etdiyi kriteriyalar bu günə qədər öz aktuallığını qoruyur.

Qəzzali öz dövründəki məzhəblərarası müxtəlifliyin radikal nəticələr doğurmasına qarşı dövrünün kəlam anlayışına uyğun şəkildə ontoloji həll variantı ortaya qoymuş, təkfirə dair ölçü və kriteriyalar müəyyən etmişdir. Bu təşəbbüslərin tarixi cəhətdən uğurlu olub-olmaması və ya müasir dövrün tələblərinə uyğun olub-olmaması bir tərəfə, ancaq İslam dünyasındakı intellektual zənginliyin ölçülərini göstərməsi baxımından mühüm nümunə olaraq dəyərləndirilə bilər.

CƏNUBİ QAFQAZDA BİRGƏYAŞAYIŞ TƏCRÜBƏSİNƏ AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK ASPEKTİNDƏN BAXIŞ

*Sərxanbəy Xuduyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Siyasi idarəetmə fakültəsinin dekan müavini
serxanbey.xuduyev@hotmail.com*

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, birgəyaşayış, təhlükəsizlik, tolerantlıq, etnik müxtəliflik, multikulturalizm.

Cənubi Qafqaz Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarını əhatə edən, İran, Rusiya və Türkiyə kimi böyük dövlətlərin arasında yerləşən coğrafi-siyasi regiondur. Region olduqca mürəkkəb etnik struktura malik olub, Azərbaycan türkləri, talışlar, ermənilər, gürcülər, ləzgilər, tatlar, kürdlər və başqa xalqlardan ibarətdir. Etnik strukturu ilə yanaşı, Cənubi Qafqaz üç səmavi dinin dinc birgəyaşayış coğrafiyası olaraq diqqəti cəlb edir. Sözügedən dinlərin regionda bu təcrübəsi VII-VIII əsrlərə qədər uzanır.

SSRİ-nin süqutundan sonra regionda üç təhlükəsizlik təşkilatı dominant güc olmaq uğrunda mübarizəyə başlamışdır. Bunlardan birincisi, Rusiyanın liderliyində Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT), digəri isə ABŞ liderliyində – NATO. Bu ziddiyyətli bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə planlanan təhlükəsizlik mexanizmləri bu və ya digər formalarda Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanı əhatə etməkdədir.

Son dövrlər daha da aktuallaşmağa başlayan qlobal təhlükəsizlik problemləri fonunda regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi Cənubi Qafqaz bölgəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, təhlükəsizlik baxımından fərqli dini qrup və etnosların sülh və əmin-amanlıq çərçivəsində birlikdə yaşamaları özünəməxsus siyasət tələb edir. Bir-biri ilə sıx şəkildə yaşayan bölgə xalqlarına multikultural dəyərlərin aşılınması regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsinin prioritet məsələsidir.

Digər mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, Ermənistan və Azərbaycan respublikaları müharibə şəraitində olduğu halda, Azərbaycanda 120 mindən artıq erməni yaşayır. Bunların 20 mini isə paytaxt Bakıda məskunlaşmışdır. Onların təhlükəsizliyinin və bir etnik azlıq olaraq Azərbaycan xalqı ilə birgəyaşayışının təmin edilməsi olduqca həssas yanaşma tələb edir.

Azərbaycan bir çox cəhəti ilə Cənubi Qafqazın ən tolerant ölkəsidir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, müxtəlif dini qrup və sektaların birgəyaşayış yeri olan Azərbaycanda müxtəlif dinləri təmsil edən şəxslər öz dini ibadətlərini rahat şəkildə yerinə yetirir və bu dini qruplar arasında dini zəmində hər hansı bir toqquşmadan söhbət gedə bilməz. Bununla yanaşı, bir sıra digər ölkələrdə baş verən təriqətlərarası qarşıdurmalar zərbaycan üçün xarakterik deyildir. Sözügedən məsələlər “Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənmişdir.

QURANI-KƏRİM VƏ BİRGƏYAŞAYIŞ MƏDƏNİYYƏTİ

*f.f.d., dos. İlkin Əlimuradov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dillər və ictimai fənlər kafedrasının müdiri
ilkinalimuradov@ait.edu.az*

*Açar sözlər: birgəyaşayış, mədəniyyət, birgəyaşayış
mədəniyyəti, Qurani-Kərim.*

İslam dininin Müqəddəs Kitabı və onun əsas qayda-qanunlarını ehtiva edən Qurani-Kərimdə birgəyaşayış mədəniyyəti labüd hesab edilir. İnsan amili, seçim azadlığı, ədalətin bərqərar olması, bərabərlik, ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi, həm daxildə, həm də xaricdə sülh şəraitinin təmin edilməsi kimi həyat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktorların İslam dinində nəzərə alınması birgəyaşayış mədəniyyətinə zəmin yaratmışdır.

Bəndələr arasında mövcud olan fikir ayrılıqları haqqında hökm vermək yalnız Allaha məxsusdur. Müxtəlif din və təriqət mənsubları arasında fərqli fikirlərin olması təbii haldır. Tərəflər razılaşmaya bilərlər, lakin bütün hallarda onların bir-birlərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşması vacibdir. İslam təşəkkül tapdığı dövrdən etibarən başqaları ilə, xüsusən kitab əhli ilə dialoqun tərəfdarı olmuşdur. Bu ənənə hazırkı dövrdə də davam etdirilir. İslam dini müxtəlif xalq və millətləri bir-birlərini tanımağa, birlikdə yaşamağa çağırır. “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıncadan (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq” (“Hucurat”, 13).

Qurani-Kərimdə birgəyaşayış üçün zəmin yaradan bəzi amillər:

1. İnsan amili. Qurani-Kərimdə Allah yalnız ərəblərin və ya müsəlmanların deyil, bütün insanların Allahı kimi təqdim edilir. Allah Qurani-Kərimdə bütün insanlara müraciət edir: “Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlq edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadın törədən Rəbbinizdən qorxun!” (“Nisa”, 1). Məhəmməd peyğəmbərin özü də yalnız bir xalq üçün deyil, bütün insanlar üçün Allah tərəfindən seçilmiş peyğəmbərdir: “Biz səni bütün insanlara (Cənnətlə) müjdə verən, (Cəhənnəmdən) qorxudan bir peyğəmbər olaraq göndərdik” (“Səba”, 28).

2. Etiqad azadlığı. İslamda məcburiyyət yoxdur. “Əgər Allah istəsəydi, bütün insanları hidayətə (doğru yola) yönəldərdi?” (“Rad”, 31).

3. Yaşamaq hamının haqqıdır. “Kim bir kimsəni öldürməmiş və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur” (“Maidə”, 32).

4. Ədalət və bərabərlik. “(Ya Rəsulum!) Həqiqətən, Biz sənə Qurani haqq olaraq nazil etdik ki, Allahın sənə göstərdiyi (öyrətdiyi, bildirdiyi) ilə insanlar arasında hökm edəsən. Xainləri müdafiə edən (onların xeyrinə mübahisə aparan) olma!” (“Nisa”, 105).

5. Sülh, əmin-amanlıq. “Allah din yolunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurdundan çıxarmayan kimsələrə yaxşılıq etməyi və onlarla ədalətlə rəftar etməyi sizə qadağan etməz. Allah ədalətli olanları sevər!” (“Mumtəhinə”, 8).

BİRGƏYAŞAYIŞ ƏNƏNƏSİNİ FORMALAŞDIRAN MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR: İSLAM ƏXLAQ FƏLSƏFƏSİ MÜSTƏVİSİNDƏ

*f.f.d., dos. Anar Qafarov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dinşünaslıq kafedrasının müdiri
anargafarov@ait.edu.az*

Açar sözlər: birgəyaşayış, İslam fəlsəfəsi, Farabi, mədəniyyət, insan, ədalət, mərhəmət.

Qloballaşma prosesi nəticəsində cəmiyyətlər üçün mədəni müxtəliflik labüddür. Bu proses lokal dəyərlərə dair məlumatların bölüşülməsi və onların qlobal müstəviyə transformasiyası baxımından gözəl bir fürsət olsa da, bu proses sayəsində cəmiyyətlərdə dil, rəng, etiqad, adət-ənənə, mədəniyyət, məzhəb, təriqət və iqtisadi aspektlərdən meydana gələn müxtəliflik sosial vəhdəti pozacaq və həll edilməsi bir o qədər də asan olmayan bəzi təhlükəli məqamlar daşıyır. Belə ki, özünü gerçəkləşdirmək və dünyanı yenidən inşa etmək qayəsi ilə yola çıxan insan, bir tərəfdən ağılının elmi kəşf və ixtiraları ilə əşyanı dəyişdirərək bəşəriyyətin həyat tərzini asanlaşdırmağı bacarsa da, digər tərəfdən elmi-texniki kəşflər sayəsində güc əldə edib dövr keçdikcə metafizik ələmlə olan əlaqəsini kəsdi və hədsiz dərəcədə dünyəviləşdi. Nəticə etibarilə, “mən”in mənəvi inşasının yerini eqonun inşası, bizzərkəzli həyat fəlsəfəsinin yeyini “mənmərkəzli” həyat fəlsəfəsi, əsasını həqiqət və bəşəri dəyərlərin təşkil etdiyi dünyagörüşün yerini “əşyamərkəzli” dünyagörüş zəbt etdi. Beləcə, bəşər övladının özünə yadlaşma prosesinin təzahürü olan “mənmərkəzli” həyat fəlsəfəsi nəhayət kapitaliz deyilən sistemi ortaya çıxardı.

Mahiiyyət etibarilə əşyamərkəzli həyat fəlsəfəsini ehtiva edən kapitalist zehniyyət əşayaya, yəni kapitalla sahib olmaq üçün özlüyündə bir dəyər ifadə edən və hədəf olan insanı ketdikcə vasitə halına gətirdi. Bu hadisə sosial münasibətlərə və ictimai vəhdəti tənzimləyən mənəvi dəyərlərə də təsirsiz ötürmədi. Bütün bir tərəfdən cəmiyyətlərin identikliyinə müəyyənləşdirən dəyərlərin aşındığı, digər tərəfdən ictimai vəhdəti və sosial nizamı pozacaq əsas amillərdən biri olan “mən” və “özgəsi” probleminin ortaya çıxdığı müşahidə olunur. Bununla yanaşı müasir dövrdə cəmiyyətlərdə ailədaxili və daha geniş sferalı sosial münasibətlər şəbəkəsi şiddət, zülm, ədalətsizlik, etnik və dini zəmində özgələşdirmə, ayrışdırma, bərabərsizlik və marjinalaşdırma kimi, getdikcə geniş vüsət alan dramatik hadisələrin səhnəsinə çevrilmişdir.

Cəmiyyətlərdə birgəyaşayış ənənəsi üçün təhlükəli olan bu və ya digər qəbildən hadisələr sosial münasibətlərin və vəhdətin əsasını təşkil edən mənəvi dəyərlərin və prinsiplərin müzakirə obyektinə çevrilməsini aktual hala gətirir.

Tədqiqat çərçivəsində müasir dövrdə ictimai nizam və vəhdətə dair dəyərlər bazında hansı problemlərin olduğu və bu problemlərə səbəb olan amillər, birgəyaşayışı təmin edən prinsiplərin əsaslanması vacib olan dəyərlər və bu istiqamətdə fəlsəfi və dini dünyagörüşün yeri və əhəmiyyəti kimi məsələlər İslam əxlaq fəlsəfəsi müstəvisində müzakirə edilir.

Tədqiqatda tətbiq etdiyimiz metoda əsasən, İslam mütəfəkkirlərinin birgəyaşayışı təmin edəcək dəyərlərə dair görüşlərini və bu məzmunundakı dini mətnləri fəlsəfi və teoloji zəmində analiz və sintez edərək, əldə olunan nəzəri nəticələri praktiki olaraq İslam mədəniyyəti tarixindəki təcrübələrlə əsaslandırmağa çalışmışıq.

ƏL-FARABİNİN SİYASƏT FƏLSƏFƏSİ

*f.f.d., dos. Kəmalə Pənahova,
Bakı Dövlət Universiteti
Fəlsəfə kafedrasının müdiri
kamalapanahova@mail.ru*

Açar sözlər: fəlsəfə, siyasət, əxlaq, peripatetizm.

Orta əsrlərdə İslam bölgəsində yaranan peripatetizm fəlsəfəsi təbii elmin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Antik fəlsəfi fikir ilə yerli fəlsəfi düşüncənin sintezi olan Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndələrindən biri də Əbunəsr əl-Farabi olmuşdur. Əl-Farabi həm antik filosofların əsərlərini şərh etmiş, həm də təbiət, məntiq, etika, siyasət sahəsində əsərlər yazmışdır. Bu şərhlər və əsərlər həmin dövrdə xilafətin tərkibinə daxil olan ərazilərdə elmin və fəlsəfənin inkişafına təsir göstərmiş, Şərq peripatetizminin sonrakı nümayəndələrinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Əl-Farabının siyasət fəlsəfəsi Platon və Aristotelin dövlət və siyasətə dair fikirləri əsasında formalaşmışdır. Əl-Farabi siyasətlə əxlaqı bir-biri ilə əlaqəli məsələlər kimi nəzərdən keçirir. Onun “Səadət əldə edilməsi”, “Fəzilətli şəhər əhalisinin görüşlərinə dair” əsərləri məhz həmin problemlərin həllinə əsaslanır. “Səadət əldə edilməsi” əsərində insanların hər iki dünyada səadət qazanması üçün vacib vasitəçi olan nəzəri, fikri, əxlaqi fəzilətlər və praktik vasitələr irəli sürülür. Əl-Farabi bu dörd fəzilətin məhz tərbiyə, təhsil nəticəsində əldə olunduğunu nəzərə çatdırır. Bu əsərdə mütəfəkkir insanın əsas məqsədinin nədən

ibarət olduğunu araşdırmağa çalışır. Əl-Farabiyə görə, insanın həyatda əsas məqsədi xoşbəxtliyə nail olmaqdır.

Əl-Farabi dövlətləri fəzilətli, kollektiv və cahil növlərə bölərək, hər birinin idarə olunması xüsusiyyətlərini şərh edir. Üstünlüyü fəzilətli dövlətlərə verən mütəfəkkir burada düzgün idarəetmə, təhsil və tərbiyənin rolundan bəhs edir, fəzilətli dövlətin sakinlərini xoşbəxtliyə çatdıran vasitələri nəzərə çatdırır. Cahil dövlətlərin sakinlərinin əsas xüsusiyyəti isə onların həqiqi xoşbəxtliyin mahiyyətini anlamamalarıdır. Düzgün idarəetmə, qanunvericilik, xoşbəxtliyin əldə edilməsi biliyə əsaslanmalıdır. Belə biliklərə bəzi xüsusi insanlar sahib ola bilər. Əl-Farabi insanları iki qrupa ayırır: seçilmişlər və sıradan olanlar. Düzgün idarəetmə üçün düzgün idarəedənin mövcudluğu zəruridir. İnsanların xoşbəxt olmaları qanunlardan və ədalətli dövlət idarəetməsindən asılıdır. Bunlar üçün həmin qanunları tərtib edənlərin və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət edən hökmdarın mövcudluğu zəruridir. Bu qanunları verən və dövləti idarə edənlər filosof-peyğəmbər olarsa, cəmiyyətdə sülh, əmin-amanlıq, səadət hökm sürər.

МНОГОВЕКОВОЙ ОПЫТ СОВМЕСТНОГО СОСУЩЕСТВОВАНИЯ РАЗНЫХ ФОРМ ДУХОВНОСТИ НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА ДЕРБЕНТ

*канд. филос. наук., доц. Гюльчохра Сеидова,
заведующий отделением кафедры ЮНЕСКО по
компаративным исследованиям духовных традиций,
специфики их культур и межрелигиозного диалога по
Северному Кавказу (Дербент, РФ);
доцент кафедры юридических и
гуманитарных дисциплин
филиала Дагестанского государственного
университета в г. Дербент
gseidova@yandex.ru*

Ключевые слова: *авраамические религии, межрелигиозный диалог, древний Дербент*

За многие века совместного проживания народы Кавказа накопили уникальный опыт разрешения межнациональных и межконфессиональных противостояний. Именно авраамические религии помогли сохранить национальные культуры и национальное самосознание народов на протяжении многих веков. Задача в том, чтобы сохранить национально-культурное многообразие, обеспечить эффективное взаимодействие и взаимообогащение для конструктивной и позитивной реализации накопленного и развиваемого потенциала. Обеспечению этой цели и посвящена деятельность отделения кафедры ЮНЕСКО по компаративным исследова-

ниям духовных традиций, специфики их культур и межрелигиозного диалога по Северному Кавказу, базирующаяся в Дербенте. Благодаря уникальной историко-культурной ценности комплексный памятник «Древний Дербент» в 2003 г. включен в список Всемирного культурного и природного наследия ЮНЕСКО и это первый из российских городов, в 2006 году удостоенный Почётного диплома и премии ЮНЕСКО за распространение идеалов толерантности и ненасилия. Этот город на стыке культур и цивилизаций, с самых древних времен играл роль связующего моста между Ближним Востоком, Передней Азией и Восточной Европой. Здесь всегда мирно сосуществовали представители разных этносов, верований, культур. Вся историческая часть города, именуемая магалами, заселена мусульманами-шиитами, этническими азербайджанцами. Здесь расположены все старые мечети, в том числе и Джума-мечеть Дербента (VIII в.), входящая в число первых пяти самых древних мечетей мира и являющаяся старейшей на территории России. Особая культурно-историческая судьба города обусловлена географическим и стратегическим положением на пути великих миграций и переселений народов. О Дербенте иногда говорят как об одном из древнейших «живущих» городов мира, старейшем на территории Российской Федерации. Востоковед В.Ф. Минорский исследует прошлое Дербента в единстве с историей Ширвана. Завоевательные походы арабов, положившие начало созданию мощнейшего государства средневекового Востока, обеспечили особое положение этого города. В Арабском халифате, превосходившем по размеру Римскую империю, было много «ворот» (ал-Бабов), но главнейшими, судя по названию, являлся Баб ал-

Абваб («Ворота ворот»). Город, первым в данном регионе присоединённый к Халифату, ещё в VII веке, стал центром утверждения арабо-мусульманской культуры на Кавказе, откуда распространялись арабо-язычные книги и новые религиозно-философские идеи. Некоторые исследователи даже полагают, что начало распространения ислама на территории нынешней России началось с прихода арабов в Дербент в 642 году.

Становление в Арабском халифате новой высокоразвитой культуры, языком которой был арабский, а идеологической основой – ислам, произошло в ходе взаимопроникновения различных цивилизаций. Арабский язык и ислам – «движущие силы» этой культуры, проникали в регион с завоевательными походами арабов, пережили их и стали неотъемлемой частью культурной жизни местных народов. В районе Дербента последователи всех трёх монотеистических религий всегда свободно проповедовали свою веру и отправляли культ в мечетях, церквях и синагогах.

Дербент был местом, связанным с именами сподвижников пророка, халифами, первыми «мучениками», павшими здесь за веру. Благодаря культурному и этническому разнообразию Дербент можно назвать музеем нескольких тысячелетий истории и культуры Кавказа. Атмосфера взаимного уважения, дух веротерпимости, которые издавна царят здесь, - неотъемлемая черта, исконно присущая местному менталитету. Здесь утвердилась общая позиция, что общение на уровне земляков, соседей, сослуживцев обеспечивает эффективные практики каждодневного ведения многовекторного межрелигиозного диалога. Самые любимые

праздники дербентцев - Новруз-байрам, иудейская и православная пасха отмечаются в интернациональном кругу. Академическое сообщество региона также вносит свою лепту в разрешение конфликтов, налаживание конструктивного взаимодействия, сложившихся между авраамическими религиями на разных уровнях, от религиозных лидеров – до контактов на низовом уровне.

AZƏRBAYCANDA XIX ƏSR İSLAHATÇILIQ HƏRƏKATININ VƏHDƏT PRİNSİPLƏRİ

*f.f.d. Əhməd Niyazov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İslamşünaslıq kafedrasının müdiri
ahniyazov@hotmail.com*

Açar sözlər: Azərbaycan, İslam dini, birgəyaşayış, müsəlmançılıq, elm, irfan, mədrəsə, təcdid, islahat.

Müsəlman cəmiyyətlərində intibah mövzusu çalarlı məsələlərdən biridir. Belə ki, məsələyə Avropa renosansı istiqamətindən yanaşaraq, islahat hərəkatı deyənlərlə yanaşı, xüsusilə Şərqi tədqiqatçıları “dirçəliş, əhya, təcdid, təcəddüd” və digər terminləri ilə bir-birinə yaxınmənalı, ancaq fərqli kontekstlər irəli sürmüşlər. Qeyd edək ki, əgər islahat hərəkatı əksər hallarda Qərb aləmində meydana gələn renosans tipli ictimai-sosial hadisə kimi qəbul edilirdisə, müsəlman cəmiyyətlərində ictimaiyyəti xurafat və batil inanclardan təmizləyərək, İslam dininin saflığını qoruma və dinin əsl kimliyini insanlara çatdırma hərəkatı təcdid adlandırılaraq, bir islahat hərəkatı kimi qəbul edilirdi. Məhz bu mənada təcdid hərəkatının nümunələri çoxdur, həm də onlar özlərini mücəddid adlandırırdılar.

Azərbaycan tarixində mücəddidi hərəkatının nümunələrinə XIX əsrin əvvəllərindən rast gəlmək mümkündür. Mədəniyyətlər qovşağında yerləşən Azərbaycan tarixən böyük sivilizasiya yolu keçmişdir. Məhz buna görədir ki, meydana gələn ictimai meyarlar həm bölgədə, həm də digər müsəlman coğrafiyalarında tərəqqipərvər töhfələr və ümumbəşəri dəyərlər təqdim

etmişdir. Bunun digər nümunəsi həmin təcrid hərəkətinin töhfələridir.

Qapalı qutu rejimindəki sovet dövlətinin yığılmasından sonra, bu məkanda gün işığına çıxan arxivlərimiz göstərir ki, sözügedən səpkidə Azərbaycan ənənəsinin İslam mədəniyyəti üçün bəxş etdikləri heç də az deyildir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, bu ənənə eyni zamanda özünün yenilikləri ilə də seçilir. Belə ki, fərqli mədəniyyətlərin və konfessiyaların birgəyaşayış arzusunu həyata keçirmək üçün bölgəyə xas prinsiplərin təşəkkül etdiyinin şahidi olur. Milli-mənəvi dəyərlərin bir parçası olan ənənəvi müsəlmançılıq məhz bu dəyərlərdəndir. Məhz XIX əsrdə Azərbaycanın, xüsusilə də şimal-qərb bölgəsində yayılan Şirvani məktəbi bu dövrdə xalqın üzərində tüğyan edən təfriqə və iğtişaşlara qarşı vəhdət konsepsiyalarından çıxış etmişdir. İstər təcrid hərəkəti kimi xalqın müsəlmançılığı baxımından aparılan islahat fəaliyyətləri, istərsə də Çar Rusiyasının məzhəblərarası təfriqəçilik siyasətinə qarşı verilən mücadilə bu məktəbin uğurla başa vurduğu dində qardaşlıq ideyaları nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Həmçinin fərqli din mənsubları ilə müsəlmanlar arasında qurulan ünsiyyət formaları təqdirəlayiq nümunələrlə zəngindir. Belə ki, ictimai həyatda yüksələn dəyərlərin məhz İslam dini dəyərləri olmaqla digər din mənsubları ilə birgə qurulan sosial həyat təzi birgəyaşayış örnəklərinin bölgəyə xas nümunələrini əks etdirmişdir. Bu kimi dəyərlərin ictimai həyatda təzahür etdirilməsi xarici qüvvələrin siyasətinə əngəl olduğu üçün çox böyük maneələr və təzyiqlərə məruz qalırdı. Buna rəğmən bu məktəb öz prinsiplərindən heç vaxt geri çəkilməmiş, hər bir çətinliyin qarşısında mənəviyyat fəlsəfəsi zəruriliyinin ictimai məsuliyyətinin tam öhdəsindən gələ bilmişdir. Qeyd edək ki, XIX əsrdən etibarən İsmayıl

Siracəddin Şirvani (v. 1848) ilə mədrəsə zəminində yayılan maarifçilik hərəkatı bölgədə yüz il ərzində ictimai baxımdan böyük islahatçılıq həyata keçirdi. Kamil insan prinsipləri aşılaraq genişlənən bu hərəkat ictimaiyyətdə maariflənmə və vəhdət kimi bigəyaşayış ənənələri həyata keçirdi. Bu, bəzi Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatına dinamizm qazandırmış oldu. Qərb tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edən bu hərəkat, əslində, XIX əsr müsəlman cəmiyyətlərindəki islahatçılıq hərəkatının “təcdid” (yenilik) nümunəsi kimi ortaya çıxmışdır. Dini dəyələrin etibar qazanması, şübhələrə son qoyulması, İslamın ümumbəşəri prinsiplərinin əhya edilməsi ilə ictimaiyyətdə yüksələn dəyər kimi müsəlman həyat tərzinin hakim olması bu hərəkatın əsasını təşkil edən təcdid istiqaməti idi. Bunun nəticəsi olaraq sistemli bir təhsil ənənəsi ilə kökləşmiş elm-irfan hərəkatı bölgəyə xas bəzi nümunələr meydana gətirdi ki, bunun ən böyük töhfəsi dini mənsubiyyətinə və məzhəb müxtəlifliyinə baxmayaraq, bütün sosial qrupların bir tolerant mühitə qovuşaraq birgəyaşayış ənənəsindən bəhrələnmələridir.

MÜASİR PROBLEMLƏR PRİZMASINDAN İSLAM DİNİNDƏ BİRGƏYAŞAYIŞ VƏ ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ ƏNƏNƏSİ

*i.f.d., dos. Məmmədəli Babaslı,
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Şərq-Qərb şöbəsinin müdiri,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
mbabasov@yahoo.com*

*Açar sözlər: qloballaşan dünya, mənəvi böhran,
birgəyaşayış, dözümlülük, ünsiyyət mədəniyyəti.*

Keçən əsrin sonuna doğru “mədəniyyətlər toqquşması” tezisi dövrüyyəyə buraxıldı və 11 Sentyabr terror aktından sonra, dünyada İslamın ümumbəşəri mahiyyətinə uyğun olmayan müsəlman obrazı formalaşdı. Sevgi, sülh və yardımlaşma dini olmasına rəğmən, İslam dini çoxluğu təmsil etməyən radikal müsəlmanların təmsalında beynəlxalq media tərəfindən terrorizmin sinonimi kimi təqdim edildi. Əfqanıstan, İraq işğal edildi, bölgədə sonu görünməyən qanlı toqquşmalar, vətəndaş müharibələri, vəkalət savaqları başlandı. Bir çox ölkələr terror bataqlığına çevrildi, məsum insanları öldürməklə cənnətə gedəcəklərini zənn edən öldürənlər də, nə üçün qətlə yetirildiklərini bilmədən ölənlər də müsəlmanlar oldu. Məqsədyönlü şəkildə İslamın, əslində, bir savaş dini olduğuna, tarixən də qılınc gücünə yayıldığına dair ictimai rəy formalaşdırmaq üçün dünya mediası vəhşət səhnələrini tirajladı.

Bəşər mədəniyyətinin inciləri sayılan tarixi abidələr, dini məbədlər, xəstəxanalar, məktəblər, infrastruktur məhv edildi.

Çoxlu sayda insan qaçqın düşdü, aclığa, səfalətə düşar oldu, misli görünməmiş humanitar faciə yaşandı. Leqal və qeyri-leqal yollarla Qərb ölkələrinə axın edən milyonlarla miqrant kütləsi İslam əleyhdarları üçün bəhanə və növbəti hədəf oldu. Dövlətlərarası münasibətlərdə müşahidə olunan bu vəziyyət cəmiyyətlərə və fərdlərə də sirayət etdi. Qloballaşmanın toplumlarda meydana gətirdiyi dəyişikliklər fərqliləşmiş kimliklərin formalaşmasına gətirib çıxardı. Güvən böhranı müasir dünyanın ən ciddi problemlərindən biri halına gəldi.

Mövcud çalışmanın məqsədi vəziyyətdən çıxış yolları axtarmaq və qlobal səciyyə daşıyan problemlərin həlli üçün səyləri birləşdirmək, İslam dininin birgəyaşayış təcrübəsindən və ünsiyyət mədəniyyətindən istifadə imkanlarını araşdırmaqdır. Fərqli irqlərə, dinlərə mənsub olsaq da, hamımız üçün ortaq olan insanlıq platformasında birləşdiyimizə diqqəti cəlb etməkdir. Mənşə etibarilə Həzrət İbrahimdə (ə) birləşən hər üç səmavi dində də nəzəri cəhətdən birgəyaşayış qaydalarının təbliğ olduğunu xatırlatmaqdır. Həmin nəzəri müddəaların həyatda tətbiqi xüsusunda bu dinlərin ardıcılılarının eyni dərəcədə həssas davranmalarının zəruri olduğuna diqqəti çəkməkdir. Bütün insanların insan kimi və qanun qarşısında bərabər olduqlarını, heç bir insanın digərindən üstün olmadığını vurğulamaqdır. Varlıqlarını davam etdirmək üçün mövcud mədəniyyətlərin bir-birini dəstəkləməli olduqları fikrini aşılamaqdır. Həmrəylik və yardımlaşma mədəniyyətinin hakim olduğu bir dünyada insanların sülh və əmin-amanlıq içində birlikdə yaşaya bilmə zərurətinin alternativinin olmadığını qeyd etməkdir. Hər bir mədəniyyətin ağaclar qədər tək, meşələr qədər toplu şəraitdə birlikdə yaşamaq məcburiyyətində olduğuna dair inamın tükənmədiyini

göstərməkdir. Mənsub olduğumuz dinin Kitabına, İslam Peyğəmbərinin həyatına, İslam tarixindən örnəklərə müraciət etməyin vacibliyini yada salmaqdır. Azərbaycanda fərqli din və millətlərin əsrlərdir barış içində yaşayabilmə təcrübəsindən bəhs etməkdir.

BİRGƏYAŞAYIŞ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN FƏLSƏFİ ƏSASLARI

*f.f.d., dos. Ələddin Məlikov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,
AMEA RH aparatı Təhsil şöbəsinin müdiri
aladdin.malikov@mail.ru*

*Açar sözlər: birgəyaşayış, tolerantlıq, eksklüvizizm, inklüsi-
vizm, plüralizm.*

Birgəyaşayış prosesinin zərurəti aydın olduğundan, onun mədəniyyəti və fəlsəfi əsasları daha önəmlidir. Birgəyaşayış qloballaşma dövründə, artıq bir zərurətdir. Bu tezisdə birgəyaşayış düşüncəsinin praktiki forması və onun fəlsəfi aspektləri araşdırılacaq. Aydınır ki, dini müxtəliflik nəzəriyyələri dinlərdə mövcud olan həqiqət və qurtuluş haqqında üç əsas nəzəriyyə irəli sürür.

1. Eksklüvistlər yalnız öz din və məzhəblərini haqq, qalanlarını isə nahaq bildiklərinə görə zorakılığa rəvac verməkdə ittiham olunurlar. Amma diqqət etmək lazımdır ki, eksklüzivizm və zorakılıq arasında məntiqi bağlılıq yoxdur. Biri hansı dinin haqq olması sualına, digəri müxtəlif din ardıcıllarının bir-birinə qarşı necə rəftar etməli olduğu sualına cavabdır. İnsan eksklüzivist olmaqla yanaşı, tolerantlıq və dözümlülüyə də etiqad bəsləyə bilər.

2. İnküsiivistlər iki sualı cavablandırırlar: birincisi, mütləq haqq olan bir din var, ya yoxdur? İkincisi, belə bir dinin olmasına ehtimal versək, həmin dinin xaricində qurtuluş yolu varmı? İnküsiivistlərin müxtəlif modelləri mövcuddur:

a) yalnız bir din mütləq haqq dindir, digər dinlər azgınlıqda olsalar da, onların sadıq yolçuları ilahi əfvə şamil olunacaqlar. Məsələn, müəyyən zamanda həqiqətə iman gətirəcəklər;

b) ikinci modelə görə, yalnız bir din mütləq haqddır, digər dinlərin də həqiqətdən payları var; haqq dinlə müştərək olduqları qədər qurtuluş tapma haqqına sahibdirlər;

c) üçüncü modeldə Karl Raner deyir ki, yalnız bir din haqddır və hidayətin başlıca yolu da budur. Başqa heç bir yolla qurtuluşa varmaq mümkün deyildir. Tanrı hamının hidayətinə meyilli olduğu üçün İsa (ə) elə bir kəffarə ödədi ki, bərəkəti hamıya çatdı; d) dördüncü model: aləmdəki dinlərin, xüsusilə tarixboyu uzunmüddətli olanların həqiqətdən payları var. Mütləq haqdan mütləq puçluğa kimi uzun məsafə var. Dinlər arasındakı münasibət mütləq haqq və mütləq batil nisbəti deyil, haqq və daha haqq nisbətidir. Dinin əsas qayəsini öz ardıcılarında daha çox icad edən dinin haqdan bəhrəsi də çoxdur.

3. Plüralizm dinlərin haqq olması mövzusunda bir nəzəriyyədir; haqqın vahid deyil, çoxsaylı olduğunu və bunun da həqiqətin çoxdərəcəli, çoxüzlü olmasından irəli gəldiyini iddia edir. Odur ki, İsa (ə) xristianlar üçün, Məhəmməd (s) müsəlmanlar üçün haqddır.

Beləliklə, birgəyaşayış zəruri bağlılıqla plüralizmi məqbul saymaq anlamına gəlirmi? Plüralizm nəzəriyyəsi tolerantlıqdırımı? Birgəyaşayış tolerantlığın nəticəsidirmi? Birgəyaşayış radikal düşüncə ilə tam şəkildə təzad təşkil edirmi? Bu suallar birgəyaşayışın əsas fəlsəfi suallarıdır. Burada sualları cavablandıracaq və mövcud nəzəriyyələri dəyərləndirəcəyik.

ŞEYX ZAHİD İRFANI BÖLGƏDƏ BİRGƏYAŞAYIŞIN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

*t.f.d., dos. Zaur Məmmədov,
Lənkəran Dövlət Universiteti
Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri
mammadovzaur@mail.ru;*

*İldırım Şükürzadə,
Lənkəran rayonu Havzava kənd
tam orta məktəbinin tarix müəllimi
ildirim.70@mail.ru*

Açar sözlər: sufi, tolerant, türbə, din, məqbərə.

Sufizm Orta əsrlərdə İslam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemi olmuşdur. Bu sistemin Azərbaycandakı məşhur nümayəndələrindən biri də Şeyx Zahid Gilani olmuşdur.

Şeyx Zahid dövrünün tanınmış ziyalı, böyük sufi alimi, filosof, müəllim və şair olmuşdur. O, 1215-ci il martın 21-də indiki Lənkəran rayonunun Siyavar kəndində Şeyx Rövşən Əmirin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Şeyx Rövşən Əmir İranın Gilan vilayəti kəndlərinin birində evləndikdən sonra, Lənkəranın Siyavar kəndinə köçmüşdür.

Şeyx Zahid dövrünün görkəmli ictimai xadimləri ilə möhkəm əlaqə saxlayırdı. Məsələn, o, 3 dəfə Elxani hökmdarı Qazan xanla (1295-1304), monqolların hakimiyyəti dövründə iyirmi ildən artıq Ərdəbildə baş vəzirlük etmiş Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni ilə görüşmüşdür. Şeyx Zahid ömrünün çox hissəsini

Gilanda, sonralar isə Muğanda yaşamışdır. Onun Siyavar, Hiləkəran və Gərmətükdə dini təbliğ edən nümayəndəliyi, Muğan, Şirvan və Marağada isə çoxlu şagirdləri olmuşdur.

Lənkəran mahalının Hiləkəran kəndində fəaliyyət göstərmiş Şeyx Zahid məktəbi dövrünün ən yüksək təhsil verən elm ocaqlarından biri olmaqla, eyni zamanda, indiki Lənkəran rayonunun məktəb tarixində ilk məktəblərdən sayılmışdır.

Şeyx Zahid türbəsi respublikamızın tanınmış ziyarətgahlarından biridir. Buraya müxtəlif yerlərdən, hətta qonşu ölkələrdən ziyarətə gələnlər olur. Türbə eyni zamanda dini-tarixi abidədir.

Azərbaycanın, onun dilbər guşələrindən biri olan Lənkəranın multikultural, tolerant dəyərlərinin daha qədimlərə gedib-çıxdığını görürük. Yuxarıda verilən məlumatlara və aparılan tədqiqatlara əsasən, Şeyx Zahid Gilaninin sufi təriqətinin nümayəndəsi və davamçısı olduğu görünür. Araşdırmalardan aydın olur ki, hazırda onun adına inşa edilən türbə Lənkəran rayonunun Şıxəkəran kəndindədir və həmin kənd, eləcə də ona yaxın olan ərəzilər İslamın şiə təriqətinə etiqad edirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, Şeyx Zahid xalq tərəfindən böyük hörmətlə qarşılanır, xatirəsi əziz tutulur. Lənkəran və ətraf rayonlardan bura gələnlər, eləcə də ölkəmizə səfər edən turistlər türbəni tez-tez ziyarət edir, xüsusilə Məhərrəmlik mərasimlərində, Aşura günlərində mütəfəkkirin ruhuna ehtiram əlaməti olaraq türbəsi ziyarət edilir, xatirəsi hörmətlə anılır.

QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQUN BİRGƏYAŞAYIŞIN TƏMİN EDİLMƏSİNƏ TƏSİRİ

*siy.f.d. Cahangir Cahangirli,
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
Beynəlxalq münasibətlər və insan hüquqları
şöbəsinin müdiri
ccahangirli@yahoo.com*

Açar sözlər: təhlükəsizlik, mədəni müxtəliflik, birgəyaşayış, münaqişələr, sülh, dialog.

Qlobal təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından bu gün bəşəriyyət ciddi təhdidlərlə qarşı-qarşıyadır. XX əsrin sonlarından etibarən baş verən bir sıra proseslər qarşıya beynəlxalq münasibətlər sisteminin zəif cəhətlərini, eləcə də qlobal miqyasda təhlükəsizliyin təmin edilməsinə olan təhdidləri araşdırmaq kimi bir vəzifə qoymuşdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyətlərarası mühit sürətlə dəyişməkdə və getdikcə şaxələnməkdədir. Mədəni müxtəliflik, azsaylı xalqların milli identifikasiya iddiaları və qloballaşmanın mədəni təsiri qlobal miqyasda bəşəriyyəti yeni-yeni çağırışlarla üz-üzə qoyur. Getdikcə daha çox insan “çoxmədəniyyətli” bir mühitdə yaşayır və bu yeni mühitdən doğan problemləri həll etmək zərurəti yaranır.

Son dövrlər dini-etnik zəmində baş verən toqquşmalar, ideoloji zəmində lokal müharibələr və terror aktları qlobal birgəyaşayış problemlərinin tədqiq edilməsini aktuallaşdırmışdır. Hər il ABŞ-da minlərlə insanın həyatına son qoyan irqi və dini əsaslı hücumlar, son illərdə yenidən alovlanmağa doğru gedən İsrail-

Fələstin münaqişəsi, potensial müharibə ocağı kimi qalan Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Şimali Qafqazdakı etnik-dini konfliktlər və s. kimi münaqişələr dialoq mədəniyyətinin inkişafı, eləcə də birgəyaşayışın təmin edilməsi məqsədilə sistemativ strategiyaların hazırlanmasını və kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Bu baxımdan dialoq mədəniyyətinin inkişafı birgəyaşayışın stimullaşdırılmasının başlıca komponenti kimi çıxış edir. Mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı xalqların bir-birləri ilə dünyagörüşlərini bölüşmək, müxtəlif mədəni ənənələr və milli mentalitet arasındakı oxşarlıq və fərqləri müəyyən etmək, münaqişələrin zərəkətilə həll edilməməsi barədə konsensusa nail olmaq, müxtəlifliyi təhdid kimi qəbul edənlər arasında təbliğat aparmaq, federativ quruluşlarda milli-mədəni müxtəlifliyin demokratik idarə olunması və vətəndaş birliyinin təşviqi sahəsində ən yaxşı təcrübələri bölüşmək kimi məsələlərin həllində açar rolunu oynayır.

Mövcud təcrübəyə əsaslanaraq, birgəyaşayışın bütün iştirakçılarının hüquqlarının bərabər qorunması, dialoqda könüllü iştirak, açıqlıq, dialoqda “qələbə qazanmaq” istəyinin olmaması (hər iki tərəfdə), mədəni oxşarlıq və fərqləri qəbul etməyə hazır olmaq, həm öz, həm də digər mədəniyyətin fərqləndirici xüsusiyyətləri haqqında minimum biliyə malik olmaq, mədəni fərqləri başa düşmək və onlara hörmətin təmin olunması məqsədilə ortaq bir dil tapmaq kimi yerinə yetirilməli olan bir sıra vacib şərtlər mövcuddur.

Yuxarıdakı şərtlər global miqyasda təhlükəsizliyin təmin olunması üçün sülhməramlı birgəyaşayışın təmin edilməsi məqsədilə mədəniyyətlərarası dialoqun yaradılmasının əsas şərtləri rolunu oynayır və daimi global təhlükəsizliyin təmin olunması bu şərtlərin yerinə yetirilməsindən keçir.

УДИНСКАЯ ХРИСТИАНСКАЯ ОБЩИНА В МОДЕЛИ МНОГООБРАЗИЯ И РАЗНООБРАЗИЯ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

*Роберт Мобили,
Старший научный сотрудник,
Бакинский Государственный Университет;
Председатель Албано-удинской христианской общины
Азербайджана
argomobili@rambler.ru*

***Ключевые слова:** удины, Нидж, христианская община, исламская культура, мультикультурализм, толерантность.*

Под влиянием этно-демографических и этнокультурных процессов формировался многонациональный и поликонфессиональный состав населения Азербайджана. В таком социально-политическом контексте, разнообразия и многообразия имеют глубокие корни в стране, и на сегодня порождено необходимостью как образ жизни. С восстановлением в Азербайджане своей независимости, в стране были созданы благоприятные условия для дальнейшего укрепления межконфессиональных отношений, утверждения национально-духовных ценностей, дальнейшего упрочнения исторически сложившейся условий терпимости, международного и межрелигиозного диалога.

Историческое развитие и формирование азербайджанского этноса происходило на основе слияния различных

племен и народностей. Все они составляют единый многонациональный народ Азербайджана. Среди коренных меньшинств и удины (самоназвание - уди), то есть наша христианская паства, происхождение и история которых вот уже более двух веков привлекает внимание ученого мира. Удинская христианская община как правопреемник Албанской автокефальной апостольской церкви рассматриваются в модели языково-культурно-религиозного многообразия и терпимости, как феномен сохранения этноса через различные исторические аспекты, факты, условия и характеристики интерпретации по сравнению с другими народами.

Удины на своей исторической Родине, расселяющиеся на самом стыке Европы и Азии, сумели сохранить в культуре, языке, религии, старинные традиции, обычаи, представляющие огромную ценность для науки. Удины компактно проживающие в Азербайджане (Нидж, Огуз) являются предметом особой заботы государства представляющий собой на сегодня модель толерантности, представлены единой монолитной этнокультурной и этноконфессиональной группой, материнский этнос которой расположен в поселке Нидж, где также живут азербайджанцы и лезгины.

Этот маленький религиозный феномен в модели исламской культуры, прежде всего свидетельствует резонансом и аргументом подтверждения ряд показателей существования разнообразия. Здесь следует отметить, что это не фактор географического характера. Удины не горные, и не лесные изолянты, и не островные аборигены, - среда проживания равнинная; хотя равнинное географическое положение всегда на пике критики ученых. Феномен языково-культурно-конфессиональной модели многообразия и толерантности в

рамках сохранения этноса на примере удин опирается на следующих факторах и духовных ценностей, как: **традиционно-исторический фактор; генетический аспект; архитектурно-бытовой фактор; фактор отношения между религиозными убеждениями; психо-социальный аспект; религиозная терпимость и культурная ценность.**

В заключении следует отметить, что в Азербайджане зарегистрировано 3 общественные организации удин, самой многочисленной и активно действующей организацией, призванной представлять интересы удин республики являются Албано-удинская христианская община и Удинский национально-культурный центр. Не следует забывать, что удины–албаны будучи частью кавказоязычного пласта участвовали и участвуют в формировании азербайджанского народа. Поэтому удины, как один из древнейших прямых потомков Кавказских албан, являются частью азербайджанского народа в модели многообразия и разнообразия исламской культуры Азербайджана.

İSLAMDA TOLERANTLIQ İDEYASININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ TARİXİ TƏCRÜBƏ

*f.f.d., dos. Elvüsal Məmmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun dosenti,
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Din və ictimai fikir tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
elvusalmmammadov@ait.edu.az*

Açar sözlər: tolerantlıq, İslam, birgəyaşayış, erkən İslam tarixi.

İslamın tolerant məzmunu digər səmavi dinlərə – Yəhudilik və Xristianlığa münasibətdə öz əksini tapmışdır. Müsəlman nöqteyi-nəzərinə görə, bütün dinlər başlanğıcını eyni mənbədən götürür; Quran və Sünnə mətnlərində İslamın sonuncu din olması, digər peyğəmbərlərin ilahi missiya və təbliğ üsullarını ehtiva etməsi, əvvəlki peyğəmbərlikləri təsdiqləməsi haqqında danışıqlır. Bu kontekstdə mühüm olaraq qeyd edilməlidir ki, islamın digər dinlərə münasibəti onların ləğvinə deyil, təsdiqinə əsaslanır. Məsələn, bir sıra ayələrdə Məhəmməd peyğəmbərə xitabən deyilir ki, Qurani-Kərim ona haqq olaraq, özündənəvvəlki kitabları təsdiq edən və qoruyan olaraq endirilmişdir.

Tolerantlıq İslamın ümumi prinsip və məqsədlərinə uyğundur. İslam nöqteyi-nəzərində insana münasibət, səmavi dinlərin eyni mənbədən meydana çıxması, etiqad və inancda ağlabatanlıq və inandırma üsullarına müraciət, yəni inanıb-inanmamaqda insan oğlunun azad olması – bütün bunlar İslamda tolerantlıq prinsipinin nəzəri tərəflərini əmələ gətirir.

Qurani-Kərimdə göstərilir ki, insan Allah tərəfindən hörmətli-izzətli yaradılmışdır. Odur ki düşüncəsi, inancı və dininə görə kimisə alçaltmaq, təzyiq altında saxlamaq İslamın insana humanist münasibəti prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu səbəbdən İslama görə, təlim-təbliğət, dini maarifləndirmə təhkimçilik və icbariliyə deyil, rəşadət arqumentlərə söykənməli, inandırma əsas götürülməlidir. Bununla yanaşı, səmavi dinlərin Allah tərəfindən göndərilməsi vahid başlanğıc məsələsini gündəmə gətirir ki, nəticə etibarilə digər səmavi dinlərin fiziki və icbari sınıqlandırılması ilə səciyyəli radikal münasibət forması İslama zidd hesab olunur. Nəhayət, zorakı və icbari yollarla subyektlərin din seçimi qarşısında qoyulması tolerantlıqla səsleşmir, təzyiq altında bu və ya digər inancın seçilməsi fərdlərdə seçdikləri dinə münasibətdə sevgi yaratmadığı, əksinə, riyakarlıq formalaşdırdığı üçün məqbul deyildir.

Tolerantlıq İslamın dini mətnlərində nəzəri məfhum olaraq qalmamış, həm də erkən tarixi təcrübədə təsdiqlənmiş, tarixin sonrakı əsrlərində qorunub saxlanmış, müsəlman coğrafiyasının dini-mədəni mənzərəsində bütün aydınlığı ilə ifadə olunmuşdur. Məhəmməd peyğəmbərin Mədinədə yəhudi və bütprəst azlıqlara din münasibətini göstərən hüquqi sənəd – “Mədinə sənədi”, Nəcəran xristianlarına məsciddə ibadət imkanının yaradılması, Peyğəmbərin yəhudi ailəsinə sədəqə verməsi, müqavilə əsasında yəhudi və xristianları himayəsi altına alması, Rəşidi xilafətində xəlifələrin müsəlman ordularına monastırları dağıtmamaq, xristian dindarlarına toxunmamaq əmrini vermələri, II xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın Qüds əhalisi ilə müqaviləsi (tarixdə müqavilənin mətni “Ömər əhdnaməsi” adı ilə tanınır), Qiyamət kilsəsində namaz qılmaması, çoxəsrlik müsəlman tarixiboyu müsəlman coğrafiyasında xristian və yəhudi azlıqların yaşaması,

monastır və sinaqoqların fəaliyyət göstərməsi, onların himayəsi məqsədilə dini – zimmilik institutunun müsəlman hüquq sistemində mövcudluğu – bütün bu və digər faktlar tarixi tolerantlıq təcrübəsindən xəbər verir.

İSLAM TARİXİNDƏ MƏZHƏBLƏRARASI PROBLEMLƏRİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

*i.f.d., dos. Aslan Həbibov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Din və ictimai fikir tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
habibovaslan@yahoo.com*

Açar sözlər: məzhəb, ixtilaf, siyasi hakimiyyət, dözümsüzlük.

Həzrət Məhəmmədin (s) əsas vəzifəsi nazil olan ayələri insanlara çatdırmaqla yanaşı, həm də izah etmək idi. Ortaya çıxan problemlərin həlli məsələsində yeganə səlahiyyət sahibi Həzrət Peyğəmbərin (s) özü idi. Onun sağlığında xırda ixtilafların xaricində müsəlmanlar arasında ciddi problemlər olmamışdır.

Həzrət Peyğəmbərin (s) vəfatından dərhal sonra başlayan xilafət/imamət mübahisəsi müsəlmanlar arasında bu günə qədər davam edən ixtilafların bünövrəsi kimi görünə bilər. Şübhəli bu dövrdə ortaya çıxmışdır.

İlk iki xəlifə dövründə hökm sürən qismi sakitlik üçüncü xəlifə Osman ibn Əfvanın xilafətinin ikinci altı ilində pozulmuş, Əli ibn Əbu Talib dövründə isə dərinləşərək bölünməyə səbəb olmuşdur. İndiki dövrə qədər mövcudluğunu qoruyub saxlayan xaricilik məhz həmin dövrdə ortaya çıxmışdır.

Sonrakı dövrlərdə cəbriyyə, qədəriyyə və mötəzilə məzhəbləri yaranmışdır. Daha sonra fiqh məzhəbləri ortaya çıxmış, bir müddət sonra isə adlarını saydığımız əqidə və fiqh məzhəbləri

maturidilik, əşərilik və sələfilik adı altında qruplaşmışlar. Sonrakı dövrdə isə bu üç əqidə məzhəbi əhli-sünnə adı altında toplanmışdır.

Beləliklə, ortaya çıxdığı ilk gündən bu günə, əsasən, üç məzhəb – əhli-sünnə, şiə və xaricilik mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Bu əsas məzhəblər də öz daxillərində bölünmüşlər.

Məzhəblər tarixinə baxdığımız zaman onlar arasında həmrəyliklə yanaşı, bir çox halda problemlərlə də qarşılaşırıq.

Araşdırmalar göstərir ki, Orta əsr İslam tarixində məzhəblər arasında baş verən problemlərin əsas səbəblərindən biri dövrün siyasi hakimiyyətinin atdığı addımlar idi. Məsələn, mötəzilənin təhrikləri nəticəsində Abbasi dövləti tərəfindən Quranın məxluq olduğunu qəbul etməyənlərə qarşı zorakılıq tətbiq edilmiş, bir çox alim işgəncə görmüş, hətta vəfat edənlər də olmuşdur. Fikri müstəvidə ortaya çıxan mübahisə siyasətin işə qarışması nəticəsində ciddi problemə çevrilmişdir.

Bunun başqa bir nümunəsi isə büveyhilər dövründə baş vermişdir. Hakimiyyətə gələn büveyhilər şiələr lehinə bəzi dəyişikliklər etmiş, başda hənbəli olmaqla, sünni müsəlmanların etirazına səbəb olmuşlar. Beləliklə, iki tərəf arasında münaqişə baş vermiş, qan tökülmüşdür.

İslam tarixində məzhəblərarası gərginliyin başqa bir səbəbi dözümsüzlük və məzhəb təəssübkeşliyi olmuşdur. Məsələn, hənbəli məzhəbinə mənsub bəzi qrupların hərəkətləri cəmiyyətdə gərginlik yaratmışdır. Tənqidlərə qarşı dözümsüz olan bu insanlar başqa məzhəb mənsublarına qarşı sərt reaksiya göstərmiş, bu isə öz növbəsində, müsəlmanlar arasında ciddi ixtilaflara səbəb olmuşlar. Dözümsüzlük o həddə gəlib çatmışdır ki, bəzən bir Quran ayəsinin fərqli təfsirinə görə müxtəlif məzhəblərə mənsub müsəlmanlar arasında münaqişə baş vermişdir.

**XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİRVAN
BÖLGƏSİNDƏ BƏZİ ETNOMƏDƏNİ PROSESLƏRƏ
DAİR (AZƏRBAYCANLI VƏ RUS ƏHALİNİN
BİRGƏYAŞAYIŞ MƏDƏNİYYƏTİ NÜMUNƏSİNDƏ)**

t.f.d., dos. Könül Əsədli,

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Tarixi etnoqrafiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
feyakonul@rambler.ru*

Açar sözlər: Şirvan, müsəlman, birgəyaşayış, əhali, məişət, təhsil.

Şirvanda əhali bəylərdən, ruhanilərdən, tacirlərdən və sənətkarlardan, əkinçi və maldarlardan ibarət idi. Əhalinin əsas hissəsi Azərbaycan türklərindən ibarət olan bölgədə Rusiyanın ucqar vilayətlərindən köçürülmüş rus təriqətçilərindən duxoborlar, malakanlar və digərləri 300 nəfər, yəhudilər 25 nəfər, müsəlmanlar isə 16 250 nəfər təşkil edirdilər (hər iki cins daxil olmaqla).

1859-cu il Şamaxı zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzi Bakıya köçürüldüyündən, Şamaxı Bakı quberniyasının tərkibində idi. Şamaxı qəzasında qəza idarə sistemi fəaliyyət göstərirdi. Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, qəzanın sahəsi 6625,99 verst (7553,64 km) idi. Burada 133 800 nəfər əhali yaşayırdı. Onların 132 362 nəfəri yerli sakinlər, 1 438 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar idi. Əhalinin 97 min nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində qəzada ruslar da məskunlaşdırılmışdı. 17 656 nəfər rusun 1511-i pravoslav, 16145-i sektaçı idi (sektant). Digər məlumata əsasən, Şamaxıda hər iki cins daxil olmaqla, əhalinin sayı 20 000

nəfərə çatır, onlardan $\frac{3}{4}$ müsəlmanlardan ibarət idi. Bölgənin müsəlman əhalisi qeyri-müsəlman əhali ilə sülh və dözümlülük şəraitində, birgəyaşayış tərzini əsas götürərək yaşayırdı. 1853-cü il üçün şəhərin gəlir və xərcləri barədə məlumat verilərkən dükan və karvansaralar, zavod və dəyirmanlar, bağça və şəhərlər, boyaqxana və ticarət obyektlərinin adları çəkilir. Digər əsas mənbələrdə Kürdəmir pristavlığında fabrik və zavodların mövcudluğu barədə məlumat verilmişdir. Adları qeyd olunan müəssisələrdə müsəlman əhali ilə bərabər qeyri-müsəlman əhali də çalışırdı.

Araşdırılan problemlə bağlı olan mənbələrdə Şirvanın inzibati və təhsil binalarının göstərilməsi labüd və zəruridir: Şamaxıda yeni yaradılmış şəhər bağı, qəza məktəbi və tədris müəssisəsi – Müqəddəs Nina məktəbi, biri şiə, digəri sünnü olmaqla Məhəmməd məktəbi, hospital, ərzaq dükanı vardır. 1869-cu ildə Bakı quberniyasında mövcud olmuş Şamaxı qəza məktəbi Xalq Maarif Nazirliyinin tabeliyinə daxil idi. Bu məktəbdə isə 7 müəllim işləyir, 61 şagird təhsil alırdı. Şamaxı şəhərində isə 3 müəllimin dərslərini və 26 şagirdin təhsil aldığı 3 sinifli şəxsi məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, Şamaxı şəhərində bəzi dünyəvi məktəblər mövcud idi. Qeyd olunmalıdır ki, Mərəzə kəndində malakan uşaqları üçün ayrıca məktəb təşkil olunmuşdu. Belə ki, Şamaxı qəza məktəbində təhsil alan şagirdlərdən 10-u rus, 17-si azərbaycanlı idi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan kəndlərində məscidlərdə təhsil alan şagirdlər yalnız ərəb dilində təhsil alırdılar. Göründüyü kimi, təhsil müəssisələrində də müsəlman əhali ilə qeyri-müsəlman əhaliyə bərabər imkanlar yaradılmışdı.

Mövzu araşdırılarkən qeyd olunan dövrə aid arxiv və ədəbiyyat əsas mənbə rolunu oynamışdır.

BİRGƏYAŞAYIŞ DÜŞÜNCƏSİNİN ƏXLAQİ MEYARI KİMİ “ƏDALƏT” MƏFHUMU (İBN MİSKƏVEYH VƏ AKVİNALI FOMANIN ƏDALƏT DÜŞÜNCƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ)

*i.f.d., dos. Namiq Abuzərov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,
ADA Universitetinin müəllimi
namigabuzarov@ait.edu.az*

Açar sözlər: ədalət, fəzilət, İbn Miskəveyh, Akvinalı Foma.

İbn Miskəveyh birgəyaşayışı təmin edən fəzilətləri və onlara bağlı olan əxlaqi davranışları həm fərd, həm də cəmiyyət baxımından təhlil edən ilk İslam mütəfəkkirlərindən biridir. İbn Miskəveyhə görə, fəzilətlərin başında ədalət prinsipi gəlməkdədir. Ona görə “ədalət” məfhumu bir əxlaqi fəzilət kimi həm yunan filosoflarının, həm də İslam mütəfəkkirlərinin itti-faqla qəbul etdiyi hikmət, iffət və şücaəti kimi əsas əxlaq prinsiplərini tənzimləyir və özündə əks etdirir.

İbn Miskəveyhə görə, ədalət yalnız digər insanlarla münasibətdə mötədilliyin və tarazlığın meyarı kimi deyil, insan nəf-sindəki qüvvələrin adil və ədalətə uyğun idarə edilməsi üçün də inkaredilməz mahiyyətə sahibdir. Yəni əgər nəfsə aid qüvvələr ədalət sayəsində tənzimlənməsə, insandan qeyri-əxlaqi davranışlar təzahür edər. Bu, birgəyaşayışın önündəki ən önəmli maneələrdən biri hesab edilir.

İbn Miskəveyh əxlaq haqqındakı düşüncələri ilə İslam mədəniyyətində məşhur olduğu kimi, Akvinalı Foma da əxlaqi fəzilətlər haqqındakı düşüncələri ilə xristian mədəniyyətində

önəmli təsirə malik olmuşdur. İbn Miskəveyh kimi Orta əsrlərdə yaşamış Akvinalı Foma filosof və teoloqdur. Elə buna görə də o, birgəyaşayışın meyarı olan “ədalət” məfhumunu həm fəlsəfə, həm də xristian teologiyası baxımından təhlil etmişdir. Hər iki alimin əxlaq və cəmiyyət düşüncəsində Aristotelin təsirini görmək mümkündür. Hər iki teoloq əxlaq düşüncələrində öz dinlərinin teoloji aspektlərini əks etdirmişdir.

Akvinalı Foma ədalət haqqındakı düşüncələrini əsas etibarilə teoloji və əxlaqi mövzulara həsr etdiyi “Summa Theologiae” adlı əsərində qələmə almışdır. İbn Miskəveyh isə həm “Təhzibul-əxlaq”, həm də “ər-Risalə fi mahiyyətil-ədl” adlı əsərlərində ədalət haqqındakı düşüncələrini ifadə etmişdir. Onun, xüsusən əxlaqın mahiyyətinə dair yazdığı “ər-Risalə fi mahiyyətil-ədl” adlı əsəri mövzumuz baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“İslam mədəniyyətində birgəyaşayış təcrübəsi” adlı beynəlxalq simpoziuma təqdim etdiyim bu mövzuda Orta əsrlərdə yaşamış və iki fərqli mədəniyyəti təmsil edən İbn Miskəveyh və Akvinalı Fomanın “ədalət” haqqındakı düşüncələri müqayisəli surətdə təhlil ediləcək.

**AZƏRBAYCANDA ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ
XRİSTİANLIQ VƏ XRİSTİAN DİNİ MƏBƏDLƏRİ
İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ BİRGƏYAŞAYIŞIN
BARİZ NÜMUNƏSİ KİMİ**

*t.f.d., dos. Cavid Bağırzadə,
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan tarixi kafedrası
cavid.bagirzade@gdu.edu.az*

Açar sözlər: İslam dini, İslam mədəniyyəti, Orta əsrlər, Xristianlıq.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda İslam dininin başlıca din olmasına baxmayaraq, əhalinin bir qismi xristian dinində qalmaqda davam edirdi. Buna görə də ölkənin bir çox şəhərlərində məscidlərlə yanaşı kilsələr də mövcud idi. Azərbaycan cəmiyyətində, o cümlədən də orta əsr şəhərlərində tolerant və multi-kultural dəyərlərin mövcud olması orta əsrlər dövründə İslam mədəniyyəti və Azərbaycan xalqının etnopixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Orta əsrlər dövründə bir çox şəhərlərdə, mahallarda əhalinin bir qismi özünün əvvəlki dinində - xristianlıqda qalmağa idi. Əbdürrəşid əl-Bakuvi XV əsrin əvvəllərində qələmə aldığı “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri” əsərində yazır: “Bakı şəhərinin yaxınlığında çoxlu kənd yerləşir və hər bir kəndin möhkəm divarı və qalası var. Bu kəndlərin bütün sakinləri xaçpərəstlərdir.” Göründüyü kimi, XV əsrdə belə Bakı ətrafı kəndlərin əhalisi xristianlıqda qalmağa idilər. XVII əsrin əvvəllərində qədim Gəncə şəhərinin yeri I Şah Abbasın əmri ilə dəyişdiriləndə, yeni salınmış şəhərdə yerli

xristian əhali (yəni xristian dininə etiqad edən yerli türklər, başqa sözlə, albanlar – C.B.) üçün kilsə də inşa edilmişdi. Bu kilsə M.Barxudarovun verdiyi məlumatlara görə, XVII əsrdə Gəncədə inşa edilmiş Müqəddəs Yəhya Kilsəsi idi. Bu, Alban katolikosu Ovanesin (1633-cü ildə) vaxtında olmuşdur. Alban katolikosu Nersesin qəbri də buradadır.

Orta əsrlər dövründə mövcud olmuş Azərbaycan feodal dövlətlərinin hökmdarları Alban kilsəsinə qarşı lütfkar olmuşlar. Akademik Ziya Bünyadov Stepannos Orbeliana istinadən yazır ki, Şəmsəddin Eldənizin oğulluğunun (Arslan şahın) sultan taxtına çıxması ilə demək olar ki, eyni vaxtda III Stepannos (1168-1214) baş keşiş (yəni katolikos - C.B.) seçildi. Atabəy Eldəniz, onun oğulları Atabəy Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkr III Stepannosla hörmət göstərir, onu nəvazişlə “fəxr əl-Məsih” (İsanın fəxri) adlandırırdılar. Onun şərəfinə fərman və tuğra, yaxud möhürlü tərifnamə vermişdilər. Baş keşiş III Stepannos (məhz onun göstərişi ilə Mxitar Qoş Alban Kilsəsi üçün “Qanunnamə” yazmışdır - C.B.) öz yeparxiyasına nəslinin vərəsəlik etməsi üçün Atabəydən fərman aldı. Yeni Alban Kilsəsinə məxsus bütün ərazi üçün o, Atabəydən yazılı fərman almışdı. Sonra Atabəydən Ağaraki-Dizor kəndini istəyir. Atabəy oranı iltifatla, sabit və ədalətli fərmanla kilsəyə bağışlayır. Monastırın yanında nə varsa hamısını – torpağı, suyu, bağları, üzümlükləri, həmçinin yaşayış yerlərini və hətta Anapat qalasını da bütün vergilərdən azad edir.

İSLAMDA BİRGƏYAŞAYIŞ DİNİ RADİKALİZM VƏ EKSTREMİZM TƏHDİDLƏRİNƏ QARŞI MÜHÜM VASİTƏ KİMİ

*f.f.d. Bağır Babayev,
Naxçıvan Dövlət Universiteti
baqirbabayev59@mail.ru*

*f.f.d., dos. Rəşad Əsgərov,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
asgarov_rashad@mail.ru*

Açar sözlər: birgəyaşayış, radikalizm, ekstremizm, milli-mənəvi dəyər, tolerantlıq.

Qlobal dünyada baş verən ekstremal hadisələr, ilk növbədə, təhlükəsiz dini mühitin yaranmasına böyük maneədir. Beynəlxalq aləmdə getdikcə qızıışan, azğınlaşan radikal və ekstremist meyillər, təmayüllər birmənalı şəkildə dünyanın sülh, əmin-amanlıq içərisində sabit və davamlı inkişafına getdikcə daha böyük təhlükələr yaratmaqdadır. Bu da vətəndaşların beynəlxalq konvensiyalarda təsdiqini tapmış təhlükəsiz yaşamaq hüququnu pozur. Dünyanın heç də hər yerində belə düşmənçilik və pozuculuq əməllərinin, niyyətlərinin qarşısı vaxtında alınmır və ya bu istiqamətdə bütün vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi asanlıqla başa gəlmir. Dini radikalizm təbliğatı çoxəsrlik milli-mənəvi dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə böyük təhlükədir. Bu cür halların qarşısının alınması vacibdir və cəmiyyət bütün sağlam qüvvələrini vahid şəkildə bu işə yekdilliklə səfərbər etməlidir.

Dini-radikal qruplara dəstək verən xarici qüvvələr dünyada İslamı gözdən salmaq, dinimizi terrora dəstək verən kimi göstərmək, bununla da münaqişələrə şərait yaratmaq istəyirlər. Dini radikal və ekstremist xarici qüvvələr, ilk növbədə, milli-mənəvi və dini dəyərlərimizə qarşı çox təhlükəlidirlər. Halbuki dövlətimiz öz siyasətində milli-mənəvi və dini dəyərlərimizi dönmədən ardıcıl surətdə təbliğ və təşviq edir, bunların cəmiyyətə düzgün formada çatdırılması işini həyata keçirir. Cəmiyyət terrorizmə və ekstremizmə qarşı sərt mövqeyini həmişə ortaya qoymuşdur. O, bunu açıq-aşkar şəkildə nümayiş etdirir. Bütün bunlar beynəlxalq miqyasda əhəmiyyətli bir işə xidmət edir, yəni dünyada ölkələrarası, xalqlararası dinlər və mədəniyyətlərarası münasibətlərdə həmrəyliyə, tolerant mühit formalaşmasına yol açır. Bu da özlüyündə bütün sahələrdə baş verə biləcək gərginliyin artmasının qarşısını kəsə biləcək amildir və təqdir ediləcək bir haldır.

Dini radikalizm və ekstremizmə qarşı mübarizədə cəmiyyətin sınıanmış vacib metodu dini vəhdət, dini-milli həmrəylikdir. Bu gün qlobal dünya sürətlə dəyişdikcə özü ilə son dərəcə ziddiyyətli təzahürlərə, mürəkkəb proseslərə yol açır. Bütün bu gərginliklərin hamısının başlıca səbəbi dini və etnik zəmində baş verən münaqişələrdir. Onlar da obyektiv olaraq dünyadakı qlobal təhlükə mənbəyi hesab edilirlər. Ona görə də dini və milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxılması, onların qorunması dünyadakı təhlükəsizliyin, bəşəriyyətin birgəyaşayışının açıq şəkildə təmin olunmasında vacib amildir. Bu, hamı üçün danılmazdır, təkzibedilməzdir, yəni dini təhlükəsizlik, birgəyaşayış dünyada daim diqqət mərkəzində saxlanması vacib olan, böyük potensial əhəmiyyətli problemdir.

AZƏRBAYCAN MÜSƏLMAN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ EL KÖMƏYİ ADƏTLƏRİNİN ROLU

*t.f.d., dos. Tural Şiriyev,
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
böyük elmi işçisi
tural.shiriyev@mail.ru*

Açar sözlər: müsəlman mədəniyyəti, əvrəz, iməcilik, künəlgə, avaca.

Azərbaycanda qədim dövrlərdən bəri mövcud olan və daha sonra İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi inkişaf edən birgəyaşayış prinsiplərini şərtləndirən başlıca ənənələr sırasında el köməyi adətləri mühüm rol oynamışdır. Etnik və dini müxtəliflik mühitində formalaşan qarşılıqlı yardım formaları, yaxud el köməyi adətləri ilk dövrlərdə kiçik ictimai kollektivlər, sonralar isə ölkənin ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələri arasında sosial əlaqələrin və mənəvi birliyin güclənməsinə zəmin yaratmışdır. Bu isə Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etnos və milli azlıqların bütövləşərək, vahid xalq kimi formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

İbtidai mərhələdən sosial institut səviyyəsinə qədər inkişaf edən el köməyi adətləri təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyət, habelə ailə və ictimai məişətlə əlaqədar müxtəlif proseslərdə xalqın tarixi irsi kimi özünə yer tutmuşdur. Xalq arasında mənəvi birliyin formalaşması və inkişafını şərtləndirən amil kimi, bu adətlər zəruri hallarda cəmiyyətdə fərdi, yaxud kollektiv şəkildə el köməkliyini ifadə etmişdir.

Azərbaycanda el köməyi adətlərinin yaranması ilk mərhələdə iqtisadi amillər və istehsal üsulunun ictimai xarakterindən

irəli gəlsə də, onun mənəvi zəruriliyinin təminatı və bütövlükdə ənənə olaraq qəbul edilməsinin ən başlıca səbəbləri İslam dininin humanist prinsipləri ilə bağlı idi. Belə ki, İslam dinində ehtiyacılı insanlara əl tutmaq, ictimai faydalı işlərdə qarşılıqlı yardım haqqında çağırışlar xalqın məişət və mədəniyyətində dərin iz buraxmış və onun mənəvi dünyasında el köməyi adətlərinin fundamental əsaslarını formalaşdırmışdır.

Tarixi-etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində, eyni zamanda, ictimai həyatda mövcud olan əvrəz, iməcilik, şəriklik, ortaqlıq, damazlıq, hoy, avaca, cey və digər qarşılıqlı yardım formaları insanların həmrəyliyi zəminində əhalinin əmək fəaliyyətinin təsiri altında cilalanan mənəvi-ictimai düşüncə tərzinin və bütövlükdə birgəyaşayış psixologiyasının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Ənənəvi təsərrüfat sahələri ilə yanaşı, ailə məişəti ilə də bağlı müxtəlif el köməyi adətləri icra edilmiş, toy və digər şadlıq mərasimlərinin keçirilməsində xalqımız həmişə bir-birinə arxadaşlıq durmuşdur. Qeyd edək ki, əsrlərboyu belə adətlər dəfn və yas mərasimlərində də mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, Azərbaycan müsəlman mədəniyyətində el köməyi adətlərinin rolu zaman-zaman genişlənmiş və İslam dininin təsiri altında daha da cilalanaraq, xalqımızın mənəvi birliyinin zəruri amilinə çevrilmişdir.

MODERN DÜNYADA BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ VE DİN

*Doç. Dr. Ali Çetin,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
alictintr@gmail.com*

Anahtar Kelimeler: Modernite, Aydınlanma, Küreselleşme, Birlikte Yaşama Tecrübesi, Din, İslam.

Modernite, son birkaç yüzyıldır entelektüel açıdan odak noktası haine gelen, kökenleri itibariyle oldukça eski bir kavramdır. Aydınlanma kavramıyla birlikte kullanılmasına rağmen modernite ayrı olarak, insanın kendi kaderini elleriyle biçimlendirmesini, yaşadığı zaman ve mekânda kendi ayakları üzerinde durabilmesini betimler. Aydınlanma ise moderniteye eşlik eder fakat daha çok on yedi ve on sekizinci yüzyılın önde gelen düşünürlerine, onların ortaya koydukları felsefeye referansla kullanılan bir kavramdır. Aydınlanmanın temelini, evrensellik, özgürlük, eşitlik, rasyonalite, ilerlemecilik gibi kavramlar oluşturur. Modernite, insan için geçmişin hastalıklarından uzaklaşarak, dünyaya ve içinde yaşanılan ana hükmetme arzusunu temsil eder. Aydınlanma ise bu düşünceye eşlik etmekle birlikte bu hükmedilen dünyaya, insanın yarattığı değerleri yüklemeyi ifade eder. Bu bağlamda modernite de aydınlanmayla yürür fakat aynı zamanda o, kolaylıkla her şeyi yıkarak tüm değerleri altüst edebilir. Modernite, insanın her tür baskıdan kurtularak özgürlüğünü, bireysel nitelik ve yetenekleriyle ayakta durmasını imler. Bu yolda eski ya da yeni değerleri kolaylıkla değiştirebilir. Tarihsel açıdan modernitenin yükselişi insanın, kamusal alanda dinin söz

konusu olan etkisini kırarak ona, bilime, akla, ilerleyemeye ve laikliğe engel olmayacak biçimde bir rol vermesiyle olmuştur. Dinin temsil ettiği tüm değerlerin, inançlı bireylerin kişisel dünyalarıyla sınırlı kalması sonucunda kamusal alan, modernitenin etkisinde, Tanrı'nın yerine insanın egemenlik alanı olmuştur. Elbette genel kabulün aksine modernite, doğrudan otantik dinin özünü hedef almamıştır. On yedinci yüzyılın önde gelen düşünürleri ve bilim adamları, aydınlanma felsefesinin de etkisiyle, yıkıcı eleştirilerini daha çok skolâstik zihniyete ve kurumlara yöneltmişlerdir. Söz gelimi Voltaire'in, meşhur mottosu, "écrasez l'infâme" ifadesi doğrudan dine yönelik bir tehdit değil, dinin kavramlarını akıl dışı biçimde yorumlayarak, *insanlık suçu* işleyen yobaz kişilere karşı bir söylemdir.

Belki de modernitenin temellerini antik Yunan düşüncesinin sözde tanrılarında bulmak mümkündür. Prometheus, diğer tanrılara isyan ederek, insanı yaratmakla kalmaz, ona ateşi de hediye eder. İnsanın özgür irade sahibi olarak kendi ayakları üzerinde durması, tıpkı doğaüstü varlıkları taklit etmesi, elbette sözde tanrılar nezdinde hoş karşılanmamıştır. Mitolojinin herhangi bir gerçekliği yoktur fakat içerdiği mesajlar, insanın dünya serüvenine katkı sağlamaktadır. Baskıdan kurtulan ve kendi yolunu aydınlatan insan, gerçekten özgür bir varlığa mı yoksa kaçtığı üst iradenin zindanından, elleriyle yarattığı kendi hapisanesine düşen bir mahkûma mı dönüşecektir? İnsan görselliğe ve sembolizme oldukça bağlıdır. Söz gelimi Berlin duvarının yıkılışı, köleliğin, totaliterliğin sonunun, everenselliğin ve özgürlüğün habercisiydi. Oysa Dünya Ticaret Merkezi'nin yıkılışı eski, fanatik ve karanlık ruhların hala ayakta olduklarının göstergesi olmuştur. Benzer biçimde tarihsel süreçte de seküler değerlerin yükselişi, dinin temsil ettiği sembollerin yıkılışına sıkı sıkıya bağlı

kalmıştır. Oysa sembollerin kavramları, hakikatin kendisini her zaman temsil etmemektedir. Son birkaç yüzyıl, prangalarından kurtulmuş insan için bile kolay olmamıştır. İdeolojik çekişmeler, iktisadi mücadele ve sonunda silahlı çatışmalar yıkıcı etkisini göstermiştir. Modern insan, aydınlanma idealinin etkisinde, rahat yatağında, renkli rüyasına devam etmek için daha fazla huzura ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda, din gibi halen bireysel ve kültürel anlamda etkili olan, geleneksel değerleri temsil eden bir yapının, modern dünyaya adalet, eşitlik, barış, özgürlük, huzur vb. hedef ve idealleri kazandırmada rolünün olabileceği varsayımının, salt bir retorik değil haklı gerekçelere dayanan bir tez olduğunu düşünüyoruz. Tebliğimizin temel hedefi, din kavramı altında, arı İslam inancının çağdaş dünyaya, modernite, aydınlanma, küreselleşme, birlikte yaşama gibi itici gücü olan kavramlar bağlamında olası katkılarını tespit etmektir. Aynı zamanda bu katkının, metin merkezli, zamanın ruhuna uygun yeni bir okumaya bağlı olduğunu da göstermeye çalışacağız.

SOSYO-TEOLOJİK AÇIDAN BÜYÜK GÜNAH TARTIŞMALARI VE GÜNCEL DEĞERİ

*Doç. Dr. Harun Çağlayan,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
caglayanharun@gmail.com*

Anahtar kelimeler: Kelâm, İman, Büyük Günah, Mümin, Kâfir.

İnsan, çevresiyle sürekli bir etkileşim halindedir. Birey ve toplum, vâris olunan kültürün ve içinde bulunulan sosyal yapının etkisiyle zorunlu olarak değişmektedir. Tarihsel olay ve olguların psikolojik olarak bireysel davranışların sosyolojik olarak toplumsal kabullerin şekillenmesinde önemli ölçüde katkısı vardır. Bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde devrin kültürel şartlarına göre şekillenmiş ve çoğu zaman ayrımcılığın bir nedeni olarak görülmüş olan kelâmî yaklaşımların hangi şartlarda oluşup geliştiğinin ortaya konulması, Müslüman toplumların birlikte yaşama tecrübesi açısından oldukça önemlidir.

Müslüman düşüncesinde birbirini tekfir etme derecesinde ayrışmaya neden olan ilk ve en önemli teolojik sorun, büyük günah meselesidir. Her ne kadar konunun kökeninde tarihsel bazı sosyo-politik olayların teo-politik referanslarla dinsel alana taşınmış olduğu günümüzde açıkça bilinmesine rağmen, maalesef halen aynı gerekçelerle büyük günah meselesi, Müslümanların gündeminde varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bu yönüyle meselenin her döneme göre yeniden ele alınması ve Müslüman zihinlere sağlıklı bir şekilde aktarılması gerekmektedir.

Tarihsel ve güncel açıdan Müslüman düşüncesinde büyük günahın nitelik, imkân, konu ve kapsam olarak ne olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. En genel şekliyle hakkında tehdit edici bir dinî emir ve karşılığında bir ceza olan her suçun büyük günah, affedilmesi mümkün görünen ve hakkında bir uyarı ve cezadan bahsedilmeyen her günah küçük günah olarak değerlendirilebilir. Büyük günah konusunda en katı tutuma sahip Hariciler, günahından tövbe etmeyi kâfir sayarlar ve böylesi kimselerin ebedi ateşte olduğunu savunurlar. Mürcie, “Küfür ve şirk halinde sevabın faydası olmadığı gibi iman varlığı halinde de günahın zararı olmaz” dedikleri için ameli iman bir parçası saymazlar. Diğer bir deyişle günahkâr da olsa bir kişinin mümin olacağını savunurlar. Mu'tezile, aşırı iki ucu temsil eden Hariciler ve Mürcie arasında bir yol bulmaya çalışır. Onlara göre büyük günah işleyen kimse, dünyadayken ne mümindir ne de kafir; o fâsıktır, demişlerdir.

Tebliğde büyük günah meselesinin tarihsel olaylar neticesinde nasıl toplumsal bir ayrışmanın zeminini oluşturduğunu delilleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Müslüman tarihinde yaşanmış olan acı olayların yeniden gündeme getirilmesinin amacı, hangi tarafın halkı olduğunu ortaya konulması değil, ilgili tartışmalardan ders çıkararak konunun günümüz açısından ne anlam ifade ettiğini sağlıklı bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktır.

KUR'AN'DA TOPLUMSAL REFERANSLAR

*Doç. Dr. Mehmet Demirci,
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
hmehmetdemirci@hotmail.com*

Anahtar kelimeler: Kur'an, Fert, Toplum, Ümmet.

Yüce Kur'an, fert ve toplum düzeyinde insanlara yol gösterici nitelikte hükümler ihtiva etmektedir. Kur'an'a göre insan fert olarak yaratılmış olsa da onun fitratında, ferdiyetini aşan, kainatı ve insanlığı kuşatıcı nitelikte özellikler bulunmaktadır.

Yaratılış özelliklerinden kısaca söz etmek gerekirse her şeyden önce insan kelimesinin kökeninde “ünsiyet” yani “bir arada yaşama, birlikte hareket etme vb.” manaları bulunmaktadır. İnsanların bir diğer özelliği de onların erkek ve kadın olmak üzere çift olarak yaratılmış olmalarıdır. Bu nitelikte yaratılmış olan insanlar *eş, çocuk, aile, akraba, kabile, toplum, ümmet* gibi çeşitli boyutlarda küçükten büyüğe doğru birbirini kuşatan bir toplumsal yapı içinde yaşamlarını sürdürürler. İnsanlığa topyekûn yol göstermeyi amaçlayan Kur'an-ı Kerim'de onların bir arada yaşama durumlarına işaret eden kavramların çok sık kullanıldığı görülmektedir. Tebliğde söz konusu kavramlar ve bunların insan ve toplum hayatındaki önemi hakkında bilgiler verilecektir.

Diğer taraftan Kur'an'ın din anlayışında toplumun huzur ve mutluluğu önemli bir yer tutmaktadır. Bu bakımdan Kur'an'da peygamberler sadece Allah'ın mesajlarını insanlara ulaştırın kişiler olmayıp, bununla birlikte onlara dinî ve toplumsal değerler açısından örnek olan, onlara üstün değerleri öğreten kişilerdir.

Peygamberlerin öğrettiği değerleri benimseyip onları hayata geçiren kişilerden oluşan toplum, Kur'an'da "ümme" olarak kavramlaştırılır.

Kur'an-ı Kerim'in bir diğeri özelliđi, çeşitli toplumlarda kabul görmüş ortak değerleri -tevhit ilkesiyle çelişmemesi kaydıyla- olumlu değerler olarak kabul etmiş olmasıdır. Kur'an'da bu değerler, "örf", "maruf" vb. kavramlarla ifade edilmiş ve pek çok yerde bunların önemine dikkat çekilmiştir. Bu değerlerin dışlanması bir yana onlardan olabildiğince istifade edilmesi gerektiđi Kur'an'da vurgulanmıştır. Kur'an-ı Kerim'in böylesi değerlere olumlu bakması, onun toplumun huzurunu ve mutluluğunu önceleyen bir tasavvura sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Ancak Kur'an-ı Kerim'de gösterilen ve tavsiye edilen ideal hedeflere rağmen insanlık tarihinde toplumların farklı inançlara sahip olduđu gerçeđi de Kur'an'da inkar edilmez. Hatta başlangıçta tevhit inancına sahip iken sonradan bundan sapan "Ehl-i Kitap" gibi büyük dinî grupların varlığı bir vakıa kabul edilir. Bu toplulukların inanma ve yaşama haklarına ilişkin herhangi bir olumsuz yargıya Kur'an'da rastlanmaz. Böylece farklı inançlara sahip toplumların yaşama haklarının Kur'an'da teminat altına alındığı görülür.

Tebliğde İslam Medeniyetinde birlikte yaşama tecrübesinin yukarıda sözü edilen Kur'an'daki referanslarına yer verilecektir. Bu referansların İslam Medeniyetine nasıl ilham verdiđi ortaya konulacaktır.

Tebliğ hazırlanırken Kur'an-ı Kerim'deki ilgili ayetler bir bütünlük içinde ele alınarak değerlendirilmeler yapılacak ve so-

nuca gidilecektir. İlgili ayetlerin deęerlendirmesinde bařlangıçtan günümüze yazılmış olan farklı ekollere ve farklı yöntemlere sahip pek çok tefsir kaynaęı ele alınıp incelenecektir.

OKULDA DİN EĞİTİMİNİN BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNE KATKISI

*Doç. Dr. Muhammed Ali Yazıbaşı,
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
muhammedalirazibasi@hotmail.com*

*Anahtar kelimeler: Okul, Öğrenci, Eğitim, Din Eğitimi,
Birlikte Yaşam.*

Okul, öğrencileri sahip oldukları yetenekleri, ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda bilişsel, duyuşsal ve psikomotor kazanımlarla donatmak ve böylece akademik, politik, ekonomik ve toplumsal-kültürel yeterliklere sahip olmalarını sağlar. Bilgin de okulu, “insanı bütün kabiliyetleri ile geliştirme ve onu toplumun bir üyesi yapma yolundaki amaçlı ve planlı etkilemelerin yapıldığı eğitim kurumu” olarak tanımlamaktadır. O halde bir toplumda okulun genel amacı, çocukların ve gençlerin bireysel gelişimine ve topluma faydalı birey olmasına, içerisinde yaşadıkları toplumun kültürünü tanınmasına, toplumun korunup ilerlemesine ve milli varlığın gelişip kuvvetlenmesine katkı sağlamaktır.

Küreselleşme ve savaş, işsizlik, eğitim, ekonomik yetersizlik, ırkçı saldırı gibi nedenlerden dolayı dünya üzerindeki hızlı göç dalgalarının da etkisiyle, birlikte yaşama kültürünü geliştirme, ulusal veya uluslararası barışa katkı sağlama konusunda okullara ve ders müfredatında yer alan din eğitimine büyük görev düşmektedir. Çünkü okullar toplum içerisindeki grupların beklentilerinin, iddialarının ve ihtilaflarının karşılandığı, toplu-

mun birlik ve beraberliğine katkı sağlayan kurumlardır. Dolayısıyla okulların, bütün dünya görüşüne, din ve mezhep özgürlüğüne hak tanınması gereklidir. Bu durumda okul, hem her türlü dünya görüşüne, vicdan özgürlüğüne, din ve mezhep özgürlüğüne imkan sağlayacak hem de özel görüşlerin üzerinde birleştirici, bütünleştirici, toplumun devamlılığına ve yenilenmesine katkı sağlayacaktır.

Günümüzde din insanlık için yeniden yükselen bir değere dönüşmektedir. Dünya genelinde özellikle gelişmiş ülkelerde din eğitiminin meşruiyetini tartışmaktan öte hangi kurumlar aracılığı, hangi yöntem–teknik ve yaklaşımın nasıl uygulanılacağı konusu üzerinde düşünülmekte, bireylerin ihtiyaçlarını karşılama adına bu konuda modeller ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çünkü birlikte yaşama sürecinde diğerlerinin inanç ve değerlerini tanımak önemlidir. İnsanlar sadece kendi kişisel kültür, bilgi ve inançlarına göre değil, diğer insanların farklı kültür, bilgi ve davranışlarının dayandığı bilgileri ve değerleri de tanımak durumundadır. Bu bağlamda bildiride okullarda din eğitiminin birlikte yaşam kültürüne katkısı ifade edilmeye çalışılmıştır.

أثر التربية القرآنية في التعايش السلمي

Doç. Dr. Mesut Cevher,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
mgouhar@yahoo.com

Anahtar kelimeler: مبادئ التعايش السلمي-القرآن الكريم التربية الإنسانية الأخوة

جاء القرآن الكريم على فترة من الرسل، وقد كان العرب قبل نزول القرآن قبائل متحاربة، يقتل القوي الضعيف، وتهاجم القبيلة غيرها من القبائل لأنفه الأسباب، بل لم يكن يحتاج الأمر إلى سبب؛ فقد كان يعد من المفاخر أن القبيلة قوية تستطيع الهجوم على من تريد، وكان المجتمع القبلي ينقسم إلى طبقات، فكانت طبقة السادة والزعماء هي أعلاها، ثم تحل طبقة الفقراء والضعفاء، وتأتي طبقة العبيد والجواري في ذيل القائمة، وكانت طبقة السادة مسلطة على باقي الطبقات، تأمر فتطاع، وتنهى فلا يجروا أحد على مخالفتها، وإن اجترأ على ذلك أحد فله الويل والطرده من حماية القبيلة التي لا يستطيع الحياة بدونها. فجاء القرآن يعلن عصرا جديدا في حياة الإنسانية، عصر يجعل الناس سواسية كأسنان المشط، وإذا كان لا بد من المفاضلة بين الناس فعلى أساس التقوى وليس غيرها، كما يربط الناس كل الناس بربهم، فهو رب الناس، بل وب العالمين، والمؤمن يلقنه القرآن أن كل مخلوق هو عبد لله، وكل شيء يسبح لله، وهو مأمور بالتنسب والعبادة لله، فهو يرى الكون من زاوية التربية القرآنية صديقا له، يتعاون معه ويشترك في أعمال العبادة لله، وبهذه النظرة تكون نظرتة للكون كله على أنه صديق وشريك، وأنه مع كل المخلوقات ملك للخالق، فتنتهي أسباب العداوة، وتنتفي أسباب الخصومة.

ومنذ اللحظة الأولى فإن القرآن الكريم أرسى مبادئ التعايش السلمي بين الناس، فجعل الحكم على صحة العقيدة لله وليس لغيره، وجعل الفاصل في قبول العبادة أن يأمر بها الله، وأن تكون خالصة له، فليس لإنسان أن يحتقر إنسانا

بسبب دينه أو عرفه أو لونه، أو حتى دينه، وبذلك أحيا القرآن مبدأ الأخوة الإنسانية، فعم السلام مشارق الأرض ومغاربها، وتعاون الناس في خدمة الإنسانية، وظهرت نماذج الحضارة الإسلامية، فكانت نتاجا لتعاون البشر وفق منهج الله.

وسوف تتبع هذه الدراسة المبادئ التي أرساها القرآن الكريم للتعايش السلمي، فتقف على النصوص القرآنية المتعلقة بذلك، ثم تستقصي أمهات التفسير، وتعرض على الدراسات الحديثة في هذا الإطار، وسوف تعتمد هذه الدراسة المنهج الاستقرائي التحليلي، حيث سنقوم بجمع الأدلة والمقدمات، ثم نقوم بتحليلها للوصول إلى النتائج العلمية.

وسوف تتناول الدراسة أثر التربية القرآنية في التعايش السلمي في محاور أساسية كالتالي:

مبادئ التعايش السلمي في القرآن الكريم.

دوافع التعايش السلمي في القرآن الكريم.

العقوبات التي قررها القرآن عند مخالفة مبادئ التعايش السلمي.

MÂTURİDİ KELAM SİSTEMİNDE DÜŞÜNCE, FİKİR VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

*Doç. Dr. Ali Yıldız Musahan,
İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
aliyildizmusahan@gmail.com*

*Anahtar kelimeler: Mâturidi, Kelam, İnanç, Özgür
Düşünce, İlmî-Kültürel Ortam.*

Ebu Mansur el-Mâturidi (ö. 944), İslam düşüncesinin teşekkül ettiği ilk dönem âlimlerinden birisidir ve Mâturidiyye adıyla bilinen büyük bir teolojik ekolün da kurucusu olarak bilinmektedir. O, İslam dünyasının birçok gelişme ve değişmelere sahne olduğu, değişik görüşlerin, itikadi, siyasi ve mezhebi akımların ortaya çıktığı ve bu bağlamda birçok itikadi ve sosyal problemlerin zuhur ettiği, siyasi kargaşaların yaşandığı bir dönemde yaşamıştır.

Mâturidi, böyle bir dönemde kendisine özgü metot ve yorumlarıyla farklı görüşler arasında uzlaşma noktaları oluşturmaya çalışmış, aşırılığa karşı durmuş, böylece İslam ilim ve tefekkürünün gelişimine, İslam inancının sistemleştirilmesine, itikadi ve fikri istikrarın oluşumuna hizmet etmiştir. Mâturidi, çeşitli din ve düşünce akımlarına karşı, mensup olduğu İslam dininin inanç sistemini ortaya koyup savunmuş, problemi meselelere hem aklî hem de naklî yaklaşımlar getirmiştir. Mâturidi'nin *Kitabüt-Tevhid* ve *Te'vilatü'l-Kur'an* adlı eserlerinde tartışmalı meselelere getirdiği açıklama ve yorumlar, onun nasıl bir fikri ve ilmi mücadele gösterdiği göstermesi bakımından anlamlı ol-

makla birlikte, hiçbir zaman şiddete, ayrımcılığa, köktendinciliğe, beğenmediği fikir mensuplarını adeta ortadan kaldırıp yok etmeye çalışmadığı, aksine akılla nakli bağdaştıran, ikna edici ve özgürlükçü bir metot izlediğini açıkça görmek mümkündür.

Mâturidi, kelimî ve sosyal problemlerin çözümünde akla ve istidlale büyük önem vermekte ve akıl yürütmenin gerekliliği konusunda şöyle demektedir: “İnsan akla en elverişli olanını araştırmak, iyi ve güzel olanları tercih edip bunlara aykırı düşünelerden sakınmakla görevli kılınmıştır. Bu hususları bilmenin yolu ise nesne ve olayları incelemek suretiyle akli kullanmaktan ibarettir, zaten başka bir yöntem de mevcut değildir. Ayrıca tutarlı bir inanç oluşturmada akıl başrolü oynadığı gibi, gerek ameli gerekse ahlaki yönüyle dengeli bir “dini yaşam” ortaya koymada yine akla büyük görevler düşmektedir. Zira akli ilkelere tespit ve tesis edilmeyen bir inanç sistemi, dengeli ve cazip bir ahlaki hayatın yaşanmasına da engel teşkil eder.”

Böylece Mâturidi kelimî düşünce metodunun temelinde var olan çeşitli inanç, fikir ve düşünelere açık, özgürlükçü ve liberal-rasyonel yöntem sayesinde Mâturidiliğin yayıldığı bölgeler huzur içerisinde, çeşitli inanç ve mezhep mensuplarının bir arada yaşadığını, medeni toplum niteliği taşıdığını görmek mümkündür. Bu gelişmenin en iyi örneği, Tefsir, Hadis, Fıkıh gibi temel İslami bilimlerin ana merkezi Mekke, Medine, Şam gibi bölgeler olmasına rağmen hadis, tefsir, fıkıh, kelim, felsefe, tıp eserlerinin Buhari, Tirmizi, Muslim, İbn Sina, Farabî, Nesefî gibi Maveraünnehir’de yetişen Türk İslam âlimleri tarafından yazılmış olmasıdır.

Mâturidi kelimî düşüncesinin hâkim olduğu bölgedeki ilim merkezlerinde kelimî, felsefî münakaşalar tutuculuktan uzak, özgür bir ortam içerisinde ve ilmi ölçüler dâhilinde yapıyordu.

Özellikle Maveraünnehir bölgesi âlimlerin bir araya gelip toplandıkları bir merkez durumundaydı. Medreseler ve camiler birer kültür merkezi haline gelmişti. Bundan dolayıdır ki, tarihçiler büyük İslami kalkınma hamlesinin, Maveraünnehir bölgesindeki medreselerden başladığı görüşünde birleşirler.

BİRLİKTE YAŞAMAYA ENGEL BİR ZİHNİYET OLARAK GULAT

*Doç. Dr. Habip Demir,
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
demirhabip81@gmail.com*

Anahtar kelimeler: Birlikte Yaşama, Mezhepler, Şiilik, Sünnilik, Gulât.

Dinlerin varoluş sebeplerinden birisi de insanların bir arada barış ve esenlik içerisinde yaşamalarını sağlamaktır. Ancak tarihi süreçte (yaşanılan olaylara bağlı olarak) zaman zaman dinlerin barış değil çatışma getirdiğini iddia eden tezler ileri sürülebilmiştir. Buna rağmen dinlerin ana mesajının ayrıştırma değil birleştiricilik üzerinde yoğunlaştığı üzerinde ittifak edilen bir husustur.

Birlikte yaşama olgusu, farklı dinlerin bir arada birbirinin haklarını gözeterek insan ortak paydası altında buluşmasını, sevgi ve kardeşlik hukukunun korunmasını ifade etmektedir.

İslam geleneği söz konusu olduğunda, her dinin içerisinde olduğu gibi siyasi, iktisadi ve toplumsal şartların bir gereği olarak zamanla düşünce ekolleri olarak adlandırdığımız mezheplerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu ekoller arasında en önemlileri İslam'ın ana iki damarını oluşturan Sünnilik ve Şiiliktir. Bu iki ekol arasında tarihten itibaren süregelen karşıtlıklar çoğu zaman teolojik söylemde kalmış, sıcak çatışma halini nadiren alabilmiştir. Aslında yüzyıllar boyu aynı coğrafyalarda kardeşlik iklimine uygun bir şekilde bir arada yaşayabilen bu iki ekolün mensuplarını bir arada tutan şey “itidal” yaklaşımıdır. İşte tarihsel süreç

içerisinde bu iki ekol arasında olması gereken itidal çeşitli sebeplerle bozulmuş karşılıklı nefret söylemlerini doğurmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden birisi (fırkaların birçoğunda özellikle) Şîilik bünyesinde ilk asırlardan itibaren ortaya çıkan ve halen de çeşitli mecralarda etkisini sürdüren “Gulât” adı verilen zihniyetlerdir. Gulât, sözlükte “itidal çizgisini aşan” anlamına gelmektedir. Mezhepler Tarihi’nde Gulât terimiyle Şîilik bünyesinde daha çok imamet eksenli tartışmalarda aşırı fikirlere sahip olan gruplar kastedilmektedir. Bu grupların en belirgin özelliği, birleştirici olmayı değil, diğerlerinden farklı olmayı vurgulamalarıdır. İmâmiyye ekolünün kurumsallaşmasından itibaren bu grupla arasına mesafe koymaya çalıştığı, birtakım aşırı fikirler sergileyenlerin mezhep büyüklerince bu gruba nispet edildiği, böylece aşırılarla aralarına mesafe koymaya çalıştıkları gözlenmektedir. Günümüzde de, Hz. Ali’nin imâmeti konusunda aşırılık sergilenmesi, sahabeye hakaret vb. bir arada yaşamanın önündeki engel oluşturabilecek konuların Şîî âlimlerince sahiplenilmediği, bu tür fikirlerin Gulât kesimler tarafından kasıtlı olarak gündeme getirildiği beyan edilmektedir.

Çalışmamızda, Şîilik ile Sünnîlik arasındaki iletişiminin en önemli engellerinden biri olarak görülen Gulât hareketlerin tarihi süreçte anlaşılma biçimlerine vurgu yapılarak, günümüz açısından bunun birlikte yaşama düşüncesine hangi yönlerden engel oluşturduğuna değinilecektir.

SOMALİ'DE BİRLİKTE YAŞAMANIN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

*Doç. Dr. Rifat Türkel,
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
rifat.turkel@dpu.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Somali, eş-Şebab, el-Kaide, İslam Mahkemeler Birliği, Birlikte Yaşamak, Taassup, Tekfir, Ötekileştirme.

Somali, Osmanlı Devleti'nin Afrika üzerindeki etkisinin azalması ve Avrupa devletlerinin Doğu Afrika'ya olan ilgisine bağlı olarak zaman içerisinde İtalya ve İngiltere'nin hâkimiyeti altına girmiştir. İşgal sonrası 20. yüzyılın ortalarına kadar Somali'de işgalden kurtulma çabaları görülmektedir. Bu hedefine ulaşma yolunda ikinci dünya savaşı sonrası toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararı ile oldukça yaklaşmıştır. 1950 yılında toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Libya gibi Afrika devletlerinin bağımsızlığı kararlaştırılmış, Somali'nin ise 10 yıl sonra bağımsız bir devlet olması planlanmıştır. Ülkenin devletleşme sürecini takip etmesi için İtalya, Mısır ve Kolombiya devletleri görevlendirilmiştir. Sonuçta Somali, 1960 yılında İngiliz ve İtalya Somalisinin birleşmesiyle bağımsız bir devlet olarak uluslararası alandaki yerini almıştır. 1969 yılına kadar devletleşme sürecini tamamlamaya çalışan ülkeye 1960 yılında Siyad Barre Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 1969-1990 yılları arasında devam eden Siyad Barre dönemi ülkenin politik, ekonomik ve sosyal alanda belirgin olarak gelişmelerin olduğu

bir zaman dilimidir. 1990 yılında Siyad Barre'nin ülkeyi terk etmesinin ardından Somali'de oluşturulmuş olan siyasi birliklilik ortadan kalkmış, kabileciliğin ön olana çıktığı, iç ve dış çatışmaların devam ettiği, göçlerin meydana geldiği bir dönem yaşanmaya başlamıştır. 1990 yılından günümüze Somaliler arasında birlikte yaşama kültürü oluşturulamamıştır. Bu durum araştırıldığında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel faktörlerin yanında dini sebeplerin de etkisi görülmektedir. 1990 sonrası oluşan otorite boşluğunda dini-politik unsurların ülkede hâkim olmaya başladığı, bunların din anlayışları ile sahadaki uygulamalarının birlik ve beraberliği sağlamak yerine yok ettiği müşahede edilmektedir.

Bu tebliğde devletleşme sürecinden günümüze Somali'deki Selefiyye el-Cedîde, İslam Mahkemeler Birliği, eş-Şebâb, el-Kâide gibi dini-politik hareketler özelinde mezhebî taassup, tahakküm, ötekileştirme, dışlama, tekfir, şiddet gibi birlikte yaşamın önündeki engellerin örneklerle tespiti amaçlanmıştır. Bu çerçevede önyargıdan uzak anlayıcı-yorumlayıcı bir yaklaşım ile tasviri metotla konu ele alınmıştır. Çalışmanın sonunda Somali özelinde Müslümanların birlik ve beraberliğine engel olan ve yok eden unsurların tespitiyle farkındalık oluşmasına veya var olan farkındalığın güçlenmesine katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Somali'deki siyasi durumun istikrarlı olmaması, güvenlik eksikliği gibi sebeplerle mevcut durumu yerinde görmek mümkün olamamaktadır. Bu nedenle Somali ile ilgili çalışmalar ve kaynaklar sınırlı olup tebliğde yazılı, sözlü, görsel ve internet, video gibi elektronik kaynaklardan yararlanılmıştır.

NİYETİN KUR'ÂN ÖĞRETİSİNDEKİ NİTELİĞİ/KEYFİYETİ VE DEĞERİ

*Doç. Dr. Mustafa Cora,
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslâmi İlimler Fakültesi
mustafa_cora@hotmail.com*

***Anahtar kelimeler:** Niyet, Meyl/Kasıt, Müspet/Menfi Niyet,
Niyet Sorumluluğu, Davranış /Amel.*

Beşeri eylemlerin âdeta özü ve ruhu mâhiyetinde olan niyet; düşüncenin, davranışın, amelin değerlendirilmesinde ve geçerliliğinde temel bir miyar niteliğindedir. Düşünce ve davranışlar niyetle farklı bir anlam kazanır. Davranışların, fiillerin keyfiyetleri ve nitelikleri ile yakından hem alâkalıdır hem de onlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İnsan niyetle, hareketlerinin bilinçli ve kontrollü olmasını veya yönlendirilmesini, onun hâiz olduğu etkili rolünden yararlanarak, yakalayabilir ve bunda inisiyatif elinde tutabilir. Nitekim etkin bir akıl ile insanın taleplerini eyleme dönüştürmede, yönlendirmede, frenlemede veya engellemede bilinçli ve müessir bir güç niteliğindedir. Bir şeyi yapmadan önce onu düşünmek, istemek ve ona meyletmek şeklinde ifade edilebilir. Bu nedenle Kur'ân'a göre insan her türlü yönelişinden, kastından ve niyetinden sorumlu olmakla birlikte burada talep ile murat edilen maksadın uygunluğu da istenir. Bu da gösterir ki, Allah'ın iradesini ve hududunu gözetmede veya ihlâl etmede niyet, önemli bir denge unsuru olmakla birlikte; özellikle kavşak noktası mesabesinde olan önemli bir yere ve

konuma hâizdir. Onu çok iyi anlayarak her hâlükârda müspetliğin sağlanmasında ve yollarının belirlenmesinde insanın sorumluluğuna atıfta bulunmak ve vurgulamak yerinde olur. Bu bağlamda onu Kur'ân odaklı araştırarak ne olduğunu, hadislerdeki durumunu, keyfiyet açısından nasıl müspet veya menfi tarafa eğilim gösterdiğini, amelle ilgisini ve ona göre nasıl karşılık bulunduğunu vb. hususları naslardan ve ilgili temel kaynaklardan ortaya koymaya, sorgulamaya, yerinde cevaplar bulmaya yönelik çaba ve gayret içinde olduk. Bu çalışmanın ilgili literatüre bir katkı olacağı kanaatini taşımaktayız.

THE POLITICAL ASPECT OF COOPERATION BETWEEN TÜRKİYE AND THE EUROPEAN UNION THROUGH THE ACTIVITIES OF MUSLIM ORGANIZATIONS

Nataliia Malynovska,

The National University of Ostroh Academy

*Senior Lecturer, Department of
Political Science and National Security*

PhD of political sciences

nataliia.malynovska@oa.edu.ua

Keywords: *Diyanet, Turkish Republic, European Union, Turkish organizations, Muslims, politics*

The history of Turkish integration into the European Community has been one of the longest-running of all the Member States of the European Union (EU) since 1959, since the first application for accession to the Single Economic Community. In 1999, Türkiye finally gained candidate status. However, after fulfilling all the requirements imposed on the Republic of Türkiye, it also received an indefinite date of final accession.

Despite the fact that the process of Turkish integration has been going on for more than half a century and there are no significant prospects for Türkiye's accession to the EU, significant changes in the positions of the Turkish communities in European countries have taken place during this period. First of all, the issue of Turkish-European relations is particularly politicized. EU countries have been following the political

course within Türkiye, especially in recent years. The Turkish community is one of the largest Muslim migrants in European countries. Accordingly, any changes in European migration, integration or other aspects of politics and political discourse that directly or indirectly affect Turkish migrants are reflected in Turkish-European relations. Turkish Muslim organizations which have extensive networks in European countries serve as a bridge for communication. Through diverse activities and different funding donors, they have different influences and goals. Therefore, Turkish Muslim organizations should be considered as a factor in the political interaction of the Turkish community in Europe, European states and the Turkish Republic.

**AZƏRBAYCANDA BİRGƏYAŞAYIŞ
MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA ALİ DİNİ
TƏHSİLİN TÖHFƏSİ – “MÜQAYİSƏLİ TEOLOGİYA”
FƏNNİNİN TƏDRİSİ**

***i.f.d. Ülkər Abuzərova,**
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İslamşünaslıq kafedrasının baş müəllimi
ulkarabuzarova@ait.edu.az*

***Açar sözlər:** ali təhsil, dini təhsil, birgəyaşayış mədəniyyəti, müqayisəli teologiya.*

Azərbaycan geostrateji mövqeyinə görə, tarixən çox sayda dini-siyasi və mədəni dəyişikliklərə məruz qalmış, müxtəlif din və məzhəblərə mənsub insanların sığınacağına çevrilmişdir. Zəngin flora və faunası, yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri ilə tarixin bütün dövrlərində qonşu dövlətlərin siyasi-iqtisadi maraqlarını cəlb edən Azərbaycan müxtəlif siyasi çəkişmələrin də ocağı olmuşdur. Bu da öz növbəsində, Azərbaycanın müxtəlif etnik qruplar, din və məzhəblərdən ibarət dini-etnik mozaikasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan həm milli-etnik, həm də din-məzhəb baxımdan multikultural və kosmopolit ölkə kimi tanınmışdır.

Belə bir şəraitdə dünyəvi dövlət modeli kimi Azərbaycanda ali dini təhsilin və onun vasitəsilə yüksəkixtisaslı dini kadr hazırlığının dinlərarası və məzhəblərarası münasibətlərin tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi prosesində oynayacağı rolun əhəmiyyəti danılmazdır. Bunun üçün ali dini mütəxəssis hazır-

lığı prosesində dinlərin müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən müqəddəs mətnlərinin və inanc əsaslarının müqayisəli şəkildə tədrisi mühüm rol oynayır. Multikultural bir cəmiyyətin müxtəlif inanc sistemlərinin hər birinin öz müqəddəs mətnləri və orijinal mənbələri əsasında öyrənilərək birgəyaşayışın imkanı üçün ortaq nöqtələrin müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi bir zərurətdir. Bu sahəyə xidmət edən bir neçə dini elmdən biri olaraq “Müqayisəli teologiya” müasir təhsilin tələblərinə cavab verən digər elm sahələri kimi, ali dini təhsillə cəmiyyət arasında körpü funksiyası görür.

İlk dəfə XVIII əsrdə Qərb teoloqları tərəfindən müxtəlif dinlər arasında olmasa da, Xristianlığın fərqli məzhəblərinin müqayisəli tədqiqi nəticəsində aralarındakı ortaq xüsusiyyətlərin təşhis edilməsi üçün istifadə edilməyə başlanan “müqayisəli teologiya” ifadəsi XIX əsrdən etibarən sistemli şəkildə din elmləri sahəsinə daxil olmuşdur. Xristianlığı digər dinlərlə müqayisə etməklə, üstünlüyünü isbat etmək məqsədi hədəfləyən ilkin tədqiqatlar, tədrisən, digər dinləri də əhatə edəcək şəkildə genişləndirilmişdir. Bu mərhələdə sosial elmlərin metodları çərçivəsində dinlərin orijinal mənbələrindən daha dəqiq və təfəssilatlı şəkildə tədqiq olunması prosesi başlanmışdır. Bu isə öz növbəsində, bir tərəfdən, elmi ictimaiyyətdə dinlərin müxtəlifliyinə dair yeni yanaşmaların yaranmasına, digər tərəfdən, müxtəlif din mənsuallarının radikallığa yol açan eksklüzivist din anlayışının tədrisən zəifləməsinə öz töhfəsini vermişdir.

“Azərbaycanda birgəyaşayış mədəniyyətinin inkişafına ali dini təhsilin töhfəsi – “Müqayisəli teologiya” fənninin tədrisi” adlı bu məruzədə teologiya, müqayisəli teologiya, müqayisəli teologiyanın tarixi, mahiyyəti, metodologiyasına dair tarixi məlumatlar təhlil olunacaq, teologiyanın mənbəyi kimi müqəddəs

mətnlərin analizinin əhəmiyyəti üzərində durulacaqdır. Multi-kultural bir ölkədə birgəyaşayış ənənəsinin inkişafı üçün bu fənnin əhəmiyyəti və töhfələri araşdırılacaq, tədris proqramının inkişaf etdirilməsi və tədrisin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan nəzəri və praktiki təkliflər təqdim ediləcəkdir.

“AZƏRBAYCAN MODELİ” DİALOQ VƏ BİRGƏMÖVCUDLUQ İDEYALARININ TƏCƏSSÜMÜ KİMİ

*f.f.d. Şölat Zeynalov,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Davamlı inkişafın
fəlsəfəsi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
sholet@mail.ru*

Açar sözlər: qloballaşma, sülh, İslam, Azərbaycan modeli, dialog.

“Hər biriniz üçün bir şəriət və bir yol təyin etdik. Əgər Allah istəsəydi, hamınızı bir ümmət edərdi. Elə isə dayanmayın, xeyirli işlərdə bir-birinizlə yarışın”.

Müşahidələr göstərir ki, indi beynəlxalq müstəvidə sülh və təhlükəsizlikdən danışmaq dəb halını alsa da, Yer üzündə böyük sülh və əmin-amanlıqdan – hər kəsi qane edəcək stabil dünyadan, birgəyaşayış ənənələrinin təntənəsindən bəhs etmək mümkün deyildir. Problem nəzərdən keçirilərkən məlum olur ki, onun silsilə – fəlsəfi, ontoloji, siyasi, dini, etnik, milli, coğrafi və s. səbəbləri vardır və bunlar göydəduşmə deyildir. Mübaligəsiz desək, indi fəlsəfə, elm, din, siyasət, və. s. humanitar aspektlər, sanki zəmanənin sərt çağırışları kontekstində bir növ refleksiya-larını itirmiş kimi görünür. Zira problemin ontoloji əsaslarına nəzər etdikdə görürük ki, burada günah təsisatlarda deyil, insandır: Texniki, iqtisadi, siyasi maraqlar və nəfsin əsarətinə düşmüş insan, bir növ, indi mənəvi əsaslarını itirməkdədir. Vaxtilə bu kimi əsaslardan çıxış edərək böyük mütəfəkkir Xose İ Qasset izah edirdi ki, “İndi əsas məsələ növün xilas olmasıdır”. Müasir

İslamdan söhbət gedərkən tanınmış alim və din xadimlərindən bu qəbildən çoxlu misal gətirmək olar: Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun (Aİİ) qardaş ölkə Türkiyə təmsilçiləri ilə həyata keçirdiyi Simpozium bu kimi həyəcanlara elmi, fəlsəfi, etiqadi refleksiyadır – birgəyaşayış təmin edilməlidir!

Təbii ki, Qərblə-Şərq müqayisə olunarkən Yaxın Şərqdə baş verənlər göstərir ki, insanlığın əbədi arzusu olan birgəməvcudluq və birgəyaşayış ənənələrinə nail olmaq elə də asan məsələ deyildir. Təkcə Suriya böhranını və Türkiyəyə axan böyük insan kütlələrini xatırlatmaq bəs edir ki, söhbətin nədən getdiyi aydın olsun. Afrika və Yaxın Şərqdən Avropaya pənah aparan insanların taleyindən isə danışmağa belə dəyməz! Vaxtilə Ermənistanın təcavüzü nəticəsində ölkəmiz də ciddi problemlərlə üzləşdi və hazırda da üzləşməkdədir. Böhran fundamentaldir. Bütün bunlar göstərir ki, XX əsr Qərb filosoflarının dəfələrlə həyəcan təbili kimi qaldırdıqları məsələlər həqiqətən də həyata keçdi: insan elmdə, texnikada və s. böyük üfüqlərə çatdı. Bir şeyə çata bilmədi – humanizmin, etik-əxlaqi məsələlərin, birgəyaşayışın və multikulturalizmin təntənəsinə. Bu, faktdır və zərurətdən çıxış edərkən görürük ki, ölkəmizdə birgəyaşayışa və birgəməvcudluq ənənələrinə apellyasiyalar sübut edir ki, “Azərbaycan modeli” kimi dünyaya təqdim olunan dialoq platformaları hər kəs üçün nə qədər vacibdir. “Azərbaycan modeli” platformalarının strategiyası göstərir ki, bütün mədəni, siyasi, humanitar layihələr dialoq platformalarında həll olunmalıdır.

“Bakı prosesi” platforması çərçivəsində baş tutan forumlar, humanitar konfrans və layihələr göstərir ki, Azərbaycan dünyada multikulturalizm, tolerantlıq və dialoq platformalarını humanitar siyasətin əsas aktoruna çevirməklə birgəməvcudluq strategiyasını həyata keçirir. Fakt burur ki, ölkəmizdə ta qədim

dövlərdən bu günədək qeyri-monoteist ənənələrin nümunəsi kimi, Atəşgah məbədi, yəhudi və Xristianlıq məbədləri, müsəlman məscidləri bərabər mövcud olmuş, hazırda da öz fəaliyyətlərini birgəməvcudluq “çətiri” altında davam etdirirlər. Bu birgəməvcudluq ənənələri xalqımızın ruhu ilə bərabər, İslamın müqəddəs prinsiplərindən irəli gəlir. İndi ölkə ərazisində elə bir dini-tarixi abidə tapmazsan ki, o, dövlətin dəstəyindən bəhrələnməsin. Bu, əslində, müasir dünyaya xas olan nadir nümunələrdəndir. Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın təbirincə desək, “Öz tarixiboyu Azərbaycan qarşılıqlı əməkdaşlıq və dostluq şəraitində yaşayan müxtəlif mənşəyi və dini olan fərqli icmaların və millətlərin yaşadıkları məkan olub. Şərqi qapısı kimi tanınan, müxtəlif mədəniyyət və sivilizasiyaların, Şərqi ilə Qərbi, Şimal ilə Cənubun kəsişməsində yerləşən və nəhayət, həm İslam, həm Avropa təşkilatlarının üzvü olan Azərbaycan çoxsaylı sivilizasiyaların dəyərlərini özündə birləşdirir”. Bu, birgəyaşayışın təntənəsidir.

Tezisi belə ümumiləşdirmək olar:

– qloballaşma prosesi müasir sivilizasiyalar üçün vacib bir çağırışı irəli sürür: Şərqi də, Qərbi də ümumi inkişafı naminə *dialoq və birgəməvcudluq* ənənəsinə apellyasiya etmək;

– dialoq bərabərsizliyini aradan qaldırmaq imkanına malik olmasa da, o, tərəflər arasında anlaşmanı, “*ortaq məxrəci*” özündə ehtiva edən bir prosesdir;

– Azərbaycanın həyata keçirdiyi humanitar və mədəniyyət layihələri göstərir ki, mədəniyyətlərin, dinlərin, sivilizasiyaların dialoq və əməkdaşlığını həyata keçirmədən *Yer üzündə birgəyaşayışı* təmin etmək mümkün deyildir.

DİN VƏ SİYASƏT: SİYASİ FƏLSƏFƏ KONTEKSTİNDƏ

*siy.f.d. Ruşan Ruşanzadə,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
Sosiologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü
rushanzade37@mail.ru*

Açar sözlər: “Vahid Allah”, “İnam və etiqad”, “Müxtəliflik və vahidlik”, “Din və siyasət”.

Din və siyasət arasında münasibətlər, əlaqələr və proseslər siyasi fəlsəfənin əsas mövzularından və vacib problemlərindəndir. Bu mövzunun aktuallığı təkcə vicdan azadlığı istiqamətində deyil, bütövlükdə dinlərin ictimai-siyasi həyatdakı genişmiqyaslı təsirləri ilə əlamətdardır. Bir tərəfdən, dinlər insanların inam və etiqadı üzərində qərarlaşaraq, istər dünya xoşbəxtliyinə, istərsə də axirət səadətinə dair bir sıra müddəalarla çıxış edir. Digər tərəfdən isə ənənəvi olaraq bütün insanların ehtakamlar sistemində tabe olmasını şərt kimi qarşıya qoyur. Beləliklə, bir çox hallarda dini etiqadların siyasi sistemlərlə ziddiyyət təşkil etməsi qaçılmaz olur. Praktiki olaraq həmişə bu ziddiyyət olmuşdur və bundan sonra da olacaqdır. Deməli, siyasi fəlsəfənin vəzifəsi birə-beş artmaqdadır.

Din deyiləndə ilk olaraq hər kəsi belə sual düşündürür: din nədir və nəyə görədir? Bu sual müqabilində bir sıra cavablar verilə bilər. Həqiqi cavabın axtarışı mütləq epistemoloji-məntiqi istiqamətdədir. Deməli, din barədə verilən sualın əsaslı cavabını yalnız fəlsəfədən almaq olar. Həmçinin, dinin nəyə görə olmasını, heç şübhəsiz ki, siyasi elm kontekstində axtarmaq lazımdır.

Belə ki, dinin ən vacib təyinatı müxtəlifliklərin bütövlüyünü təmin etməkdən (fəlsəfənin əsasları ilə desək), əksliklərin vəhdətini yaratmaqdan ibarətdir. Səməvi dinlərlə siyasi sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi məhz həmin daimi prosesin nəticəsidir. Dünya sosiohumanitar elmində din və siyasət mövzusunda bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bununla belə, bu həssas sahədə təhlil edilməli vacib məqamlar vardır və həmişə də olacaqdır. Ümumbəşəri tərəqqiyə aparan yolun müəyyənlişməsində din və siyasət mövzusu həmişə aktualdır və bu istiqamətdə yeni-yeni elminəzəri qənaətlərə, nəticələrə ehtiyac duyulacaqdır.

Din anlayışı təhlil edilərkən mahiyyəti üzrə diqqət mərkəzinə səməvi dinlər və din rəhbərləri (zahirdə müxtəlif olan) peyğəmbərlər gəlir. Ona görə ki, ardıcılıq prinsipinin tələblərinə əsasən din barədə düşündükdə məntiqi olaraq əvvəlcə peyğəmbərlər barədə düşünməli oluruq. Bu istiqamətdə müxtəliflik və vahidlik kontekstində bir sıra vacib suallar yaranır. Cavab axtarışında təsadüfi fikirlərdən və qeyri-dəqiq fərziyyələrdən uzaq olmaq və rasionel mühakimələr yürütmək üçün səməvi dinlərin mənşəyinə nəzər salmalıyıq. Suallara cavab axtarışında dinlərin mənşəyi və missiyası barədə ən mükəmməl cavabı (daxili kodlaşma-strukturlaşma və mövzu-məna etibarilə) Qurani-Kərimdən alırıq. **“Sənə özündənəvvəlki (səməvi kitabları) təsdiq edən Kitabı, Qurani haqq olaraq O nazil etdi. Tövrati də, İncili də O nazil etdi”** (3-cü surə, 3-cü ayə). Buradan açıq-aydın görünür ki, səməvi dinlər ardıcıl olaraq bir-birini təstiq və mükəmməl etmək üçün Vahid Allah tərəfindən təyinatlaşdırılıb.

AZƏRBAYCANDA MİR MƏHƏMMƏD KƏRİM ƏL-BAKUVI NÜMUNƏSİNDƏ İSLAM VƏHDƏTİNƏ ÇAĞIRIŞ

*t.f.d. Əli Fərhadov,
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
böyük elmi işçisi
ali_farhadov@yahoo.com*

*Açar sözlər: əl-Bakivi, Quran təfsiri, “Kəşfül-həqayiq”,
İslam vəhdəti.*

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın işğalı altında olan Azərbaycanda milli və dini problem olaraq, məzhəb və təriqət çatışması mövcud idi. Rusiya hakimiyyəti şiə və sünni müsəlmanların birlikdə yaşadıqları Azərbaycanda məzhəb qarşındurmasını daha da dərinləşdirir, xalqı bölmək üçün müsəlmanların cahil qalmasına çalışırdı. Hökumətin dəstəklədiyi xristian missionerləri müsəlmanların Quranı öyrənməsinə mane olmağa çalışır və göstərirdilər ki, müsəlmanlar Quran ayələrini dərk edib tətbiq etsələr, Rusiya hakimiyyəti işğalı davam etdirməkdə çətinliklə üzləşəcək. Missionerlərin hökumətə verdikləri təkliflərdə müsəlmanları savadsız buraxmaq və onları nadan, cahil mollalara tabe etmək tövsiyə edilirdi.

Mövhumat və xurafat yayan savadsız mollalara qarşı dövrün Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakivi (1853-1938), Axund Mirzə Əbu Turab Axundzadə (v. 1910), Molla Ruhulla (1850-1912) və digər mütərəqqi din xadimləri birlikdə mübarizə apararaq, Azərbaycanda dini islahat və ictimai maarifçilik işi gördülər. Onlar savadsız mollaları, təfriqə yayan uydurma hədis

və rəvayətləri tənqid edərək, İslamın əsl mənbəyinin yalnız Quran olduğunu göstərir, müsəlmanları dini yalnız mənbədən öyrənməyə dəvət edirdilər. Məsələn, əl-Bakuvi azərbaycanca ilk Quran təfsiri olan “Kəşfül-həqayiq”də belə yazırdı: “Ey müsəlmanlar, müsəlman gərək cəmi etiqadını Qurani-Şərifdən alsın. Bir söz ki Qurana ziddir, gərək onu rədd edək. Qurani-Şərifə tərək edib, uydurma sözlərə tabe olmaq İslama ziddir”.

Məzhəb qarşudurmalarını aradan qaldırmaq sahəsində Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə xidmət edən əl-Bakuvinin bu fəaliyyəti Azərbaycanda böyük əhəmiyyətə malik idi. Dövrün şiə-sünni ziddiyyətinin güclü olduğu bir dövrdə, Bakı şiələrinin rəhbəri olan əl-Bakuvi yazdığı Quran təfsirində bütün səhabələri adil qəbul etmiş ilk üç xəlifəni – Əbu Bəkr, Ömər və Osmanı ittiham edən İbn Əbul-Hədid kimi şiə müəlliflərin fikirlərini qəbul etməmişdir. Əl-Bakuvi Məhəmməd peyğəmbərin xanımı Aişə və bəzi səhabələr haqqında uydurma rəvayətləri təfsirlərində tənqid etmiş, bütün səhabələrdən ehtiramla bəhs etmişdir. Həmçinin IV Xəlifə – Əlinin insanüstü şəkildə təqdim edilməsinə qarşı çıxmışdır.

Müsəlmanları vəhdətə çağıran əl-Bakuvi belə deyirdi: “Hamımızın Allahı bir, Kitabı bir, Peyğəmbəri bir... Bu qədər birlik içində nədən ittifaq edilməsin? Elə bir dərdə düşmüşük ki, dərmanı yoxdur. Bu dərd cəhalət və nifaq dərdidir”.

Deyə bilərik ki, əl-Bakuvinin “Kəşfül-həqayiq” əsərinin tədqiqi və öyrənilməsi İslam coğrafiyasında din adı altında baş verən münaqişələrin, məzhəb ziddiyyətlərinin həlli baxımından faydalıdır və mühüm rol oynaya bilər. Əl-Bakuvinin ortaya qoyduğu ideyalar Azərbaycanın dövlət siyasəti olan İslam həmrəyliyi və multikulturalizm ideyaları ilə həmahəngdir və daim təbliğ edilməlidir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI “İSLAM TOLERANTLIĞINA VƏ BİRGƏYAŞAYIŞ ƏNƏNƏSİNƏ SADIQ DÖVLƏT MODELİ” KİMİ

*fil.f.d. Şükufə Vəliyeva,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsinin
böyük elmi işçisi
valiyevashukufa@gmail.com*

Açar sözlər: İslam, toleranlıq, birgəyaşayış, dövlət.

“Biz İslam dininə sadıqıq. Öz dinimizi təbliğ edirik, eyni zamanda, Azərbaycanda bütün dinlərin nümayəndələri sərbəst yaşayır, fəaliyyət göstərir, öz dini ayinlərini icra edirlər. Beləliklə, ölkəmizdə çox gözəl ictimai ab-hava vardır”.

İlham Əliyev

Birgəyaşayış qaydalarını bilmədən, birgəyaşayış mədəniyyətinə yiyələnmədən əsl vətəndaş olmaq mümkün deyildir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə zamanla yeni əlaqə vasitələri yaranmış və “ünsiyyət” bəşər fikrini aktuallaşdırmaq vasitəsinə çevrilmişdir. Ölkəmizdə dinc birgəyaşayış ənənəsinə əsaslanan “qarşılıqlı təsir” prosesində toleranlıq, qarşılıqlı hörmət və ehtirama söykənən köklü münasibətlər daha intensiv xarakter almaqdadır. İslam tarixinə nəzər salsaq, birgəyaşayış ənənəsinin ən gözəl nümunələrini İslamın ilk dövrlərindən başlayaraq, İslam tarixinin fərqli mərhələlərində görə bilərik. Bu baxımdan qeyd edək ki, İslamda birgəyaşayış qaydaları insanları əxlaqi cəhətdən saflaş-

dıran ünsürlərdəndir. Beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələr sürətlə inkişaf etdiyi üçün ölkəmizdə dinlərarası əlaqələr özünəməxsus və geniş tərəqqi mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu isə öz növbəsində, bilavasitə dövlət dəstəyindən qaynaqlanır. Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş “dövlətdin” praqmatik siyasi kursunun hazırda İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi ölkəmizdə dini tolerantlıq ənənələrinin güclənməsinə öz həlledici töhfələrini verməkdədir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə başlanan və həyata keçirilən təkcə son illərdəki “Bakı prosesi”, “Multikulturalizm” və “İslam həmrəyliyi” illəri çərçivəsində təşkil olunmuş beynəlxalq tədbirləri, ənənəvi “Bakı Humanitar Forumu”nu, “Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu”nu, “BMT Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumu”nu, “Dünya dini liderlərinin I və II Bakı sammit”lərini, o cümlədən “IV İslam Həmrəyliyi Oyunları”nu, habelə “Bakı Beynəlxalq Dinlərarası və Sivilizasiyalararası Əməkdaşlıq Mərkəzi”nin yaradılması kimi faktları sadalamaq kifayətdir ki, İlham Əliyevin tarixən Azərbaycan ərazisində mövcud olan sivil birgəyaşayış qaydaları və normaları əsasında uzlaşdırılmış dini münasibətlər sistemini yaratmağa xidmət edən, Azərbaycanın dinlərarası dialoqun bir növ mərkəzinə çevrilməsinə hədəflənən fəaliyyəti təsdiqlənsin.

Bundan əlavə, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən və dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsi olan yüksək dini-mənəvi mühitin qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini, dini fəaliyyətin təşkili sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət

Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması barədə imzaladığı sərəncam dövlətin İslamın təşkilili sahəsinə verdiyi dəyərin bariz nümunəsidir.

Cəsarətlə qeyd edə bilərik ki, insanların vəhdət halında yaşamasını və birgəyaşayışın insan üçün əhəmiyyətini özündə ehtiva edən İslam dini dövlətimizin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradan mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır.

1905-1917 MÜSLÜMAN KURULTAYLARININ TOPLUMSAL BARIŞA KATKISI AÇISINDAN ÖNEMİ

*Dr. Öğr. Üyesi İrada Taghiyeva,
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü
Din Bilimleri Bölümü
iradatagiyeva@ait.edu.az*

***Anahtar Kelimeler:** Çar Rusyası, Rusya Müslümanları, Azerbaycan, Kafkasya, müslüman kurultayları, mezheplerarası hoşgörü, eğitim.*

Çar Rusya'sı Müslümanlarının, özellikle eğitim alanında yaşadığı “geri kalmışlık”, birtakım aydınların bu durumu sezmesi ve üzerine eğilmesi XIX. yüzyılda usul-i cedit hareketini doğurmuştur. Geleneksel Müslüman okullarının modern taleplere uygun dönüştürülmesini, yeni okulların Batı modelinde kurulmasını öngören usul-i cedit sisteminde okulların temel özelliğini eğitim dili ve ders kitaplarının ana dilinde olması, usul-i savtiye metodunun uygulanması oluşturuyordu. İlk ortaya çıkış sürecinde bir maarif hareketi niteliği taşıyan usul-i cedit, XX. yüzyılın başlarından itibaren siyasi, sosyal, ekonomik alanlarda Müslümanları yönlendirici ve destekleyici bir özellik kazanmıştır. Bu süreç sonucunda mektep ve medreselerin usul-i ceditte göre dönüştürülmesi, usul-i cedit üzere ilk ve orta öğretim kurumlarının açılması ile birlikte Müslümanların yaşadıkları çeşitli problemlerin tartışıldığı kurultayların, eğitimin gelişimini destekleyen hayır kuruluşlarının teşkili söz konusu olmuştur.

Aynı zamanda farklı dini ve siyasi düşünceye sahip Müslümanların toplumsal sorunlar bazında nasıl bir araya geldiklerini, çözüm için nasıl ortak karara vardıklarını Rusya Müslümanları

kurultayları örneğinde görmek mümkündür. 1905 devriminin sağladığı birtakım fırsatlar doğrultusunda farklı bölge Müslümanları tarafından kurultayların organize edildiği, özellikle hak ve özgürlüklerin sağlanması, din ve eğitim-öğretim kurumlarının yeniden teşkili istikametinde çözüm üretildiği bilinmektedir. Rusya'da ilk Türkçe gazete ve tiyatro kuran, Doğu'da ilk opera yazan, eğitime destek amaçlı ilk hayır kuruluşunu açan Azerbaycan mütefekkirleri kurultaylar sürecinde aktif faaliyetleri ile önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu mütefekkirlerin zikredilen faaliyetlerinden Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nı milli ve dini birliğin muhafazası bakımından her dönem için ehemmiyetini koruyan bir olgu olarak kabul etmek gerekir. 15-20 Nisan 1917'de Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'dan Müslümanların katılımıyla Bakü'de gerçekleştirilen kurultay, Rusya Müslümanları kurultayları arasında Müslüman kadınların ilk katıldığı kurultay özelliğini taşımıştır. Burada kadınların toplumsal konumu ile ilgili sorunlarından bahsedilerek özellikle eğitim alanına katılımlarının sağlanması üzerine karar kabul edilmiştir. Bunun haricinde çar hükümetinin milletleri birbirine düşürme çabası kötülenmiş, böyle sorunların ancak demokratik temeller bazında çözüme kavuşturulacağı, halkların karşılıklı saygısı ve anlaşması çerçevesinde barışın sağlanacağı ifade edilmiştir. Kafkasya kurultayında milletlerarası hoşgörü ile birlikte mezheplerarası hoşgörüden de bahs edilmiştir. Dönemin lider konumundaki din adamlarının raporları temelinde, müstakil kurumlar şeklinde faaliyet gösteren Şii ve Sünni Ruhani İdareleri'nin tek çatı altında birleştirilmesi hedeflenmiş, aynı zamanda "Ali" ve "Ömer" okullarının kapatılarak her iki mezhep üyesinin eğitim alabileceği tek okul modelinin kurulması kararlaştırılmıştır.

İSLAM MEDENİYETİNDE BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMUNDA FIKHÎ BİR DİNAMİK OLARAK ÖRF'ÜN YERİ

*Dr. Öğretim Üyesi Adem Yıldırım,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
ademyildirim@hotmail.com*

*Anahtar kelimeler: Fıkıh, Hukuk, Fıkıh Usulü, Örf, Âdet,
Birlikte Yaşama.*

Örf toplumda manevi kültürü oluşturan, kendisi ile sosyal hayatı düzenleyen kurallar sisteminin oluştuğu toplumsal mutabakat alanlarından biridir. İslam medeniyetinde birlikte yaşama kültürünü oluşturan etkenlerden biri olan hukukun bir alt bileşeni olarak “örf”; toplumda genel kabul gören, sürekli veya yaygın uygulama alanı bulunan sosyal davranış biçimleri ve dildeki yerleşik kullanımları ifade eden bir kavramdır. Hukuki bir kavram olarak örf, birçok fikhî hükmün tespit edilmesinde kendisinin referans alındığı belli vasıflara sahip sosyal davranış biçimlerini göstermesi açısından önemli yere sahiptir. “Özel bir çaba harcamaksızın bir işi alışkanlık haline gelinceye kadar tekrar etmek” anlamındaki âdet kelimesi ile örf kavramı birbirinin yerine olmak ve aynı anlamı belirtmek üzere "örf ve âdet" şeklinde kullanımı bu iki kavramın yakın ilişkisini göstermektedir. Türkçe’de bu iki kelimeyi karşılamak üzere “an’ane, gelenek, görenek teâmül ve töre” kelimelerinin kullanılışı yaygındır. Diğer taraftan örf normları ile hukuk normları arasında benzerlik bulunduğu gibi bu ikisinin ayrışan yönleri de bulunmaktadır.

Örf, toplumsal muvafakat temeline dayalı olarak varlık bulurken, hukuk daha çok toplumun rıza ve mutabakatından bağımsız varlığını sürdürmektedir.

Fıkıh literatüründe, İslam'ın temel ilkelerine ve naslardaki hukuki düzenlemelere aykırı olmayan örf ve âdet vasıtasıyla fikhî bir sonucun belirlenmesi meşru bir yöntem olarak kabul görmüştür. Özellikle İbn Abidin'in Neşrû'l-Arf fî binâ'iba'zi'l-ahkâm ale'l-urf isimli eserinden itibaren örf üzerine geniş bir fikhî literatür oluşmuş; örf ve âdetin tanımı, şer'î dayanakları, çeşitleri, geçerli sayılma şartları, fıkhıdaki yeri ve etkileri şeklinde bir teori çerçevesine kavuşmuştur. Osmanlı hukuk sisteminde şer'î hukukun yanında kaynağını padişahın emir ve fermanlarından alan ve örfî hukuk ismini alan hukuk kuralları, toplumsal gerçeklikten ve mevcut örf ve adetlerden de beslenerek toplumda hukuki birlikteliğin ve toplumsal mutabakatın oluşmasında önemli fonksiyonlar icra etmiştir.

Bu çalışmada hukukî/fikhî bir dinamik olarak Örf'ün yeri ve fonksiyonu ele alınacak; İslam medeniyetinde Müslümanların kendi iç bünyelerinde veya gayr-i Müslimlerle birlikte yaşam alanlarında Örf'ün etkisi incelenerek, toplumların birlikte yaşama kültürüne etkileri değerlendirilecektir.

MEZHEP TAASSUBU BAĞLAMINDA BİR ÖZELEŞTİRİ: MÛSÂ EL-MÛSEVÎ'NİN ŞİA'DA REFORM ÇAĞRISI

*Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Yalçın,
Kayseri Üniversitesi
Develi İslami İlimler Fakültesi
ahmetyalcin@kayseri.edu.tr*

*Anahtar kelimeler: Mezhepler Tarihi, Şia, Mûsâ el-Mûsevî,
Mezhep Taassubu, Birlikte Yaşam.*

Birlikte yaşamamanın, ötekini kabullenmenin ve onlara karşı müsamahakâr tavrın önündeki engellerden biri de kendi din anlayışını mutlaklaştırmak; tek mümkün, mükemmel ve yaşama hakkı olan anlayış biçimi olarak kabul etmektir. Başkasının varlığını kabul edebilmek, kendi anlayışını özeleştiriyeye tabi tutabilmeye, bu ise önemli ölçüde bilgi yetkinliği yanında sağlam bir mantık ve özgüvene bağlıdır. Kur'an, dünya ve ahiret hayatına dair emirler ihtiva etmekte, her insanın verilebilir bir hesap ile Allah'ın huzuruna gelmesini istemektedir. Hz. Peygamber ise "Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz." şeklinde özeleştiriyeye davet etmektedir. Ancak hayatın akışı içerisinde dinin kaynaklarına yabancılaşmalar görülebilmektedir. Bu gibi durumlar karşısında dinamik bir duruş sergilemek ve bilgiye dayanan bir tutum takınmak, geleneksel din anlayışlarının dinin sabiteleri bağlamında gözden geçirilmesi, zamanla ortaya çıkan yorumların doğrulanması bakımından önem arz etmektedir.

Tarihsel süreçte Şîî düşüncede bazı özeleştirme girişimleri olmuştur. Bu girişimlerden en dikkat çekicisi Mûsâ el-Mûsevî'ye

aittir. Mûsevî, Şîî toplumunu kendi inanç dünyası hakkında uyarmakta, Şîî düşünceye zaman içerisinde karıştırıldığını söylediği bazı fikirlerin otantik Şîî anlayışı bozduğunu ifade etmektedir. Şîî düşüncenin imamet anlayışı, raşit halifeler hakkındaki görüşleri, Ehl-i Beyt görüşü, takiyye, velayet-i fakih ve humus gibi pek çok meseleyi ele alarak mevcut Şîî din algısının asıl Şîîlik ile çeliştiğini, bu katkı ve eklemelerin ayrıştırılması gerektiğini söylemektedir. Yerleşik Şîî anlayışın ve bu anlayışa dayanak teşkil eden kitapların yeniden ele alınmasını, ilk dönem Şîîliği ile uyumsuz fikirlerin ayıklanmasını ve Şîîliğin özüne uygun bir mecraya oturtulması gerektiğini teklif ve tavsiye eder. Onun cesaretle dile getirdiği hususlar asıl itibarıyla “Şîî’da reform çağrısı” niteliğindedir.

Tebliğde, Şîî din anlayışının yoğunlaştığı bazı konuların Müslümanlar arasında dini, siyasi ve ideolojik ayrımlara sebep olarak, ortak düşünsel ve eylemsel girişimlerde bulunulması önünde karşılıklı güvensizliği beslediği; başka din mensupları ile birlikte yaşamaya dair perspektif ortaya koyan İslam dininin kendi müntehiplerinin bir arada yaşaması ve müşterek hedeflere yoğunlaşması uğrunda engel teşkil eden mezhep taassubu üzerinde durularak, bunu aşmış bir Şîî olan Mûsâ el-Mûsevî’nin özeleştirileri örneklemesinde konu izah edilmeye çalışılacaktır. Şayet Mûsevî’nin çağrısı istenen etkiyi gösterirse, İslam âleminin birlik, beraberlik ve birlikte yaşam kültürüne önemli katkı sağlanmış olacaktır.

İSLAM MEDENİYETİNDE BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ: MEDİNE VE MEDİNELİLİK

*Dr. Öğretim Üyesi İlyas Uçar,
Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ilyasucar@gmail.com*

*Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Medine, Medinelilik,
Medine Vesikası, Medine Toplumu.*

Şehirler toplumların, toplumlar da insanların bir araya gelmesiyle oluşan organik yapılardır. Cahiliyye döneminde net bir şekilde kabilecilik anlayışı ile hayat sürdüren Yesrib halkı, hicret ile başlayan süreçte yaşanan gelişmeler ve değişen din/şehir algısıyla yeni kavramlar üretmeye başlamıştır. Bu durum birden bire oluşmamış pek çok hazırlık ve plan yapılarak kısa-uzun vadeli hedefler ile başarı sağlanmıştır. Başta hicret olmak üzere yaşanan göçler, iç-dış çatışma/savaşlar, doğa olayları, sağlık problemleri, heyetler vb. hususlar zaman içerisinde Medîne'nin demografik yapısında dalgalanmalara sebebiyet verse de Medîne, genel hatlarıyla Araplar, Yahudiler ve diğer unsurlardan oluşmaktadır.

Hicret ile başlayan süreçte şekillenen, daha düzenli ve yönetilebilir bir form kazanarak şehir devleti haline dönüşen Medîne, hem sınır olarak hem de etki ettiği nüfuz olarak daha geniş bir alana ulaşmış, bu durum hem iç hem de dış politikada çok ciddi adımlar atılmasına sebep olmuştur. Bir teşekkül dönemi olması bakımından ciddi manada olgunlaşmış bir adlî veya idârî yapıya sahip olmasa da, gündelik hayatın sürdürülebilirliği açısından bir-takım mekânizmalar bu dönemde aktif olarak rol oynamıştır.

Öncelikle iç problemleri çözmeye ve gidermeye çalışan Hz. Muhammed, muahât ile Müslümanlar arası birliği (Ensâr-Muhâcîr birlikteliği), Medîne Vesîkası ile Müslümanların diğer inanç sahipleriyle birlikte yaşama ilkelerini ve sınırlarını belirlemeye çalışmıştır.

Tarih genellikle savaşları ve çatışmaları anlatıyor gibi gözükse de hangi coğrafyada olursa olsun toplumlar, gerek kendi içinde gerekse diğer toplumlarla şartlar ve durumlar gereği iyi geçinmeye ve bazı kurallar altında beraber yaşamaya çalışmışlardır. Yönetim, idare veya politik dil diyebileceğimiz bu durum gündelik hayatın ta kendisidir. Kamusal bilinç, bir topluma/kabileye veya ulusa mensup olma bilinci ya da sınıf bilinci olarak karşımıza çıkan bu durum Medine gibi kabuk değiştiren bir toplumda da kendisini göstermiştir. Araplar, Yahudiler ve diğer unsurlardan oluşan, aynı toprak parçasını paylaşan ve gündelik hayatta ortak paydalarda buluşmak zorunda olan bu sosyal dokunun temeli Medinelilik esas alınarak yeniden oluşturulmuştur.

Medinelilik, birlikte yaşama biçiminin bir tezahürü olarak üretilen yeni bir kavram olduğu için biz bu çalışmamızda İslam Medeniyetinin en önemli şehirlerinden ve köşe taşlarından birisi olan Medine'yi birlikte yaşama tecrübesi bağlamında ele almaya çalışacağız.

DİYANET HİZMETLERİNİN TÜRKİYE-AZERBAYCAN MÜNASEBETLERİNDEKİ ROLÜ

*Doç. Dr. Sadık Eraslan,
Gaziantep İslam ve Teknoloji Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
sadik.eraslan33@gmail.com*

*Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Diyanet, Diyanet Vakfı,
Din Hizmetleri, Din Görevlisi.*

Azerbaycan'ın kuruluşundan itibaren her iki ülke toplumları arasında çok yönlü münasebet ve işbirlikleri kurulmuştur. Siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda olduğu gibi din ve inanç alanında da münasebetler kurulmuştur. Özellikle bu alanda dindar Türk toplumu tarafından kardeş Azerbaycan halkı için adeta bir yardım seferberliği başlatılmıştır.

Diyanet ve Diyanet Vakfı organizasyonu çerçevesinde gerçekleştirilen bu yardımların belli başlıları şunlardır:

1) Öncelikle Azerbaycan çapında, bölge ve mezhep farkı gözetilmeden ibadethaneler yapılmıştır. Cami ve müştemilatından meydana gelen ibadet yerleri çatısı altında kardeş Azerbaycan halkına her türlü yardımlarda bulunulmuştur.

2) Bir milyonu aşkın Karabağ göçmeninin bulunduğu Azerbaycan'a her yıl Türkiye'den Diyanet aracılığı ile çok sayıda kurban bağıışı yapılmıştır. Kurbanlık etleri söz konusu göçmen ve diğer ihtiyaç sahiplerine evlerinde teslim edilmiştir. Tabi ki sembolik de olsa bu faaliyet kardeşlik duygusunun pekişmesine

ve iki toplum arasında sevgi, saygı bağlarının güçlenmesine sebep olmuştur.

3) Kısa zaman içerisinde eğitim-öğretim alanında işbirliği yapılmış ve özellikle çok sayıda Azerbaycan gencinin Türkiye’de dini öğrenim görmeleri sağlanmıştır. Bu çerçevede olmak üzere Bakü’de Türkiye Diyanet Vakfı’nın finanse ettiği bir ilahiyat fakültesi ve lise kurulmuştur. Bu eğitim kurumlarından mezun olan elemanlar ülkenin her tarafında yararlı faaliyetlerde bulunmuşlardır.

4) İlk zamanlarda Türkiye’den Azerbaycan’a çok sayıda din görevlisi gönderilmiş ve bunlar ülkenin değişik bölgelerinde yıllarca hizmet vermişlerdir.

5) Mübarek günlerde Din Hizmetleri Müşavirliği kanalıyla mezhep ayırımı olmaksızın toplumun her kesiminden insanların bir araya toplanıp kaynaşmaları sağlanmıştır. Benzeri hizmetler aynı zamanda değişik sivil toplum kuruluşları tarafından da yapılmıştır. Ancak her iki toplumu bir araya getirip kaynaşmalarını sağlayan bu faaliyetlerde daima ortak payda din ve inanç olmuştur.

Biz de bu çerçevede olmak üzere Türkiye-Azerbaycan toplumlarının kaynaşmasında din hizmetlerinin rolü üzerinde daha geniş bir şekilde durmaya çalışacağız.

YABANCI UYRUKLU ÖĞRENCİLER BAĞLAMINDA DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİ'NİN BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİNE KATKILARI

*Dr. Öğretim Üyesi Gülşen Yağır Ahmetoğlu,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
gulsenyagar@hotmail.com*

*Anahtar kelimeler: İslam medeniyeti, Hz. Muhammed,
Birlikte Yaşama Kültürü, Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi,
Yabancı Öğrenciler.*

Toplumların farklı kültür, din ve medeniyetlerle karşılaşmasını gerektiren birçok neden vardır. Günümüzde ekonomik, sosyal ve siyasal faktörlerin yanında savaş ve terör olaylarının yaşandığı bölgelerde insanlar yaşamlarını daha güvende hissedebilecekleri topraklara doğru akın etmektedirler. Dil, din, mezhep ve kültürel farklılıklara sahip olan bu insanlar göç edilen ülkelerin toplumsal yapısında bir takım değişikliklere yol açmıştır. Geçmişte birlikte yaşama tecrübesine sahip olan İslam medeniyetinin bu duruma karşı nasıl yaklaştığı konusu önemli bir husustur. Meselenin çok boyutlu ve günümüz koşullarının da ele alınarak incelenmesi ve bu konuda çözüm önerilerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Medeni kültür ve birikime sahip olan toplumlarda eğitim ve öğretimin önemi oldukça büyüktür. İslam medeniyetinin oluşmasında en önemli faktör ilmi faaliyetlere verilen değerdir. Medeni bir toplum eğitim ve öğretim kalitesi ile anlaşılmaktadır. Farklı yapılardan oluşan toplumların birbirlerine karşı sevgi, saygı ve hoşgörüle yaklaşması medeni olmanın göstergesidir.

Bu konuda eğitim ve öğretim kurumlarına çok büyük görevler düşmektedir. Özellikle okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi'nin bu anlamda yeri ve önemi oldukça büyüktür.

Bu çalışmada öncelikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi'nde "yardımlaşmak", "diğergâmlık", "kardeşlik", "hoşgörü" "ön yargı", "taassup" gibi kavramların en doğru şekilde anlatılması, İslam dininin nasıl medeni bir toplum inşa ettiği ve tarihte Hz. Muhammed'in kurduğu ilk İslam toplumunun birlikte yaşama tecrübesine katkıları incelenecektir. Ayrıca Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde birlikte yaşama tecrübesinde Kur'an-ı Kerim'in yeri, farklı inançlarda olan insanlara Kur'an'ın bakışı, bu konuda Hz. Muhammed'in uygulamalarının nasıl konu edilmesi gerektiği tartışılacaktır.

Farklı din, dil ve mezhebe bağlı olan yabancı uyruklu öğrencilerle iletişim kurmanın yolları, onların topluma kazandırılması, maddi ve manevi eksikliklerine karşı öğretmenin öğrencileri paylaşma ve yardımlaşmaya teşvik etmesi, yabancı öğrencilerin dini düşünce ve kültürel anlamda bulunduğu topluma kattığı zenginlikler gibi konularda öğrencilerin bilinçlendirilmesi ele alınacaktır. Tebliğimizde Türkiye'ye farklı Müslüman ülkelerden gelen yabancı uyruklu öğrencilerin Türk öğrencilerle birlikte yaşama tecrübesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin bu süreçte etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

BİRLİKTE YAŞAMI MÜMKÜN KILAN TEMEL İNSAN NİTELİKLERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

*Doç. Dr. Fatih Özkan,
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
fatih.ozkan@hbv.com.tr*

***Anahtar kelimeler:** Birlikte Yaşam, Ortak Yaşama Kültürü, Temel İnsan Nitelikleri, Felsefe, Felsefi Antropoloji.*

İnsan kavramı, insana özgü temel niteliklerin bütünü bünyesinde barındırır. Konuşan, düşünen, bilen, irade ortaya koyan, öngören, değerlerle ilgili olan, sanat yapan gibi temel insan nitelikleri insan kavramının kapsamı içerisindedir. Bilimsel toplantımızın ana konusu “birlikte yaşama” olduğu için bu çalışmamızda birlikte yaşama konu olan ve birliktelik ya da karşılıklılık bildiren temel insan eylemlerini ön plana çıkardık. Bu tür eylemleri, felsefi antropoloji bağlamında, insanın varlık bütünlüğü içerisinde ve diğer insan nitelikleriyle de ilişkili olarak konuşan, seven, eğiten ya da eğitilen ve devlet kuran olmak üzere başlıca dört başlık altında inceledik.

İnsan ancak dili sayesinde başka insanlarla ilişki kurar; gördüğü, bildiği, düşündüğü, hissettiği, anladığı her şeyi başka insanlara dil ile bildirir. Bizler toplumların dünya görüşlerini ve kültürlerini dil yardımıyla tanırız. Dilin yanısıra sevgi de insan eylemlerini yöneten değerlerden biridir. Sevgi, bünyesinde iki temel eylemi barındırır: isteme ve kendini bir şeye verme. İnsan ve başkası arasındaki sevginin çeşitli türleri vardır. Bunun ilk basamağı da insanın kendi cinsinden olan varlıklara sevgisidir.

Eđitime gelince, tarihsel bir varlık olarak insanın ortaya koyduđu bařarılar eđitim yoluyla kuřaktan kuřađa devredilir ve devralınır. Her kuřak böyle bařarılar dünyası içinde yetiřir, geliřir ve kendisi de onlara yenilerini katar. Eđer ađın düřünce dünyasında dođruluk, dürüstlük ve alıřkanlık egemense o zaman o toplumda böyle insanların rnekligi saygınlık kazanır. Fakat ađın düřünce dünyası bozulmuřsa bu durumda aldatma, kayırma ve tembellikle tanınan insanlar topluma örnek olur ve olumlu olan örnekler gündemin dıřında kalır. Devlet ise insanların oluřturduđu en genel birlikte yařama organizasyonudur. Devlet belli bir halkın bir aktivite, bir düzen formudur. Devletin temeli insanın iyiye ve kötüye yatkınlığı olan iki kutuplu bir varlık olmasına dayanır. Eđer insan yalnız kötü ya da yalnız iyi olsaydı o zaman devletin varlığına gerek kalmazdı. Birinci halde insan kötü olanı kötü olduđu için yapan řeytani bir varlık olurdu ve böyle bir insanın hareketlerini dizginlemek mümkün olmazdı. İkinci halde ise insan kavgasız, gürültüsüz, çatıřmasız yařardı. İnsanın bu iki kutuplu dođasını göz önüne alan devlet yazılmıř veya yazılmamıř kurallarla ve kuralları çiđneyenlere uygulanan yaptırımlarla ařırılıkları ve tařkınlıkları dizginler. Bireylerin birbirleriyle çatıřmalarına neden olan olaylar, onların yapıp etmelerini yöneten deđerlerin türünden kaynaklanır. Bireylerin yapıp etmeleri ise hem yüksek hem de araç deđerler tarafından yönetilmektedir. Eđer bireylerin yapıp etmeleri yalnız araç deđerler tarafından yönetilir ve yüksek deđerler bir kenara itilirse o zaman bireyler arasında kavgı ve çatıřma bařlar. Devletin temel görevlerinden biri de bu çatıřmaları yatıřtırmak ve ortadan kaldırmaktır. Devlet bu çatıřmaları önlemek için önce uyguladıđı eđitim sistemiyle insanların varlık kořullarını geliřtirir ve onları

özgürlüklerin ve yüksek değerlerin bilgisine eriştirir. Gerektiğinde, onlardan yoksun olmak tehlikesi baş gösterdiğinde de onları bu değerleri savunabilecek bir yetkinliğe eriştirir.

İşte antropolojiyi temel alan felsefe, insanlara, devletin koyduğu normların ve formel düzenlemelerin ötesinde insanların varlık koşullarında ve ortak niteliklerinde temelini bulan bir ortak zemin vadetmektedir. Felsefe, aslında insanın insanla diyalogundan ortaya çıkmaktadır. Hatta felsefe, bütün bir kültür hayatının; içine edebiyatı, sanatı hatta dini de alacak şekilde bir diyalogun üst bir biçimde gerçekleştiği yerdir. O halde birlikte yaşama, birlikte inşa etme ve birlikte bir söylem oluşturma söz konusu olduğunda felsefenin işlev alanına girmektediriz. Birlikte yaşama konusu, bizim gibi düşünmeyen ve görünüşte bize benzemeyen insanlarla sadece bir yeri, bir hukuki zemini veya bir politik düzeni paylaşmanın ötesinde bir anlam taşımaktadır. Birlikte yaşama, esasında başkasına kendinde yer açmaktır. Yani benden başkalarına açılan kapı, aynı zamanda benim kendi iç dünyamda kendime açılan bir kapı olmalıdır. Bu da sonuçta aynı varlık koşullarına, aynı temel insan niteliklerine sahip olduğumuzu fark etmekle mümkündür.

MUHAMMED B. İBRÂHÎM EL-ALICÎ VE BİRLİKTE YAŞAMA KATKILARI

*Dr. Öğr. Üyesi Kamran Abdullayev,
Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belağatı Bilim dalı
kabdullah1984@gmail.com*

Anahtar Kelimeler: Alicî, Arapça, Risâle, Azerbaycan, Badkubeyi.

XVIII. asırda Azerbaycan’da yaşamış eserleri ve düşünceleriyle en önemli âlimlerden biri Muhammed b. Hacı İbrâhîm el-Alıcî el-Kulhânî’dir. Kuba iline bağlı Alıc köyünden olan Muhammed Çelebi el-Alıcî’nin doğum târihi bilinmemektedir. Abaskulu Ağa Bakıhanov’un verdiği bilgiye göre müellif 1808 yılında vefât etmiş ve Kuba’da defnedilmiştir. el-Alıcî’nin nelerinde eğitim aldığı hakkında bilgiler kendi kitâbı olan *Tezkiretu’l-İhvân*’da bulunmaktadır. Bu eserdeki bilgilere göre Muhammed Efendi rüyasında Hz. Peygamber’i görmüş ve bu rüya üzerine ilim yolculuğuna çıkmıştır. Alıc önce Suriye’ye gitmiş ve Şam şehrinde yaşayan Kumuk âlimlerinden Abdulkerîm ed-Dağîstânî’nin öğrencisi olmuştur. Daha sonra memleketine dönse de aldığı eğitimi yeterli görmediği için tekrar yolculuğa çıkmıştır. Bu defa Medîne’ye gitmiş ve Medîne müftüsü Muhammed el-Medenî’nin öğrencisi olmuştur. Aldığı bu eğitimden sonra Azerbaycan’a dönen el-Alıcî bölgenin en etkili âlimlerinden biri olmuştur. *Tezkiretu’l-İhvân*, *Risâletü’l-Kudüs*, *Risâle-i Tecvîd*, *Risâle an Süneni’s-Salât* gibi çok sayıda eserin müellifi olan Alıcî’nin hayâtı hakkında ilk defa Abbaskulu Ağa Bakıhanov kısa bilgi vermektedir. Burada verilen bilgiye göre Alıcî’nin

cenâzesi getirildiği zaman savaşmakta olan Şirvan ve Rus ordusu Alıcî'ye saygılarından dolayı savaşa ara vermişlerdir. Alıcî hakkında daha sonraki dönemlerde Şuayb el-Bâkînî ve Nezîr Durkeli gibi âlimler eserlerinde kısa bilgiler vermekteler. Fakat bu müellifler Bakıhanov'un dediklerine ek bir bilgi verememişlerdir.

Azerbaycan'da şîî-sünnî ihtilâfını çözme konusunda çalışmalarıyla bilinen Alıcî'nin bu konuda *Tedvînu'l-Alıcî* isimli bir eser yazdığından bahsedilmektedir. Firidun Bey Köçerli'nin verdiği bilgiye göre Alıcî bu kitabını Molla Muhammed Badkubeyi'nin soruları üzerine kaleme almıştır. Kitap Abbaskulu Ağa Bakıhanov tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Günümüzde bu eser henüz bulunamamışsa da Alıcî'nin aynı konuda yazdığı küçük bir risâlesi elimizde mevcuttur. el-Alıcî bu risâlesinde ilk olarak şîî mezhebine mensûb olan kişilerin ittifakla dört mezhebe göre Ehl-i İslâm olduklarını ifâde etmiştir. Daha sonra konunun detaylarına girmiş ve bu konuda farklı âlimlerin fetvâlarından bahsetmiştir. Alıcî'nin bu çalışması tüm Kafkasya'da kendisine taraftar bulmuş ve kendisinden sonra gelecek olan âlimlerin başvurduğu kaynak niteliği kazanmıştır. Daha sonraki dönemlerde Tiflis'de Şeyhu'l-İslâmlık merkezi'nde toplanan bölge âlimleri Alıcî'nin düşüncelerinin ortak kabul gördüğünü göstermektedir.

Bugün Muhammed el-Alıcî'nin *Tezkiretu'l-İhvân* dışındaki bütün eserleri yazma hâlinde olup tahkîk ve tercüme edilmemiştir. Bu çalışmadaki amacımız yaşadığı dönemde Azerbaycan'ın en saygın âlimi olmuş bir şahsiyeti ve onun bölge halkının birlikte yaşamasının önündeki engelleri aşmaya yönelik çalışmalarını tanıtmaktır.

OLGUSAL OLARAK BİRLİKTELİĞE VURGU YAPAN ÂYETLERİN TEFSİR LİTERATÜRÜ ARACILIĞIYLA GÜNÜMÜZE YANSI(MA)MALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Murat Batman,
Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
m.murat05@hotmail.com*

Anahtar kelimeler: Birliktelik, Birlikte Yaşama, Kur'an, Tefsir Literatürü, Ayet, Yorum (Tevil).

Kur'an kabile eksenli toplumsal hayat anlayışının etkili olduğu Arap yarımadasında nazil olmuştur. Bu coğrafyada toplum hayatı bağlamında var olan algının birçok zulüm, haksızlık ve eşitsizlikleri de beraberinde getirdiği bilinmektedir. Buna rağmen vahyin yol göstericiliğinden sapan insanlar için son ilâhî çağrı olan Kur'an'ın öngördüğü toplumsal düzen, adalet ekseninde oluşmaktadır. Söz konusu ilke doğrultusunda merhamet, sevgi, eşitlik ve beraberlik toplum hayatını yakından ilgilendiren en önemli kavramlar olmuştur. Vahyin nüzul sürecinin sona ermesi ve Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte İslam dini farklı coğrafyalarda farklı gelenek ve inançlarla karşılaşmış ve İslam coğrafyası genişledikçe muhtelif kültürlerle bir arada yaşama tecrübesini oluşturmaya başlamıştır. İslam devletleri fetihlerin getirdiği genişlemeyle birlikte bir arada yaşama tecrübesini oluşturup geliştirirken dinin temel dayanağı olan Kur'an da ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bu noktada Kur'an ayetlerine bakıldığında Kur'an'ın kabileciliğin rağbet gördüğü bir toplumda

nazil olmasına rağmen, birliktelik ahlakına vurgu yaptığı görülebilir. Hatta Kur'an'ın öngördüğü toplumsal olgu için bir arada yaşama gerçeği açısından gelecekteki dünyaya örnek teşkil etmede aday olduğu söylenebilir. Zira ilk dönem İslam tarihi bilgilerinden de hareketle vahyin nüzülü sürecinde Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve müşrik toplulukların iç içe oldukları gerçeği göz önünde bulundurulursa bir çok Kur'an ayetinin farklı inanç ve kültürlerle bir arada yaşama arayışında önemli bir veri teşkil edeceği görülebilir. İslam kültür ve ilim tarihi de bu siyasi tecrübeden payını almış ve İslâmî ilimlerin farklı disiplinlerinde kalem alan eserlerde birlikte yaşama olgusu işlenmeye çalışılmıştır. Klasik ve modern tefsir literatüründe de bu doğrultuda tefsir ve tevil örnekleri görmek mümkündür. Fakat günümüz modern dünyasında eşitlikçi bir anlayıştan hareketle birlikte yaşama olgusunun daha fazla gündemde olduğu dikkate alınırca modern tefsir çalışmalarında bu olgunun ne kadar işlenebildiği yeteri kadar gözlemlenebilen bir husus değildir. Biz, bu çalışmamızda Kur'an'ın bir arada olabilme ve birlikte yaşama olgularından bahseden ayetlerinin özellikle modern tefsir çalışmaları aracılığıyla günümüz dünyasında da işlevsellik kazanabilmesi amacıyla ne kadar tevil edilebildiğini tartışacağız. Konuyla ilgili ayetlerin Kur'an'ın bütünlüğü ekseninde tefsir literatüründe işlenmesi mercek altına alınacaktır. Bu doğrultuda öncelikle Kur'an'ın bütünlüğünden hareketle birlikte yaşama olgusuna dair tarihi ve kavramsal bilgilere deskriptif olarak değinilerek konuya giriş yapılacaktır. Ardından Kur'an'ın hem Müslüman toplum içerisinde hem de diğer kültürlerle bir arada yaşama konusuyla ilişkilendirilebilecek ayetlerine tefsir çalışmalarındaki ayrılabilen payın ve bu payın işlevselliğinin değerlendirilmesine geçilecektir. Bu vesileyle modern dünyadaki birlikte yaşama

gerçekliğine Kur'an'ın etkisi gözlemlenecektir. Konuyla ilgili tespit ve değerlendirmelerle birlikte modern dünya için son derece önemli böyle bir konuda tefsir çalışmaları aracılığıyla Kur'an'ın günümüze ne söyleyebileceğine dair öneriler de sunulmaya gayret edilecektir.

BUHÂRÎ VE MÜSLİM SAHÎHLERİ'NDE BİRLİK VE BERABERLİK

*Dr. Öğretim Üyesi İbrahim Sağlam,
Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
ibrahimsaglam74@gmail.com*

Anahtar kelimeler: Hadis, Buhârî, Müslim, Birlik, Beraberlik.

Huzur ve barış dini İslâm; bir yandan bireyleri tek Allah'a inanma etrafında birleşmeye çağırırken diğer yandan toplumun fertleri arasında birlik ve beraberliğe önem vermiştir. Hz. Peygamber'in dizinin dibinde yetişen sahâbe; aralarındaki renk, ırk, cinsiyet ve sosyal statü farkına bakmaksızın sevgi, merhamet, îsâr, tevazu, affetme ve saygı gibi erdemlerin en güzel örneklerini sergilemişlerdir.

Hz. Peygamber; kabileler arası savaşların, kan davalarının ve asabiyetle övünme yarışının hiç bitmediği bir toplumdaki yeryüzünde adaleti, eşitliği ve iyiliği hâkim kılmayı ülkü edinen medenî bir toplum meydana getirmiştir. Bunda Hz. Peygamber'in söz, fiil ve tasviplerinin etkisi çok büyüktür. Nitekim onun hadislerinde; İslam toplumu ve fertler arasındaki bağlar, bazen birbirine perçinlenmiş yapı taşlarının oluşturduğu sağlam bir binaya, bazen bir uzvu hastalanınca bütün uzuvların rahatsız olduğu bir bedene benzetilmiştir. Kendisi için sevip istediğini kardeşi için istemedikçe olgun mümin olunmayacağını öğreten Hz. Peygamber, iman şuuruna ve kardeşlik hukukuna yakışmayan; su-i zan besleme, haset etme, kin ve nefret tohumları ekme, tefrika çıkarma, insanların kusurlarını ve gizli hallerin araştırma

gibi kötü davranışlardan da inanları sakındırmıştır. Hz. Peygamber'in hadislerinden ilham alan idareciler ile ilim, irfan ve hikmet ehli kimseler “Adalet, mülkün temelidir”, “Yaratılanı, yaratanı ötürü hoş görmek”, “Yetmiş iki millete bir göz ile bakmak” gibi Müslüman düşüncesine özgü düşünceler üretmişlerdir.

Yukarıda ifade edilen yaklaşımlar bağlamında Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetini bize ulaştıran eserler arasında Müslümanların büyük teveccüh gösterdikleri büyük hadis imamlarından Buhârî ve Müslim Sahihleri büyük bir öneme sahiptir. Bu sahihler üzerine birçok şerh, cem, istidrâk ve istihrâc yapılması da bunu kanıtlar niteliktedir. Araştırmada; Mâverâünnehir coğrafyasında yetişen ve Hz. Peygamber'in evrensel mesajını büyük bir dikkatle toplayan bu iki hadis imamının birlik ve beraberlik konusunda yer verdikleri hadisler, Müslüman toplumların güncel sorunları bağlamında taranacak ve tümevarım metodu kullanılarak sosyo-kültürel açıdan analiz edilecektir.

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ İLK BİRGƏYAŞAYIŞ NÜMUNƏSİ OLARAQ MUAXAT – QARDAŞLAŞDIRMA – TƏCRÜBƏSİ

*f.f.d. Vüqar Səmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
vugarsamedov@ait.edu.az*

Açar sözlər: muaxat, mühacir, ənsar.

Ərəb dilində “uxuvvə” kəlməsindən meydana gələn muaxat biri ilə qardaş olmaq, birini özünə qardaş etmək mənasına gəlir. Həzrət Məhəmməd (s) Mədinəyə ilk gəldiyi vaxt qarışıq ünsürlərdən yeni bir toplum inşa etməsinin zəruriliyi həqiqəti ilə üz-üzə qaldı. Şübhəsiz ki, bunun birinci mərhələsi Məkkədəki ilk inananlar arasında olmuşdur. Daha sonra Mədinədə əvvəllər illərdir döyüşə-döyüşə yaşayan Övs və Xəzrəc qəbilələri İslam inancını altında qardaşlaşdırılmışdı. Hicrətdən sonra Həzrət Peyğəmbərin (s) gördüyü ilk işlərdən biri bu iki qardaş qrupu məkkəli mühacir və mədinəli ənsarı yeni bir (s) müqavilə ilə birləşdirib qaynaşdırmaq olmuşdur. Həzrət Peyğəmbər (s) mal-mülkünü Məkkədə buraxaraq, gələn mühacirləri mədinəli ənsarla qardaş elan edərək, yenidən həyata bağlanmalarını təmin etmişdir (İbn Səd, 2001, I, 204; İbn Hişam, 1992, II, 129; Hamidullah, 1980, 196-197; Aydın, 1991, 115- 116; Cabiri, 1997, 180). Ənəs ibn Malik bu qardaşlaşmanı (muaxat) belə dilə gətirmişdir: “Allah Rəsulu (s) bizim evdə ənsarla mühacir arasında iki və yaxud üç dəfə müqavilə bağladı” (Əbu Davud, Fəraiz, 17). Mədinədə həyata keçirilən bu qardaşlıq (muaxat) ictimai xarakter daşıyan bir proses idi. Bunun ərəb adətlərində yeni bir adət

olmadığı, İslamdanəvvəlki “hif” (Ərəbi, 1988, 165) əqdnaməsindən ilhamlanaraq baş verdiyi də qeyd olunur (Aydın, 1991, 116). Bu hadisə İslam tarixində “muaxat” adlandırılmışdır. Həzrət Məhəmməd öncə Əqəbə beyətlərindən başlayaraq, müsəlmanlardan özünə itaət etmələri üçün söz almışdır. Həmçinin müsəlmanlar arasında da bir-birlərinə qardaş olacaqlarına dair and içdirmişdir. Buxaridə qeyd olunan hədisə əsasən, hicrətdən, təxminən, 5 ay sonra Məscidi-Nəbəvinin inşası günlərində Həzrət Peyğəmbər mühacirlərlə ənsardan qırx beş nəfəri Ənəs ibn Malikin evinə dəvət etmiş və “İslam dinində hif yoxdur, din qardaşlığı vardır”, – deyərək onları iki-iki olmaqla qardaş elan etmişdir. Onların bir-birlərinə qarşı vəzifə və məsuliyyətlərini açıqlamışdır (Buxari, Mənaqibül-ənsar, 5,7; Səvm, 76). Qardaş olunanların sayının 90, 100 və 186 olduğuna dair məlumatlar mövcuddur. Qardaşlaşdırma İslam toplumunda bütünləşmənin reallaşmasını, ictimai və iqtisadi problemlərin həllini asanlaşdırmışdır. Həmçinin mühacirlər Mədinəyə alışıb qəriblik duyğularından qurtulmuş, ənsarda yeni dini öyrənmək üçün özünə müəllim tapmışdır. Həzrət Məhəmməd (s) hər iki qrupu ortaq nöqtədə birləşdirərək zehniyyət vəhdətini təmin etmişdir. Beləliklə, düşmənlər qardaşlıq hissi ilə birləşən müsəlmanlar qarşısında təsirsiz hala gəlmişlər. Eyni zamanda, ərəblər arasında hər zaman qəbiləçilik, əsəbiyyət (təəssübkeşlik) duyğusu ilə xortlaya biləcək təfriqənin də qarşısı alınmışdır. Bu mövzu Qurani-Kərimdə öz əksini tapmışdır (Algül, 2005, XXX, 308). Bəzən problemlər yaşansa da, Həzrət Peyğəmbərin (s) aradakı ixtilafı həll etməsi ilə məsələ ortadan qaldırılmışdır.

QURANI-KƏRİMDƏ MÖTƏDİLLİK NÜMUNƏLƏRİ (TƏLİM-TƏBLİĞ KONTEKSTİNDƏ)

*f.f.d. Faiq Əhmədzadə,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
faigahmedzade@ait.edu.az*

Açar sözlər: Qurani-Kərim, təlim metodu, mötədil yanaşma, inanc, birgəyaşayış.

Bir çox dinin meydana gəlməsinin səbəbi araşdırılsa, onların sevgi və sülhün təcəssümü olaraq ortaya çıxdığını müşahidə etmək mümkündür. İslam dini də həmin iki anlayışı insanlar arasında yaymaq missiyasını daşımışdır. Bunun ən mühüm təzahürü olaraq Qurani-Kərimdəki ayələr və Həzrət Peyğəmbərin həyatındakı icraatları nümunə göstərmək mümkündür.

İslam dini meydana çıxdığı gündən etibarən, insanla-Tanrı və insanla-insan arasındakı münasibətə diqqətlə yanaşmışdır. İnsanların həm özlərinə, həm də bir-birlərinə olan münasibətlərində ədalətli davranmaları, şəxsi maraqlarından daha çox cəmiyyətin mənfəəti üçün səy göstərmələri Qurani-Kərimin çatdırmaq istədiyi ən ümdə məsələlərdəndir.

Cəmiyyətin rifahının əsas dayağı sülh içərisində birgə yaşamağı bacarmaqdır. İslam dini bunu təmin etmək üçün çalışmışdır. Qurani-Kərimdə digər inancdan olan insanlara hörmətlə yanaşmanın əhəmiyyəti bir çox yerdə vurğulanmışdır. Belə ki, Quranda Allahdan başqasına sitayiş edənlərin inanclarına söyməməyi tövsiyə edilmişdir (“Ənam”, 6/108). Başqa bir ayədə Əhli-Kitabdan olan kəsləri qınamamaq və onlara qarşı sərt çıxış etməməyin daha doğru olması vurğulanmışdır (“Bəqərə”,

2/109). İctimai işlərdə belə onlarla birlikdə iştirak etməyə icazə verilmiş, onlarla evlilik, ticarət, yaxınlaşmaq uyğun görülmüş, onların kəsdiyi ətdən yemək halal buyurulmuşdur (“Maidə”, 5/5, “Ali- İmran”, 3/64). Bununla yanaşı nə qədər qarşিদurma yaşasalar da, müşriklərdən müsəlmanlara sığınanları qorumaq, onlara əmin-amanlıq şəraiti yaratmağın mühümlüyü Qurani-Kərimdə xüsusi vurğulanmışdır (“Tövbə”, 9/6-7).

Qeyd edilən nümunələrə əsasən demək olar ki, İslamın təməli sayılan Qurani-Kərimdə digər inancdan olan insanlara qarşı hörmətlə yanaşmaq, onlarla eyni coğrafiyanı paylaşmaq, birgəyaşayışa üstünlük vermək, mötədil davranışın əhəmiyyətini dərk etməyə sövq edilmişdir. Eyni zamanda, İslam dininin təlim və təbliği zamanı məcburiyyətə yol vermək qəti şəkildə qadağan edilmişdir (“Bəqərə”, 2/256). Əksinə, Həzrət Peyğəmbərlə yumşaq və xoş danışmanın mühümlüyü buyurulmuşdur. Quranda onun hökmranlıq sürməyə gəlmədiyi, sadəcə, xəbərdaredici kimi gəldiyi qeyd olunur (“Qaşiyə”, 88/21). Başqa bir ayədə isə Peyğəmbərin yumşaq davranışının insanlara xoş təsir bağışlamasına, sərt olsaydı, onun ətrafından dağılışa biləcəklərinə diqqət çəkilmişdir (“Ali-İmran”, 3/159).

Qurani-Kərimdə istər Əhli-Kitabdan olanlara, istərsə də müşriklərə qarşı ən gözəl şəkildə mücadilə etmək tövsiyə edilmişdir (“Ənkəbut”, 29/46, “Nisa”, 4/63). Bununla yanaşı, insanları hikmətlə, gözəl öyüd-nəsihətlə İslama dəvət etmək bu dinin üstünlük verdiyi yoldur. Bu da onu göstərir ki, başqa inanc sahiblərinə qarşı mötədil davranış Qurani-Kərimə görə ən uyğun seçim hesab edilir.

İSLAMDA TƏHSİL VƏ ONUN BİRGƏYAŞAYIŞ ƏNƏNƏSİNƏ TÖHFƏLƏRİ

*f.f.d. Aygün Kərimova,
Bakı Dövlət Universiteti
Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi
Fəlsəfə kafedrasının müəllimi
aygunxalilqizi@mail.ru*

Açar sözlər: İslam, Quran, Azərbaycan, təhsil, ənənə, birgəyaşayış.

İctimai şüurun bir forması olan din müxtəlif zamanlarda, fərqli coğrafiyalarda bir sıra adlarla təzahür edir, müəyyən əhatə dairəsinə sahib olur, yayılır və cəmiyyətlərin həyatında mühüm rol oynayır. Dünya dinləri içərisində yayılma dairəsinə görə Xristianlıqdan sonra ikinci din olan İslamın din təhsili Quranın nüfuzu ilə başlamış və təhsil bütün komponentləri ilə yayıldığı coğrafiyada öz sözünü demişdir. Bu komponentlərdən biri də təbii ki, birgəyaşayış ənənəsidir. İstər Azərbaycan dinşünaslığında, istərsə də fəlsəfə tariximizdə uzun tarixi dövrə mənsub olan İslam və onun mənəvi dəyərləri, ideya, əxlaq prinsipləri, İslamın elmə və mədəniyyətə, bütövlükdə bəşəriyyətə verdiyi töhfələr yenidən araşdırılır və tədqiq edilir. Ayrı-ayrılıqda İslamın erkən mərhələlərində, həmçinin Orta və Yeni dövr düşüncə tarixində təhsil, Şərq və Qərb düşüncə tarixi ilə qarşılıqlı müqayisələr, Qərbin İslam düşüncə tarixinə təsiri məsələləri araşdırılrsa da, Ən yeni dövr İslam düşüncə tarixi, Qərbin İslam düşüncəsinə bugünkü təsiri, İslam düşüncə tarixinə milli kökün təsiri və İslam düşüncəsində islahatlar və onun təhsilə təsiri

barədə fikirlər müasir dövrümüz baxımından metodoloji cəhətdən, planlı və hərtərəfli aspektdə təhlil olunmuşdur. Uzun illər Çar Rusiyası, daha sonra isə Sovetlər birliyinin tərkibində yaşamış olan Azərbaycan xalqının vicdan və əqidə azadlığına qoyulan qadağalar içərisində boğulması nəticəsində, insanların inanc və etiqad məsələlərində böyük çətinliklər meydana çıxmışdır. Buna görə də tariximizin bir çox dövənləri, onun etiqad göstərdiyi dinlərin tədqiqi uzun müddət unudulmuşdur. Azərbaycan yenidən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, istər Azərbaycan dinşünaslığında, istərsə də fəlsəfə tariximizdə uzun tarixi dövrə mənsub olan İslam və onun mənəvi dəyərləri, ideya, əxlaq prinsipləri, İslamın elmə və mədəniyyətə, bütövlükdə bəşəriyyətə verdiyi töhfələr yenidən araşdırılır və tədqiq edilir. Gətirdiyi elmi-mədəni prinsipləri ilə tarix səhnəsində önəmli dəyişikliklər yaradan İslam dini bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də müəyyən çevrilişlərə səbəb olmuşdur. Müqayisə məqsədilə tarixin İslamöncəsi və İslamdansonrakı dövrü üçün təhsil məsələlərindəki dəyişiklikləri, İslam dininin, eləcə də İslam düşüncəsi insanların təhsilə münasibətləri geniş şəkildə araşdırıla və göstərilə biləcək qədər zəngindir ki, bu zənginlik məhz birgəyaşayış ənənəsinini zəminini təşkil edir. İslamdanöncəki mərhələni tarix Cahiliyyə dövrü adlandırırsa da, bu cəmiyyət sosial həyatın bəzi təzahürləri, ibadət şəkilləri, inanc əsasları, həyat tərzləri və eyni zamanda, sadaladıqlarımızın elmi səviyyəsinin qıtlığı ilə müşahidə olunsa da, tamamilə yoxsul da adlandırıla bilməz. Ərəbistan üçün dövrə xas olan “cahillik” anlayışı İslamın gəlişi ilə əsas fərqi ortaya qoydu. Əsasən, qadınların hüquqsuzluğu, ailə-nikah məsələlərindəki qarışıqlıq, qız uşaqlarına ədalətsiz münasibət qəbilələrarası qan davaları, xəncəri belindən düşməyən ərəblər üçün xarakterik idi. Amma

bu saydıqlarımız, sadəcə, İslamöncəsi Ərəbistan üçün deyil, bütün dünya üçün fərqli anlamlarda eyni idi. Son dövrlər dünyanın müasir mənzərəsi dəyişdiyi kimi, onun vacib atributlarından biri olan təhsilə olan maraq cəmiyyətin böyük tərəqqi fonunda təhsil inkişafyönümlü xarakter alaraq, müxtəlif ideyaları təbliğ edərək irəliləyişlərə yol açır, cəmiyyətin həyatındakı dəyişikliklərə təkan verir. Müxtəlif dövrlərdə, fərqli coğrafiyalarda İslam düşüncə adamlarının fikir və görüşlərini incələmək, bir din olaraq İslamın bu kontekstdə təhsilə münasibətini araşdırmaq hər kəs üçün maraqlı olardı. İslamın gəlişi həyatın hər sahəsində olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də əsaslı dəyişikliklər yaratdı. İslamöncəsində Ərəbistanda, əsasən də Məkkədə yazmaq-oxumaq bilənlərin sayı az olsa da sonralar istər Quranın gətirdiyi prinsiplər, istərsə də Quranın özünün yayılmasındakı yazılı təbliğat ehtiyacları elm və təhsilin inkişafında böyük rol oynamağa başladı. Quranın ilk nazil olan ayəsində belə insanlığa “Oxu” əmri olması bu dinin elmə münasibətinin bariz nümunəsidir. İslamın səmavi dinlər arasında üçüncü – sonuncu din olaraq qəbul edilməsi bu yöndə, ilk növbədə, dinin təbliğatçısı olan Peyğəmbər və onun dövründəki təhsil incələməsi tədqiq olunmalıdır. Peyğəmbər dövrünün təhsil baxımından xüsusi incələnməsi əvvəlcə onun cəmiyyət üzərindəki təsirinin olmasından və bu təsir vasitəsilə fərqli, zəngin təhsil fəaliyyəti yaratması ilə bağlıdır. Həqiqətən atalardan övladlarına təqlidi yolla keçən ibtidai bir mədəniyyətin Peyğəmbər vasitəsilə birdən-birə yeni dəyər və qanunların mənimsədilməsi və öyrədilməsi ilə necə dəyişikliklər yaratdığını görürük. Bu yeniliklərin ən böyük nümunəsi isə ictimaiyyətə bəxş edilən birgəlik dəyərləridir.

İSLAMDA BİRGƏYAŞAYIŞ NÜMUNƏSİ OLARAQ QEYRİ-MÜSƏLMANLARIN (ZİMMİLƏR) DİN VƏ VİCDAN AZADLIĞI

*f.f.d. Qafqaz Abdurahmanov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
qafqazabdurrahmanov@ait.edu.az*

Açar sözlər: İslam, hüquq, əhli-kitab, zimmi, din.

Bütün bəşəriyyətə göndərilmiş son din olan İslam Qurani-Kərimin ümumbəşəri Kitab olduğunu dəfələrlə vurğulamış, dində məcburiyyəti qəti surətdə qadağan etmiş və bunun müqabilində müsəlmanlarla birlikdə yaşayan qeyri-din mənsublarının müsəlman cəmiyyətində can, mal və inanc azadlıqlarına malik olaraq yaşamalarına icazə vermişdir.

Həzrət Peyğəmbər Məkkədən Mədinəyə hicrət etdikdən sonra, burada yaşayan bütpərəst ərəb və yəhudilərin haqq və hüquqlarını müsəlmanların ilk konstitusiyası hesab edilən Mədinə müqaviləsi ilə legitimləşdirmiş və bununla da fərqli din və mədəniyyətlərə mənsub zümrələrin birgəyaşayış modelinin əsasını qoymuşdur.

Erkən əsrlərdən etibarən, İslam hüquqçuları İslam dövlətinin sərhədləri içərisində yaşayan insanları müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar (zimmilər) olmaqla iki qrupa ayırmışlar. Bununla bərabər, sözügedən hüquqçular malik olduqları hüquqi status baxımından İslam dövlətinin qeyri-müsəlman əhalisini bir neçə qrupa ayırmışlar. Bunlar arasında, xüsusilə İslam hüquq ədəbiyyatında *əshab əz-zimmə* və ya *əhl-əz-zimmə* olaraq zikir edilən qeyri-müsəlmanlar müstəsna rol oynayırlar. Belə ki, İslam

hüquqçuları zimmi kateqoriyasına daxil olan bu qeyri-müsəlmanların can, mal, din və s. əsas haqq və hüquqlarını təfərrüatlı bir şəkildə tədqiq etmişlər. Bu mövzuda, müstəqil monoqrafiyalar yazılmış və nəhəng bir ədəbiyyat meydana gəlmişdir.

Bu məqalədə qarşıya qoyulan əsas hədəf zimmi kateqoriyasına daxil olan qeyri-müsəlmanların malik olduğu din və vicdan azadlığının tədqiq edilməsidir. Məqalədə öncə, İslam dövlətində yaşayan qeyri müsəlmanların zimmi kateqoriyasına daxil olubilməsi üçün müsəlmanlarla imzaladıqları “zimmət əqdi” haqqında məlumat veriləcək daha sonra isə İslami mənbələrə istinad edilərək zimmilərə verilmiş din və vicdan azadlığından bəhs ediləcəkdir.

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN TARİXİ MƏHƏLLƏLƏRİNDƏ BİRGƏYAŞAYIŞ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏNƏNƏLƏRİ

*t.f.d. Elnur Həsənov,
AMEA Gəncə Bölməsinin baş müttəxəssisi
el-hasanov@mail.ru*

Açar sözlər: Azərbaycan, birgəyaşayış mədəniyyəti, Gəncə, multikulturalizm, tolerantlıq, məhəllə, şəhər mədəniyyəti.

Ölkəmizin qədim tarixə malik elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə şəhəri əsrlərboyu birgəyaşayış mədəniyyətini səciyyələndirən milli-mənəvi dəyərləri ilə seçilmişdir. Burada milli, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, insanlar daim sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Bir məqamı qeyd etmək kifayətdir ki, 1897-ci il siyahıyaalınmasına görə, Gəncə şəhərinin Dulusçular, Şərbaflar, Boyaqqılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Zərrabi, Əttarlar kimi qədim sənətkarlıq məhəllələrində əhalinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi:

– azərbaycanlılar 27436 nəfər; çuvaşlar 34 nəfər; qaraçaylar 6 nəfər; qumuqlar 2 nəfər; türkmənlər 4 nəfər; qırğızlar 1 nəfər; avarlar 103 nəfər; darginlər 2 nəfər; udinlər 4 nəfər; qazı-qumuqlar 118 nəfər; çeçenlər 7 nəfər; inquşlar 6 nəfər; çərkəslər 4 nəfər; velikoruslar 2519 nəfər, maloruslar (ukraynalılar) 215 nəfər, beloruslar 1 nəfər, polyaklar 240 nəfər, çexlər 12 nəfər; litvalılar 37 nəfər; latışlar 4 nəfər; karellər 8 nəfər; estonlar 3 nəfər; votyaklar 3 nəfər; macarlar 1 nəfər; moldovanlar 1 nəfər; fransızlar 4 nəfər; italyanlar 13 nəfər; almanlar 103 nəfər; ingilislər 6 nəfər; yunanlar 5 nəfər; farslar 39 nəfər; kürdlər 3 nəfər;

slavyanlar 11 nəfər; osetinlər 20 nəfər; yəhudilər 93 nəfər; ay-sorlar 9 nəfər; gürcülər 486 nəfər; acarlar 1 nəfər; immeretiyalı-lar 5 nəfər; minqrel 13 nəfər; lazlar 7 nəfər və başqaları.

Bir məqamı xüsusi qeyd etmək zəruridir ki, şəhərdə müasir dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmış on doqquz məscid, dörd türbə, iki məqbərə, İmamzadə abidəsi kimi İslam mədəniyyətinə aid yerli memarlıq inciləri ilə yanaşı, İslamaqədərki dövrə aid Alban məbədləri, kilsələr, həmçinin XIX əsrdə inşa edilmiş xristian və iudaizm dinlərinə aid abidələr də mövcuddur. Ölkəmizin qərb bölgəsindəki ən qədim pravoslav kilsələrindən biri Gəncə şəhərinin Dabbaqlar məhəlləsində yerləşir və müasir dövrümüzdə qədər xristian möminlər burada dini ayinlərini yerinə yetirir, mühüm tarixi tarixləri və bayramlarını qeyd edirlər. Bu qədim məbəd mühüm tarixi və memarlıq abidəsi kimi qorunur və şəhər sakinləri pravoslav möminlərə hörmət və ehtiramla yanaşırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ən böyük və qədim Alman lüteran kilsələrindən biri şəhərin vaxtilə alman əhalisinin yaşadığı Əttarlar məhəlləsində yerləşir və mühüm tarixi-memarlıq abidəsi kimi mühafizə edilir. Şəhərin əksər əhalisinin müsəlman olmasına baxmayaraq, Gəncə sakinləri əsrlərdən bəri qədim Alban xristian məbədlərinə, həmçinin gürcü kilsəsinə və digər abidələrə xüsusi hörmətlə yanaşırlar. Gəncə Yəhudilər küçəsi, Ləzgilər məhəlləsi, Lahıc məhəlləsi kimi yaşayış məskənlərinin olduğu, fərqli millətlərin və milli azlıqların sülh şəraitində əsrlərboyu yaşadıkları azsaylı şəhərlərdən biridir. Səbəb isə bu şəhərdə, ümumiyyətlə, ölkəmizdə birgəyaşayış mədəniyyətinin qorunması, multikultural, tolerant dəyərlərə sadıqlığın mövcudluğudur.

Gəncə şəhərinin çoxəsrlik tarixinin qoruyucuları olan tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən qədim İmamzadə türbəsi islami

prinsip və dəyərləri ehtiva edərək sülhün, əmin-amanlığın qoruyucusu qismində çıxış edir. İslam mədəniyyəti və tarixinin rəmzi olan bu abidə burada mövcud olan saf, müqəddəs ilahi mühit xalqımızın birliyinin, vəhdətinin, həmrəyliyinə təbliğinə xidmət edir.

1930-cu ildən 1944-cü ilə qədər İmamzadə kompleksinin bəzi yardımçı binaları (hücrələri) kimsəsiz uşaqlar üçün sığınacaq kimi istifadə edilib. Bu müqəddəs məkanda Böyük Vətən müharibəsi illərində müxtəlif millətlərin nümayəndələri olan yeniyetmə və gənclər təmənnəsiz olaraq yaşamış, onlara müxtəlif peşələr tədris edilmişdir. Bu gün müqəddəs İmamzadə ocağına hələ də müxtəlif dini inanc tərəfdarları olan və artıq yaşa dolmuş ahıl insanlar minnətdarlıq hissi ilə ziyarətə gəlirlər.

Gəncə İmamzadə türbəsi xalqımızın yüksək dini tolerantlıq, dözümlülük mədəniyyətinin də təsbitinə şərait yaradır. Etnik, mənəvi-ideoloji xüsusiyyətlərimiz arasında özünəməxsus yeri olan və dünya xalqları üçün həqiqi nümunə kimi göstərilə bilən bu nəcib insani keyfiyyətimiz ölkəmizin digər ziyarətgahlarında olduğu kimi, İmamzadədə də qorunub saxlanılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Gəncənin qədim tarixə malik İmamzadə ziyarətgahına və digər mühüm tarixi məkanlarına müxtəlif dinlərə mənsub olan qeyri-müsəlman ziyarətçilərin heç bir ayrı-seçkiliyə, təzyiqlərə məruz qalmadan abidələri ziyarət edə bilmələri xalqımızın yüksək birgəyaşayış mədəniyyəti dəyərlərinə sadıqlığının göstəricisidir.

BİR ARADA YAŞAMANIN İMKÂNI AÇISINDAN GAZZÂLÎ'NİN TEKFİR ANLAYIŞI

Dr. Azer Abdurrahman
azerabdurrahman@gmail.com

Anahtar kelimeler: Gazzâlî, hoşgörü, bir arada yaşama, tekfir

Gerek dini metinlerde gerekse de toplum yaşamında yer yüzünün halifesi konumunda olan insanların kardeşliğine, farklı kültür ve milletlerle bir arada yaşamasına yapılan vurgunun ve verilen önemin en büyük örneklerine İslam'ın ilk yıllarında itibaren rastlamaktayız. Hristiyan, Yahudi ve putperestlerle bir arada yaşayan Hz. Muhammed, Müslüman olmamalarına rağmen onlara karşı her zaman adil davranmış, haklarını gasp etmemiş, geçerli bir sebep olmadan onlarla savaşmamış ve baskı altında tutmamış, bilakis can ve mal güvenliklerini temin ederek onlara herhangi bir zorlama yapmadan hak dini tebliğ etmeye çalışmıştır. Fakat maalesef Allah'a ve Resulüne inanmanın mümin olmak için yeterli olduğunu söyleyen Hz. Peygamberin söz konusu söylemlerini ve uygulamalarını kendi hevesleri, iktidar hırsları, dünya nimetlerine aldanmaları, nefsanî arzularına yenik düşmeleri gibi sebeplerden dolayı görmezden gelen Müslümanların bir çoğu, bilgisizlik ve cehaletin doğurduğu mezhep taassubu yapmaya, dini konularda aşırıya gitmeye ve birbirine karşı katı davranmaya başlamış, birbirilerini delilsiz bir şekilde kolayca tekfir etmişlerdir. Müslümanların sadece gayrimüslimlerle değil, kendi Müslüman kardeşi ile bile birlikte yaşamasına en büyük engellerden birini teşkil eden tekfir olgusunun doğurduğu

sonuçlar ilk dönemlerde sadece teorik düzeyde kalıyorduysa da sonraki yıllarda Müslümanların birbirini öldürmesine kadar varan ađır sonuçları da dođurmaya bařladı.

Toplumun sadece itikadı ve din anlayıřı ile deđil, aynı zamanda onların Allah ve alemle olan iliřkileri ve bu iliřkilere bađlı olan sosyolojik ve psikolojik durumların sonucunda ortaya çıkan sorunlarla da ilgilenen kelamcılardan bir çođu, Müslüman olan birinin delilsiz yere tekfir edilmesinin akabinde ferdin toplumdan dıřlanması, ailesinde uzaklařtırılması, hatta öldürülmesi ve cenaze namazının kılınmayarak Müslüman mezarlıđına gmlmemesi gibi çok ađır sonuçları dođurduđunu dikkate alarak tekfir konusunu tekrar gündemlerine alarak deđerlendirmeye çalıřmıř, “l ilhe illallah” diyenin koruma altında olduđuna tekrar vurgu yapma geređi hissetmiřlerdir.

Bu alıřmada İslam düřüncesinin en önemli temsilcilerinden olan ve kendisinden sonra büyük bir etki ve okul bırakıp giden Gazzâlî’nin tekfir konusu ile ilgili düřünceleri, bir arada yařama ve hořgörünün imkn açısından deđerlendirilmeye çalıřılacaktır. İlim ehli olan bir insanın, apaçık dinde zahir olan bir hususu yalanlamadıkları sürece tevilde hataya düřmüř olan fırka ve insanları tekfir etmekten sakınması gerektiđini söyleyen Gazzâlî, delilsiz ve gereksiz sebeplerden dolayı insanları tekfir edeni uyarmak gerektiđini belirterek bir arada yařamanın imkn açısından söz konusu çemberi oldukça dar tutmaya gayret etmektedir.

MEZHEP TAASSUBUNUN ORTAÇAĞ İSLÂM TOPLUMUNDA OLUŞTURDUĞU OLUMSUZ ETKİLERİ: BÜVEYHÎLER DÖNEMİ İRAK ÖRNEĞİ

Dr. Hanoğlan Hacıyev
xanoglan_haciyev@yahoo.com

Anahtar kelimeler: Taassup, mezhep, Abbâsiler, Büveyhîler, Irak

334 (945) tarihinde Deylem asıllı Büveyhîler`in Abbâsî hilafetinin merkezi Bağdat`ı ele geçirmesi ile Zeydî-Şîî Büveyhîler`in siyasi nüfuzu ile Sünnî Abbâsî hilafetinin dini otoritesi bir araya gelmiş, dini-siyasî ve toplumsal hayatta çokkültürlü bir ortam oluşmuştur. Bununla birlikte Büveyhî emîrülümerâları ile Abbâsî halifeleri arasındaki mezhebi ve bazı düşünceler farklılıkları siyasî ve dinî hayatı da kendi etkisi altına almıştır. Nitekim Irak Büveyhî emîri Muizzüddevele Bağdat`ta emîrülümerâlık tahtına oturduktan sonra kendisine karşı komplo yaptığı suçlamasıyla Abbâsî halifesi Müstekfi-Billâh`ı tahtan indirerek gözlerine mil çekmiştir. Ayrıca bu olaydan bir müddet sonra Sünnî Abbâsî hilafetini ilga ederek onun yerine Zeydî-Şîî bir hilafet kurmaya teşebbüs etmiş, lakin bu projesini gerçekleştirmediği takdirde hanedanlığın bekasını tehlikeye sokacak olan dinî, siyasî ve tarihsel şartların bir zorlaması sonucunda bu düşüncesinden vazgeçmiş ve Abbâsî hilafet kurumunu yerinde bırakarak halifeyle iş birliği yapma yoluna gitmiştir.

Diğer taraftan Zeydî-Şîî Deylemliler`in Irak`a hakim olması buradaki Şiiiler`in ülkenin siyasî, özellikle de dinî ve içtimai ha-

yatında kendilerini özgür bir şekilde ifade edebilmeleri için fırsatlar sunmuştur. Bu durum ise daha kalabalık sayıda Sünnî nüfusu bünyesinde barındıran Irak`ta nefret ve şiddet dolu olaylara yol açmıştır. Irak Büveyhî hükümdarı Muizzüdevle`nin teşviki ve himayesi ile Irak Şii`leri`nin yaptıkları Âşûrâ matem merasimi, Gadîr-i Hum bayramı, sebbü`s-sahâbe (sahabeye hakaret) gibi bazı dinî eylem ve faaliyetleri özellikle ilerleyen dönemlerde Sünnî halkın tepkisini çekmiş ve hoşgörü ortamını büyük ölçüde ortadan kaldırmış, iki grup arasında çıkan fitne olayları neredeyse Büveyhîler`in sonuna kadar (945-1055) devam etmiştir. Özellikle Bağdat`ta aşırı Şii`lerle Hanbeli mezhebi mutaasıplarlarının başını çektiği ve toplumdaki cahil kesimlerin ve ayak takımının, bozguncu grupların (ayyârlar, şuttârlar, dâ`irler) de katıldığı bu fitne olaylarında yüzlerle insan öldürülmüş, camiler, evler, dükkânlar, çarşılar, türbeler yağmalanarak ateşe verilmiş, can ve mal güvenliği ortadan kalkmış, ulemadan bazıları mutaasıplar tarafından öldürülürken bazıları da saklanmak zorunda kalmıştır. Mezhepçi ve radikal grupların çıkardıkları bu fitne olayları bölgede asayiş, ülke ekonomisini zedelemekle kalmamış Büveyhî devletinin iç dinamiklerini zayıflatarak rakipleri karşısında savunmasız duruma düşürmüş ve yaklaşık bir asır sonra hanedanlığında Irak`taki şubesinin çöküşüne yol açmıştır.

**İSMÂİLÎLİK KARŞITI METİNLER BAĞLAMINDA
SÜNNÎ GELENEKTE MUHALİFİ ALGILAMA BİÇİMİ
(4./10. VE 5./11. ASIRLAR)**

*Dr. Araştırma Görevlisi Betül Yurtalan,
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
byurtalan@gmail.com*

Anahtar kelimeler: Şîî, Sünnî, İsmailî, Reddiye.

İslam düşüncesinde, erken dönemden itibaren muhaliflerin görüşlerini reddetmek ve kendi görüşlerini savunmak adına reddiye geleneği ortaya çıkmıştır. Müellifler kimi zaman kendi mezheplerinden bir kimse ya da görüşü reddetmek, kimi zaman da başka bir mezhebe mensup bir şahsı, görüşü ya da doğrudan mezhebi eleştirmek amacıyla reddiyeler kaleme almışlardır. 3-6./9-12. asırlar arasında Sünnilerin başlıca muhaliflerinden biri İsmailîlerdir. Onlara yönelik reddiyeler de bu geleneğin bir parçasını oluşturmaktadır.

297/909 yılında Fatımî Devleti'nin kurulmasının ardından Şîî İsmailîler ile Sünnîlerin muhalefet ve mücadelesi, siyasi, sosyal ve itikadi boyutları olan geniş bir kapsam elde etmiştir. Bu dönemde yazılan İsmailîlere yönelik reddiyeler Sünnî kesimin muhalifi algılama biçimlerine örnek oluşturmaktadır. Reddiyelerde kullanılan kavramlar, dil ve üslup, öne sürülen hükümler Sünnîlerin İsmailîliğe bakışımı ve onlara yönelik tutumunu ortaya koymaktadır. Bu veriler dönemin siyasi ve sosyal yapısı içerisinde değerlendirildiğinde daha anlaşılır hale gelmektedir. Reddiyeler, dönemin sosyo-kültürel ve siyasi durumlarından etkilenildiği gibi toplumsal birlikteliğe ve din anlayışına tesir eden

ciddi sonuçlar doğurmuştur. Bâkılânî, Kâdî Abdulcebbar, Bağdâdî, Gazzâlî gibi isimlerin dâhil olduğu bu reddiye literatürü, sonraki süreçte Sünnî yazımında belirleyici olmuştur. Uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan Şîî-Sünnî mücadelesinin önemli bir boyutunu oluşturan bu sürecin ve bu dönemde ortaya çıkan literatürün etkisi günümüzde dahi belirgindir. Tebliğimizde reddiyeler merkeze alınarak Sünnîlerin İsmailîlik algısı ve bunun toplumsal yansımaları ele alınacaktır.

مظاهر التعايش الإجتماعي والثقافي في مصر منذ الفتح الإسلامي حتى نهاية العصر المملوكي (21- 923هـ/641-1517م)

الاسم الكامل: عبدالله أحمد همام عبد المجيد
مكان العمل: مصر، جامعة أسوان، كلية دار العلوم
الوظيفة: دكتور منتدب التاريخ الإسلامي
الدرجة العلمية: الدكتور
عنوان البريد الإلكتروني: hmamb227@gmail.com

الكلمات المفتاحية: التسامح والتعايش، المسلمون، أهل الذمة، الإحتفالات، العلوم، البلاد المصرية.

يتناول هذا البحث بالدراسة التعايش الإجتماعي والثقافي وقسم إلى ثلاث محاور حيث جاء **المحور الأول** موضحاً أحوال المجتمع المصري قبيل الفتح الإسلامي وما تعرض له المصريون من الإضطهاد الديني تحت حكم الإمبراطورية الرومانية قبيل الفتح الإسلامي، أما **المحور الثاني** فتناول التعايش الإجتماعي بين الأديان السماوية الإسلام والمسيحية واليهودية وتمثل في الأعياد والاحتفالات الدينية التي كانت تقام في مصر سواء الأعياد الخاصة بالمسلمين أو الأعياد الخاصة بغيرهم (النصارى واليهود).

ويتبين من خلال المادة التاريخية كيف تسامح المسلمون مع غيرهم من الديانات الأخرى من خلال مشاركتهم أعيادهم واحتفالاتهم الدينية واستعدادهم لها بل ومشاركة أمراء مصر وخلفائها والسلطين النزول في أعياد أهل الذمة لمشاركتهم فرحهم بهذه الإحتفالات، وفي المقابل كيف سُمح لهم هم أيضاً بمشاركة المسلمين احتفالاتهم دون أدنى حرج أو تضييق، مما يُعطي لنا صورة واضحة عن مبدأ الانفتاح واحترام التعددية الدينية التي انتهجتها الإدارة الإسلامية داخل المجتمع الواحد.

أما **المحور الثالث** فتناول التعايش الثقافي بين أصحاب تلك الأديان الثلاثة مما أدى إلى التنوع الثقافي في المجتمع المصري في شتى ميادين الثقافة والعلوم وكان أهم الميادين العلمية التي نبغ فيها القبط واليهود هو ميدان الطب فكان من أهل الذمة، أمهر أطباء مصر الإسلامية وأحذقهم وأكثرهم علماً بصناعة الدواء وعلاج الداء،

وكان أمراء مصر وخلفائها فى حاجة شديدة دائماً إلى الأطباء لعلاجهم وعلاج نسانهم ومن ثم كان معظم أطبائهم من القبط واليهود، وكان هؤلاء الأطباء مقربين إليهم ويجزلون لهم العطاء ويحسنون معاملتهم ويستجيبون لطلباتهم وكان لهذا الانفتاح والتعايش العلمى بالغ الأثر فى نبوغ العديد من الأطباء النصارى واليهود، وقام الأطباء من اليهود والنصارى أيضاً بممارسة مهنتهم بعلاج المسلمون- رجالاً ونساء- حتى مشايخ الصوفية.

وأخيراً الخاتمة وأبرزت فيها أهم النتائج التى توصل إليها البحث.

**THE ALGERIAN PRINCE ABDUL QADER:
THE VOICE OF TOLERANCE AND FRATERNITY
BETWEEN THE TWO SHORES
OF THE MEDITERRANEAN SEA**

*PhD Miloud Khalfellah,
University of Biskra, Algeria
khalfallahumkb@gmail.com*

Keywords: Prince Abdul Qader; Pharaonic civilization, Islamic civilization, Western civilization, tolerance and humanity

Prince Abdul Qader was influenced by three different cultural sources; as he has become familiar with the ancient Pharaonic civilization, and its literature, culture and art. He was particularly influenced by the human and legal aspects thereof. He was also influenced by the vibrant Islamic civilization, and has assimilated its arts and sciences, especially the aspect of co-existence and tolerance therein. He also stood on the symbols of Islamic culture, which have set the most fascinating examples of love and tolerance culture, in war as in peace; such as Saladin Al-Ayoubi and Sheik Mohi Al-Din Ibn Arabi. This civilization influenced his thinking and behavior in war and peace. He also showed a deep insight into the civilization of the West, a powerful and superior civilization, which he realized it lacked the spiritual aspect. He therefore dedicated to it his distinguished intellectual eternal book: **"Warning the Inattentive and Reminding the Sane"**, in which he emphasized the lack of spirituality in Western civilization, as well as the lack of

materiality in Eastern civilization. For humanity to live a balanced life, it must be based on both spiritual and material aspects.

All of this was the fruit of his unique stance of humanity and tolerance, either in his war against the French army in Algeria, and in his dialogue with intellectuals in France itself, during his prison years; or in protecting Christians in Damascus when they took refuge in his support.

БАЗОВЫЕ ПРИНЦИПЫ СОСУЩЕСТВОВАНИЯ В ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЕ

*Али Ибрагимов,
аспирант Института истории, археологии
и этнографии Дагестанского федерального
исследовательского центра
Российской академии наук
ali.ibragimov.1977@mail.ru*

*Ключевые слова: ислам, Коран, «люди Писания»,
исламская культура*

Самая молодая из мировых цивилизаций – мусульманская, а география ее распространения охватывает все континенты. В типологическом плане мусульманскую религию определяют различно: мировая, авраамическая, срединная. Квалификация её как «срединной» вполне соответствует и мусульманской самоидентификации. «Срединной общиной» мусульманская умма провозглашается в Коране (2: 143). Среди последователей ислама «срединность», понимаемая как умеренность, объявлялась основным принципом мусульманской этики. Не секрет, что эта цивилизация складывалась преимущественно как городская. Поэтому в мусульманском обществе культура не сосредоточивалась в замкнутых, внегородских центрах образованности, каковыми были монастыри в Европе, и, несмотря на наличие сельских поселений, была в основном продуктом деятельности горожан.

Главным сакральным источником исламской доктрины является Коран – священное Писание, извечное Слово Божье, оригинал которого, как и всех ниспосланных Богом Писаний, дарованных людям через предыдущих пророков, покоится на небесной Святохранимой скрижали. Такое восприятие всех ниспосланных ранее человечеству Священных писаний и признание пророческой миссии всех предшествовавших пророков - залог практики сосуществования с разными формами духовности в исламской культуре. Коран учит о *единстве* пророческих посланий – все пророки проповедовали одну и ту же веру, прежде всего включающую в себя положения о едином Боге и потустороннем воздаянии. По Корану, пророчество - *универсально*, ибо «нет народа, кому не был дарован увещеватель» (35: 24; 17: 15). Но, однако, согласно мусульманскому мировосприятию, все прежние Писания не сохранили первоизданной чистоты, подвергшейся изменениям и искажениям, а потому последователи прежних откровений, «люди Писания» (прежде всего иудеи и христиане), призываются *принять ислам, но не принуждаются к нему*.

Базой, на которой основывается практика сосуществования в исламе, выступает то, что Божье водительство не ограничивается каким-либо избранным народом, а врата к вечному спасению открыты для всех. Сами пророческие миссии могут отличаться друг от друга по тем или иным социально-правовым и культово-обрядовым нормам. Сунна пророка в этом смысле говорит о пророках, как о единокровных братьях: у них единый «отец», т.е., вероустав, но разные «матери» - законодательные системы. Фундаментальные

этические ценности ислама созвучны с теми, что пропове-
дуются в других религиях, и прежде всего, христианстве и
иудаизме. По форме они формулируются в духе кораниче-
ских предписаний, но, по сути, являются *общечеловече-
скими*.

XİLAFƏT DÖNƏMİNDƏ BİRGƏYAŞAYIŞ: MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASI DİALOQ VƏ SÜLH QURUCULUĞU

*Röya Mirzəbəyova,
AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi işçisi,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı
royamirzabayova@gmail.com*

Açar sözlər: İslam, xilafət, birgəyaşayış, sülh, mədəniyyətlər arası dialoq.

Tarix müxtəlif dövrlərdə fərqli sivilizasiya və cəmiyyətlərin mövcudluğuna şahid olmuşdur. Bu cəmiyyətlərdən bəziləri ayrışdırıcı və özünütəcridə üstünlük vermiş və mədəni müxtəlifliyi və plüralizmi yaşatmamışdır. Bəziləri isə birgəyaşayışa meyilli olmuş, sülh, əmin-amanlıq, birlik və bərabərlik hissləri içərisində yaşamağı mühüm hesab etmişlər. İnsanın mənəvi dünyasının aliliyi də başqa millətdən olanları, başqa dildə danışanları, başqa dinə, irqə mənsub olanları qəbul etməsi ilə, onlarla eyni vaxtda, eyni yerdə birlikdə yaşamağı bacarması ilə aydın olur. Belə sivilizasiyalardan biri də millətlər arasındakı fərqlilikləri ayrılıq kimi deyil, zənginlik kimi görən İslam sivilizasiyasıdır. Bunun nəticəsi idi ki, “İslamın qızıl dövrü” (VIII-XIII) adlandırılan Orta əsrlərdə İslam sivilizasiyası mədəni, iqtisadi, elmi sahədə böyük nailiyyətlər qazanmış və Müsəlman dünyası üçün əsl qürur mənbəyi olmuşdur.

Birgəyaşayış təcrübəsinə təsir edən digər məsələ isə ərəblərin geniş əraziləri fəth etmələri idi. Ərəb-müsəlman fəthləri Orta əsr sivilizasiyasında yeni səhifə açdı. Xüsusilə də Bizans

imperiyaşının şərqlə regionlarının və bütövlükdə Sasani imperiyaşının İslam imperiyaşını daxilində birləşməsi nəticəsində müsəlmanlar özlərində əvvəlki xalqların mədəniyyətlərini, xüsusilə də idarəetmə mədəniyyətini mənimsəyərək, ortaq ideyaya xidmət edən unikal bir cəmiyyət ortaya qoya bildi. Orta əsrlər İslam sivilizasiyası isə yüksək və dominant sivil cəmiyyət kimi formalaşdı, yəhudi, xristian, zərdüştdən olan əhalinin hər biri öz köklərini saxlamaqla dominant olan cəmiyyətə qarışaraq zənginləşdi. Müsəlmanların fəthdən sonra, demək olar ki, bütün sahələrdə müxtəlif mədəniyyətlərlə ədalətli paylaşma sistemi əsasında ictimai birgəyaşayışı qura bilmələri qısa müddətdə mədəniyyətlər arasında sülh quruculuğu prosesində inkişafı böyük faydalar təmin etdi. Qərblə elmi ədəbiyyatında mədəniyyətlərarası dialoq və sülh quruculuğunun yaxın dənəmin terminləri olmasına baxmayaraq, İslam sivilizasiyasında bu məsələlər hələ orta çağlarda diqqət mərkəzində olmuşdur.

Burada birgəyaşayışın səbəbi kimi iki əsas amili göstərmək olar:

- Xəlifələr tərəfindən mövcud etnik mədəni müxtəlifliyin qorunmasına diqqət.
- Cəmiyyətdəki bütün dini konfessiyaların nümayəndələrinə bərabər münasibət.

Məqalədə İslam intibahı dövründə İslam sivilizasiyasında birgəyaşayışı formalaşdıran, sülh quruculuğu və mədəniyyətlərarası dialoqun formalaşmasında mühüm rol oynayan bir sıra amillər tarixilik prinsipi qorunmaqla, müqayisəli təhlil, tarixi-ekskurs metodundan istifadə edilərək təhlil edilmişdir. Bu amillər sırasında *İslam dininin yaranması, ərəblərin hərbi fəthləri, ərəb dilinin rəsmi dil olması, VIII əsrdə geniş vüsət alan tərcümə prosesi* və bununla da *elmlərin inkişafını* göstərmək olar.

ПРАКТИКА РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ПРИНЦИПОВ СОСУЩЕСТВОВАНИЯ В ЭПОХУ ПРОРОКА МУХАММАДА И ПРАВЕДНЫХ ХАЛИФОВ

*Рамис Фатхуллин,
Болгарская исламская академия,
научный сотрудник Центра межрелигиозного диалога
ramismuslim@mail.ru*

Ключевые слова: ислам, Мухаммад, государство, зиммий, халифат.

С появлением ислама в 610 году после объявления Мухаммад ибн 'Абдуллаха ибн 'Абд аль-Мутталиба себя пророком и образования общины мусульман (уммы) и по сегодняшний день мусульманская община всегда находилась в непосредственном контакте с представителями других наций и конфессий. В начальный период своей истории (мекканский период) мусульмане представляли собой небольшую группу в окружении языческого большинства. Этот период характеризуется становлением исламского вероучения (акыды), приучением верующих к смирению, терпению и послушанию. Военные действия были запрещены, но в ответ на притеснения со стороны мекканских язычников мусульманам было разрешено переселиться сперва в Эфиопию (на тот момент христианская страна) а затем в 622 г. в Ясриб (Медину) для сохранения своих жизней и религии. После переселения в Медину для мусульманской общины наступает новый этап (мединский период) – этап

формирования первого союзного исламского государства между мусульманами и иудеями, населявшими Медину и ее окрестности, причем каждая из групп сохраняла свободу вероисповедания, законоположений, экономики и только в вопросах внешней политики должны были действовать сообща, главой государства стал Мухаммад. Данный этап ознаменовался закреплением законоположений для мусульман и разрешением ведения военных действий в ответ на агрессию мекканских язычников. Мусульмане на данном этапе заключали союзные договоры и договоры о ненападении с языческими племенами, населявшими Аравийский полуостров. В 630 г. мусульмане взяли Мекку после нарушения мекканскими язычниками Худайбийского мирного договора, что стало отправной точкой для принятия ислама всеми арабскими племенами Аравийского полуострова, но после смерти Мухаммада в 632 часть арабских племен вернулась к язычеству, с последующими попытками уничтожения исламского государства и мусульман. В этот период халифу Абу Бакру путем дипломатических и военных компаний удалось стабилизировать обстановку, спустя 2 года новым халифом стал 'Умар ибн аль-Хаттаб, правление которого ознаменовалось не только активным расширением границ халифата, взятием Иерусалима под контроль мусульман, но и толерантной политикой по отношению к немусульманам гражданам халифата (зиммиям), следуя примеру Мухаммада. Следующие халифы 'Усман ибн 'Аффан и 'Али ибн Аби Талиб продолжили его политику, не смотря на возникновение различных религиозных и политических групп внутри ислама. В последующем правители исламских

государств, особенно Оммеядского и Османского халифатов старались в вопросах конфессиональной политики проявлять толерантность к гражданам своих государств, несмотря на внешнеполитическую ситуацию.

BİRGƏYAŞAYIŞ FENOMENİNİN FƏLSƏFİ-PSIXOLOJİ TƏHLİLİNDƏ METODOLOJİ PROBLEM

*Ruhiyyə Məmmədova,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
Sosial psixologiya şöbəsinin elmi işçisi
ruhiyyem17@gmail.com*

Açar sözlər: birgəyaşayış, varlıq, rəşionalizm, cəmiyyət, şüür, fəlsəfə, ekzistensial.

Birgəyaşayış sosial varlıq olan insanın humanist prinsiplər baxımından mövcudluğunun əsas şərti kimi nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, insan bioloji varlıqdır və onun bioloji mövcudluğunu davam etdirməsi üçün birgəyaşayışa ehtiyacı var. Eyni zamanda, insan digər canlılardan fərqli şüür daşıyıcısı olduğundan, onun birgəyaşayış tələbatının yalnız bioloji, fiziki əsaslardan çıxış edərək təhlil olunması birgəyaşayış fenomeninin və insanın mahiyyətinin doğru olmayan dərkinə gətirib çıxarır.

Elmi-fəlsəfi, elmi-psixoloji yanaşmalarda insanların birgə yaşama zərurəti, birgə yaşama istəkləri fərqli istiqamətlərdə təhlil edilməkdədir. Bu fərqliliyin mahiyyətinin dərkində insanın sosiallığın hansı paradıqmalar əsasında öyrənildiyini bilmək böyük rol oynayır. Bu mənada, sosial elmlərdə biliyin meyarlarının necə müəyyənlənməsi sosiallığın özünü müəyyənləşdirmiş olur. Müəyyən dövr ərzində sosial elmlərdə elmin obyekt yanaşmasının monopoliyası birgəyaşayış probleminin fəlsəfi-psixoloji dərkində də özünü göstərir.

Sosiologiya elminin pozivist yanaşmadan çıxış edərək birgəyaşayış problemini yalnız elmi-məntiqi yanaşmaya, rasionalizmə əsaslanaraq həll etmə cəhdləri özünü doğrultmadığından, humanitar elmlərdə insan, cəmiyyət probleminin dərkində yeni yanaşmalara böyük ehtiyac hiss edilir. Birgəyaşayışın dərkində “Düşünürəmsə, demək varam” paradigmasından “Mən varam” paradigmasına yenidən keçid ehtiyacı doğur.

Rasionalizmin “Mən”in imkanlarını şüurun dərk olunan sferası ilə məhdudlaşdırmasına etiraz olaraq psixologiya elmində Z. Freydin psixoanalizi insanın qaranlıq, yəni dərk olunmayan tərəflərinin insanın varlığında iştirakı məsələsini ortaya qoyur. Fəlsəfədə “Mən”in “cogitatio” (təfəkkür) sferasından uzaqlaşdırılması cəhdi ekzistensial ehtiyacdən doğduğundan, insanın, cəmiyyətin rasionalizmin imkanları daxilində təhlili mümkün olmayan problemləri ekzistensializmdə öyrənilmə imkanları əldə edir.

Ekzistensial yanaşma birgə mövcudluğu obyektiv gerçəkliyə əsaslanan sosial mexanizm sferasından mənəvi varlıq olan “Mən”in daxili çağırışlarına daşımış olur. Yeni paradigmatik dəyişiklik M. Buberin yanaşmasında ifadəsini tapan “Mən”lə “Sən”in ünsiyyət, dialoq ehtiyacından, P. Tillixin əsərlərində təhlil olunan mənalandırma, qayğı, tələsin insan həyatında oynadığı rolun əhəmiyyətindən qaynaqlanaraq doğmuş olur. Bu baxımdan, birgəyaşayışın insan yaşantısının gerçəkləşmiş əksi kimi təhlili birgəyaşayışın imkanlarının genişliyini və varlığı qoruyub saxlayan mühitin müəyyənləşməsinə yol açə bilər.

РОССИЙСКАЯ МОДЕЛЬ ИСЛАМСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФЕНОМЕН СОСУЩЕСТВОВАНИЯ СВЕТСКОГО И РЕЛИГИОЗНОГО

Шамиль Кашаф,
научный сотрудник Центра изучения
Центральной Азии,
Кавказа и Урало-Поволжья, Институт
востоковедения РАН
kashaf@ivran.ru

Ключевые слова: исламское образование; светское государство; образовательная политика; теология; сосуществование; идентичность

В современных секуляризованных обществах интегративная тенденция, затрагивающая процесс сближения в деятельности двух важных для всего человечества социальных институтов — религии и образования — наиболее выражена в точке непосредственного их схождения, а именно: в религиозном образовании. Особую динамику отмеченному процессу взаимопроникновения религии и образования в странах постсоветского пространства, избравших за основу конституционного строя светский характер государства, придает так называемое религиозное возрождение. Возрастание религиозного фактора на жизнь социума и мировоззренческие ориентиры самых широких слоёв населения, детерминирующее динамичное развитие системы ре-

лигиозного образования, получающее все большую поддержку на государственном уровне, является фактом реальности как для России, в которой многомиллионная мусульманская умма (сообщество) проживает в качестве меньшинства в немусульманской стране, так и для Азербайджана, и для государств Центрально-Азиатского региона, где этнические мусульмане занимают доминирующее положение по численности граждан.

Памятуя известное изречение общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева о том, что «общество не может развиваться без образования», поскольку последнее – есть «важнейшая сфера жизни, деятельности любого государства, общества»⁵, в условиях так называемого «исламского возрождения» в России, а также пересмотра постулатов светскости Российского государства актуализируется факторная зависимость между укреплением духовных основ и национальной безопасности страны и модернизацией системы классического исламского (и теологического) образования.

В условиях мирного сосуществования в России представителей нескольких религиозно-правовых толков развитие исламского образования не мыслимо без опоры на исторически складывавшиеся отечественные исламские богословские традиции (с акцентом, прежде всего, на ханафитском и шафиитском мазхабах, на матуридитском и ашаритском богословии, являющихся традиционными для мусульманских народов РФ), а также на достижения российской

---

⁵ Heydər Əliyevin Kəlamları 21 dildə. Bakı. Publisher: Azerbaijan Institute of Theology. P. 6.

науки, имея в виду, прежде всего, академическое исламоведение.

В контексте укрепления духовного суверенитета России следует рассматривать и инициативы глав крупнейших централизованных религиозных организаций мусульман (Т. Таджутдин, Р. Гайнутдин, К. Самигуллин), в том числе активно поддержанные президентом России В. Путиным, политическими (Р. Кадыров, Р. Минниханов), интеллектуальными (В. Наумкин, М. Пиотровский) и бизнес-элитами (В. Алекперов, А. Усманов), по формированию в российских регионах с преобладающим мусульманским населением мусульманской образовательной системы. По мнению наблюдателей, ее (вос)создание в РФ, «не имеет прямых аналогов в мире и сочетает в себе собственно конфессиональные и светские, государственные элементы»⁶.

В определенном смысле мы становимся свидетелями формирования светского исламского образования, сочетающего инновации светской теологии и традиции мусульманского богословия. На этот феномен секулярного общества обратил внимание участников пленарного заседания международной конференции «Исламоведение и исламская теология в современной системе образования: проблемы и перспективы», состоявшейся 24–25 января 2019 года в Болгарской исламской академии (г. Болгар, Татарстан) первый

---

⁶ Сапронова М. А., Чечевинников А. Л. Исламское образование в России — собственная модель? // Право и образование. — 2019. — № 6. — С. 13.

проректор Казанской православной духовной семинарии игумен Евфимий (Моисеев)⁷.

Важными маркерами позитивного соперничества в деле создания конкурентоспособной российской школы мусульманского богословия становятся нацеленность на обретение мирового признания, а также выработка эффективных механизмов защиты от деструктивной идеологии экстремизма и радикализма, скрывающейся под религиозным лозунгами и направленной на разрушение духовного суверенитета России. Заметные успехи некоторых субъектов исламского образования (наиболее выделяются среди них — Российский исламский институт и Болгарская исламская академия в Республике Татарстане, Дагестанский гуманитарный институт в Республике Дагестан, Российский исламский университет имени Кунта-Хаджи в Чеченской Республике и др.), которым только за последнее десятилетие была оказана существенная финансовая и иная ресурсная поддержка со стороны федеральных и республиканских органов власти, внушают определенный оптимизм.

Одновременно к духовным образовательным организациям значительно повышается уровень требований не только как к основным архитекторам диссеминационной сети в сфере исламского образования, овладевшим донорской функцией конкурентоспособного распространителя инновационного теологического и педагогического опыта в

---

⁷ *Игумен Евфимий (Моисеев). Светское религиозное образование» — феномен секулярного общества. Православие в Татарстане: информационно-просветительский сайт Татарстанской митрополии. URL: https://tatmitropolia.ru/all_publications/publication/?id=69195 (дата обращения: 26.01.2019)*

области исламских знаний и наук, но и как к центрам патриотического воспитания мусульманской молодежи, участвующим в процессе формирования у обучающихся важных паттернов национально-государственной идентичности.

Однако нельзя не отметить и сложность данной задачи, заключающуюся в том, что территории страны с проживающими на них мусульманами одновременно входят в сферу влияния как исламской, так и европейской цивилизаций. В результате идентичность российских мусульман формируется под воздействием нескольких противоборствующих идеологических дискурсов — общероссийского государственнического, западного либерального, регионального этнического, исламского интернационального и пр. Этим обусловлены проблемы самоидентификации российских мусульман, и их преодоление представляется первоочередной задачей, требующей серьезной методологической работы. В качестве подтверждения важности осуществления подобного образовательного проекта сошлемся на материалы, полученные нами в ходе фокус-группового исследования с участием магистрантов Болгарской исламской академии в октябре 2019 г. (N=31)⁸.

---

⁸ Подробнее см.: Мчедлова М. М., Каиаф Ш. Р. Государственно-конфессиональная политика и укрепление общероссийской идентичности: пример исламского образования // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки. – 2019. – № 3. – С. 116–138; Каиаф Ш. Р., Нуруллина Р. В. Формирование общероссийской гражданской идентичности у студентов исламских образовательных организаций // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки. – 2019. – № 4. – С. 164–168. DOI: 10.22394/2079-1690-2019-1-4-164-168.

Повышение значимости религиозного фактора в социально-политическом пространстве заставляет искать политико-управленческие стратегии обеспечения социальной консолидации. В условиях российской поликонфессиональности укрепление общероссийского единства и основ сосуществования многих народов не может не включать учет разнообразия мировоззренческих и религиозных традиций. В этой связи не меньшую значимость для формирования образовательной политики в области исламского образования в России имеют и политические акценты, которые направлены на поддержание единого ценностно-смыслового российского пространства и противодействие политическим вызовам современности.

QURANDA BİRGƏYAŞAYIŞIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xəyal Vəliyev,

*“Əl-Mustafa” Beynəlxalq Virtual Universitetinin müəllimi
xeyal.tofiqoglu.xt@gmail.com*

Açar sözlər: Quran, birgəyaşayış, birgəyaşayışın əhəmiyyəti, birgəyaşayış modeli, etik, prinsip, metod.

Birgəyaşayış – insanların məslək və xarakterlərinin düzlüyünü, yaxud fərdlərin səadət və bədbəxtliyini nəzərə almadan, dinc birgəyaşayışa və sosial hüquqların rəsmi tanınmasına xidmət edən bir metoddur.

İnsanların dinc şəraitdə birgəyaşayışından məqsəd, müharibə qarşısında sülh və ya savaştan daha yüksəkdə duran, empatiya, yardımlaşma və xeyirxahlığı özündə ehtiva edən bir yaşam tərzidir.

On dörd əsr bundan öncə bəşəriyyətin ictimai yaşayışla bağlı birgəyaşayış proqramı olmadığı halda, Mükəddəs Kitabımız Qurani-Kərim ayrı-ayrı ayələrində müxtəlif formalarda birgəyaşayışdan söz açmış, ictimai yaşamın ayrılmaz xassəsi kimi təkidlə bu amilin üzərində durmuşdur. Sülh və məhəbbəti tərənnüm etdirən İslam dini müsəlmanları digər dinlərin ardıcılıqları, hətta əqidə müxalifləri (kafir, müşrik, münafiq) ilə əxlaq, hüquq və insanlıq dəyərləri çərçivəsində davranmağı əmr edir. Birgəyaşayışdan bəhs edən ayələri yan-yana düzüb yekun nəticə almaq istəsək, Qurani-Kərimin insanların birgəyaşayışına xüsusi əhəmiyyət verdiyi məlum olar. Belə ki, bir çox ayələr insanları kimliyindən, ictimai mövqeyindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq birgəyaşayışa dəvət edir. Sözügedən mövzu İslamda

o qədər əhəmiyyətlidir ki, dinc şəraitdə birgəyaşayışın gerçəkləşməsi, rəvacı və qloballaşması istiqamətində Quranda fərqli prinsip və metodlar irəli sürülmüşdür.

Habelə Quran baxımından başqa dinlərin ardıcılılarına, sırf qeyri-müsəlman olduqlarından dolayı kin və ədavət bəsləmək yolverilməzdir. Onlara zülm etmək, din və etiqad azadlıqlarını pozmaq, müqəddəslərini təhqir etmək və s. haram sayılır. Əlbəttə, müsəlmanların hərbi təcavüzə və ya gücsüz insanların kəskin zülmə məruz qalmaları (fundamental hüquqlarından və azadlıqlarından məhrum edilmə) halları istisnadır. Bu kimi hallarda müsəlmanların özlərini qorumaqdan ötrü müdafiə cihadından yararlanması sağlam məntiqə və fitri dəyərlərə uyğundur. Başqalarından önə keçməkdən ötrü xəyanət yolunu tutmaq isə İslam dininin prinsiplərinə tamamilə ziddir.

Bütün bunlarla yanaşı, Qurani-Kərim özünün birgəyaşayış modelini təqdim edərək, bütün bəşəriyyəti o modelə uyğun davranmağa çağırır. Sözügedən modeldə əsas məhvər dinc sosial qarşılıqlı münasibətlər deyil, cəmiyyət fərdlərinin etik təkamülüdür.

İBN XƏLDUNUN CƏMIYYƏT KONSEPSİYASININ BİRGƏYAŞAYIŞ PRİNSİPİ ASPEKTİNDƏN TƏHLİLİ

*Elmar Hüseynov,
Bakı Dövlət Universiteti
Fəlsəfə kafedrasının müəllimi
e.nebioghlu@gmail.com*

Açar sözlər: global sivilizasiya, lokal sivilizasiya, tarix fəlsəfəsi, tarixi sosiologiya, tarixin xətti inkişaf modeli, tarixin siklik inkişaf modeli, iqtisadi determinizm, sosial həmrəylik, ictimai varlıq, kənd mədəniyyəti, şəhər mədəniyyəti, siyasi təşkilatlanma, ictimai həyatın hərəkətverici qüvvəsi.

İbn Xəldun bir sıra mühüm mülahizələrində müasir dövr Qərb mütəfəkkirlərini bir neçə əsr qabaqladığından, onu müasir tarix fəlsəfəsinin və sosiologiyanın banisi kimi qəbul edirlər. İbn Xəldun özündənəvvəlki yunan-Roma tarix fəlsəfəsindən fərqli olaraq, siyasi fəlsəfi deyil, daha çox sosial fəlsəfi təhlillər aparır, aydın şəkildə yeni elmin əsasını (“elm al-umran”) qoyduğunu bəyan edirdi. “Umran” anlayışının dəqiq məzmununu açmaqla onu tərcümə etmək kifayət qədər çətin olsa da, müasir dövrdə bunu tarix fəlsəfəsi və ya sosiologiya ilə eyniləşdirirlər.

Elm al-umran tarixi hadisələr arasındakı səbəbiyyət əlaqələrinin, sivilizasiyanın əsas inkişaf qanunauyğunluğunun öyrənilməsinə diqqət yetirir. İbn Xəldun ərəb-müsəlman sivilizasiyasının iki mühüm inkişaf səviyyəsini – “umran badavi” (primitiv, köçəri) və “umran xadari” (şəhər, oturaq həyat tərz) – bir-birindən fərqləndirir. Tarixi inkişaf sikli mütəmadi olaraq onların birindən digərinə keçidi nəzərdə tutur. Hər iki inkişaf

səviyyəsində insanları bir sosial sistemdə (cəmiyyətdə) birləşdirən mühüm sistem yaradıcı bir əlamət mövcud olmalıdır. İbn Xəldun belə əlaməti asabiyyə (sosial həmrəylik) adlandırır.

İbn Xəldunun fikrincə, insan öz mahiyyətinə görə ictimai varlıqdır, çünki Allah insanı elə yaradıb ki, onun həyatı və yaşayışı qida olmadan mümkün deyil. Bu mənada nəinki mənəvi ehtiyaclar, hətta fiziki ehtiyaclar da insanı cəmiyyət halında yaşamağa sövq edir. Belə ki, lazım olan qidaları əldə etmək üçün ayrıca bir insanın kifayət qədər qüvvəsi yoxdur, bunun üçün onun bütün həyatı kifayət etməz, bu səbəbdən insanların birgə yaşayışı zəruridir.

Müasir dövr Avropa tarix fəlsəfəsində, xüsusilə K.Marksın irəli sürdüyü ictimai-iqtisadi formasiya təliminin əsasında duran iqtisadi determinizm prinsipinə ilk dəfə İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərində rast gəlirik. İbn Xəldunun fikrincə, birincisi, cəmiyyət həyatı onun maddi bazası, yaşayış vasitələrini təmin etmə üsulları ilə müəyyən olunur, deməli, hər şeydən əvvəl cəmiyyətin istehsalı təşkil etmə formaları – bədəvi (kənd) və xadəri (mədəni) – nəzərdən keçirilməlidir. İkincisi, cəmiyyət həyatını formalaşdıran hakimiyyətdir, cəmiyyətin bu və ya digər siyasi strukturudur. Bir halda ki, bu siyasi hakimiyyət cəmiyyətdə ishehsalı təşkil etmə formaları ilə müəyyən olunur, onda siyasi təşkilatlanma problemi həmin istehsal formalarına nəzərən ikinci yerdə nəzərdən keçirilir. Üçüncüsü, cəmiyyət həyatının bütün yerdə qalan digər məsələləri – birinci iki prinsipdən, yəni ishehsalı təşkil etmə formasından, siyasi strukturdan törəmədir – onlardan sonra nəzərdən keçirilir.

İSLAM DİNİNDƏ QARDAŞLIQ

*Vəsilə Razimi,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Şamaxı filialı Ədəbiyyat və dillər kafedrasının müəllimi
vesilerazimi99@gmail.com*

Açar sözlər: İslam, səmimiyyət, qardaşlıq, ehtiram, mənəviyyət.

İslam dinlərinin sonuncusu sayılır. Bu inanc VII əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrdə xristian Bizans və atəşpərəst fars imperiyaları arasında bitib-tükənməyən müharibələr hər iki dövləti zəif salır və xalqları olmazın zülmərə düçar edirdi. Din müharibə və işğalçılıq məqsədlərinə bəraət qazandırmaq üçün istifadə edildiyindən mühafizəkarlığı güclənmiş, digər tərəfdən, onu islah etmək, yeniləşdirmək, milyonlarla insanın tələbatına uyğunlaşdırmaq meyilləri oyanmışdı. Belə bir zamanda Məhəmməd peyğəmbər (s) Ərəbistan yarımadasının mərkəzində Məkkə və Mədinə şəhərlərində İslam dinini təbliğ etməyə başladı.

İslam dini hüquq bərabərliyinə, səmimiyyətə və qarşılıqlı ehtirama əsaslanır. Bu din kamil və misilsiz mənəviyyət xəzinəsidir. Dinimizin ən çox dəyər verdiyi mövzulardan biri də qardaşlıqdır.

Müsəlmanlar irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bir-birləri ilə qardaş və dostdurlar. Müsəlmanların dini kitabı olan Qurani-Kərimdə buyrulur ki, “Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdurlar. Buna görə də (aralarında bir mübahisə düşsə) iki qardaşınızın arasını düzəldin və Allahdan qorxun ki,

bəlkə (əvvəlki günahlarınız bağışlanıb) rəhim olunasınız!” (“Hucurat”, 10).

Müsəlmanlar bir-birlərinin qayğısına qalmalı, məhəbbət bəsləməli, mehriban dolanmalı, təvazökar olmalı, bir başqası ilə münasibətdə təkəbbür göstərməməlidir. İmkan olduğu qədər ehtiyacı olanlara əl tutmalı, onların dərdlərinə şərikin çixmalındırlar.

Qardaşlıq gözəl hisslər, xoş rəftar və təmiz əxlaq deməkdir. Ədalət, saleh əməl və xoş söz kimi anlayışlar ona istinad edir. İslamda qardaşlıq geniş və hərtərəfli, əhatəli bir anlayış olub, əməli məzmununda təcrid olunmamışdır. Əksinə o, mərhəməti, səmimiyyəti, təvazökarlığı, məhəbbəti, dostluğu, sədaqəti, etibarlılığı, lütfkarlığı vacib edən hissədir. Peyğəmbər (s) bu sözləri ilə qardaşlıq hissini yüksək qiymətləndirir: “Özünə istəyini qardaşına da istəməyincə, sizdən heç kəs iman sahibi ola bilməz” (Riyadus-salihin, 236).

Müsəlman qardaşlar bir-birlərinin çətinliklərini aradan qaldırmağa çalışmalı, yalnız tərif, hörmət, ehtiram göstərmək məqsədilə yoldaşlıq etməməlidirlər.

Müqəddəs Qurani-Kərimdə möminlər arasındakı həmrəylik, qardaşlıq, birlik və bərabərliklə bağlı çoxlu ayə vardır. “Həşr” surəsinin 10-cu ayəsində möminlərin həmrəyliyi dua ilə bildirilir. “Onlardan sonra gələnlər belə deyirlər: “Ey Rəbbimiz! Bizi və bizdən əvvəl iman gətirmiş qardaşlarımızı bağışla. Bizim qəlblərimizdə iman gətirənlərə qarşı kinə yer vermə. Ey Rəbbimiz! Sən, həqiqətən, şəfqətlisən, mərhəmətlisən!”.

Müsəlman qardaşlar hər zaman bir-birlərinə dəstək olmalı, bir-birlərinin arxasında durmalıdırlar.

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİNİN HƏMDÖVR ABİDƏLƏRİNDƏ BİRGƏYAŞAYIŞIN İZLƏRİ

*Elşən Abdurahmanov,
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi, elmi katib,
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və
Antropologiya İnstitutunun dissertantı
abdurrahmanov.elshen@mail.ru*

Açar sözlər: Şimal-Qərbi Azərbaycan, abidələr, simvolika, birgəyaşayış.

Şimal-Qərbi Azərbaycan Antik və ilk Orta əsrlərdən etibarən tolerantlığın, bir-biri ilə yaxın təmasda olan mədəni özünə-məxsusluğun bir sıra elementləri ilə zəngindir. Əraziyə daxil olan yaşayış yerlərində, Alban məbədləri və qəbir abidələrində çoxtanrılığa, xristian və İslam dinlərinə mənsub əhalinin birgəyaşayış əlamətlərini müşahidə etmək mümkündür. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində eyni bir məkanda bütpərəst, xristian və müsəlman qəbirlərinə rast gəlinməsi, indinin özündə belə həyata keçirilən rituallarda oxşar elementlərin izlənilməsi ictimai həyat normalarının qədim tarixə malik olmasından xəbər verir.

Azərbaycanın bir çox ərazilərində olduğu kimi, şimal-qərb bölgəsində də xristian məbədlərin çoxtanrılıqla, kosmoqonik inanclarla bağlı olan dini abidələrin üzərində və ya tam yaxınlığında inşa edilməsi, bəzi məscidlərin xristian məbədlərinin qalıqları və ya özülündə inşa edilməsi tarixi, dini və mədəni varisliyin əsas göstəricilərindəndir. Bununla yanaşı, həmin abidələrin tərtibatında və mahiyyətindəki bənzərliklər, fərqli dinlərə

məxsus həmdövr abidələr üzərində oxşar simvol və təsvirlərin yer alması birgəyaşayışın öyrənilməsini aktuallaşdıran məqamlardandır.

Bölgədə əsrlərlə davam edən ictimai mühit nəticəsində etnik qruplar arasında mədəni, sosial-iqtisadi əlaqələrin inkişafı vahid dini-ideoloji, fəlsəfi təfəkkürün, özünüdərkin formalaşmasına təsir edərək, etnik və dini özünəməxsusluqdan vahid ümum-Azərbaycan məfkurəsi, mentaliteti, mədəni irsinin təşəkkül tapmasına doğru inkişaf yolu keçmişdir.

Tədqiqat işində aşağıda qeyd edilən məqamlar ön plana çəkilmişdir:

1. Bölgədə müxtəlif dövrlərə məxsus qəbir abidələrinin formalarında oxşarlıqların izlənilməsi.

2. Bölgədəki XVII-XIX əsrlər xristian və müsəlman abidələrində oxşar simvol, işarə və təsvirlərin (həyat ağacı, onun kənarlarında quş təsvirləri, nəbati təsvirlər, günəşi simvolizə edən işarələr və onların stilizə olunmuş formalarının) aşkarlanması və öyrənilməsi.

Məqalədə müəllifin bölgədə apardığı tədqiqatlar, şəxsi müşahidələr zamanı əldə etdiyi faktlar və məlumatlar sistemləşdirilərək, tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif yuxarıda qeyd edilən məsələlərin mahiyyətinə nüfuz etməyə, birgəyaşayış zəminində ortaq dəyərlərin öyrənilməsinə cəhd göstərmişdir.

Tədqiqatın aparılmasında arxeoloji qazıntıların, çöl ekspedisiyası və etnoqrafik müşahidələrin nəticələrinə, tarixi mənbələrə və tədqiqat əsərlərinə istinad edilmişdir.

İSLAM DİNİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ

Seyidnisə Lətifli,

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutunun baş mütəxəssisi

seyidnise.m@gmail.com

Açar sözlər: İslam, din, qadın, kişi, problem.

Müasir dövrdə gender bərabərliyi aktual mövzulardan biridir. İnsan hüquqları probleminə, cəmiyyətdə müxtəlif qrupların, cinslərin qarşılıqlı münasibətlərinə dair müzakirələr qədim tarixə malikdir. İnsan hüquq və azadlıqları ümumbəşəri köklərə malik olub, tarixi, dini, mədəni, ənənə və prinsiplərin zərrə-zərrə toplanmış ahəngdar sintezindən ibarətdir.

Tarixin bütün inkişaf mərhələlərində cəmiyyətdə kişi-qadın qarşılıqlı münasibətlərinə dair müəyyən baxışlar mövcud olmuşdur. Bu münasibətlər ilə bağlı baxışların formalaşmasında dinlərin də mühüm rolu vardır və təbii ki, heç bir təhrif olunmadan bu baxışların çatdırılması vacib amildir. Çox zaman İslamda qadın-kişi bərabərliyi ilə bağlı qeyd olunan fikirlər təhrif olunur və cəmiyyətdə din pərdəsi altında qadınlara göstərilən münasibətlərə haqq qazandırılır. İslamın qadına verdiyi dəyəri öyrənmək üçün İslamdanəvvəlki cəmiyyətlərdə qadının mövqeyini araşdırmaq lazımdır. İslam dini isə cinslər arasındakı uçurumu aradan qaldırdı. İslam dininin Müqəddəs Kitabı – Qurani-Kərim insan hüququnun mükəmməl qoruyucusu, müsəlmançılığın əxlaq kodeksidir. Qurani-Kərimdə bir sıra ayələr bütövlükdə kişi və qadın münasibətlərinə dairdir, o cümlədən qadına həsr olun-

muş xüsusi «Nisa» və «Məryəm» surələri vardır. İslam dini qadına xüsusi hörmət qoymuşdur. Bu dində qadın və kişi biri digərindən ayrılmayan bütünün parçalarıdır: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və qadıdan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır. Allah hər şeyi biləndir, hər şeydən xəbərdardır” (“Hucurat”, 49/13). İslam dini qadın cinsini də kişi ilə bircə Allah bəndəsi sayır. Elə bunun özü gender ideologiyası adlandırıla bilər. Qadının da kişi kimi cəmiyyətin istənilən fəaliyyət sahəsində məşğul kəlamının olduğunu «Nəmi» surəsinin 22-ci ayəsində görürük: “Orada bir qadın gördüm, müləkədir, hər şey verilmiş ona, böyük bir taxt yiyəsidir”. Quranda hakim qadın surətinə, idarəetmə taxtında əyləşən qadın hökmdar obrazına və onun idarəetmə üsuluna bu ayə dəyərli sübutdur. İslamda qadın və kişi arasında ayrı-seçkiliyin olmadığı doğum, ölüm və dahasonrakı həyatlarında bu iki cinsin bir-birindən üstün tərəf olmadığı qeyd edilmişdir.

Qurani-Kərimdə olan ayələr İslamda gender bərabərliyinin əyani sübutudur. İslam dininin əsas qayəsi olan bu görüşlər sistemini, cəmiyyətdə mövcud olan gender fərqi kimi sosial fəlsəfi anlayışları öyrənmədən dinin hər hansı fərdə münasibətini düzgün qiymətləndirmək mümkün deyildir.

İSLAMDA ƏHLİ-BEYT NÜMUNƏSİNDƏ BİRGƏYAŞAYIŞ METODLARI

*Hilal Ağamoğlanov,
AMEA Z.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun kiçik elmi işçisi
hilal_ali@mail.ru*

Açar sözlər: əhli-beyt, birgəyaşayış, qardaşlıq, birlik, əxlaq, ali dəyərlər.

İslamın formalaşması Ərəb cahiliyyə mühitindən ali dəyərlərə doğru keçid mərhələsi idi. Bu mərhələni Uca Allah İslam peyğəmbəri Həzrət Məhəmmədin fərdi ali insani dəyərləri üzərində təsis etmişdir. Onun həm düşmən, həm də dost mühitində – Məkkə və Mədinə dönəmindəki davranış və əxlaqi xüsusiyyətlərini Qurani-Kərimin ayələri ilə təsdiqləmiş və buyurmuşdur: **“Şübhəsiz ki, sən böyük bir əxlaq üzərindəsən!”** və **“Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir!”**

Peyğəmbər ailəsini təmsil edən əhli-beyt üzvləri də bu ali dəyərlər üzərində tərbiyə edilmiş və üstün insani xüsusiyyətləri ilə bəşəriyyətə gözəl nümunələr bəxş etmişlər.

İmam Əlinin Misirə vali təyin etdiyi Malik Əştərə yazdığı məktubdakı sözləri bu gün beynəlxalq qanunlarda öz əksini tapmaqdadır. Rəiyyətlə davranışları barədə ona tövsiyələr verərək deyir: **“İnsanlar iki qisimdir: bir qismi sənin din qardaşlarındır, digər qismi isə sənənlə yaradılışda qardaşdırlar”**. İmam Əli bu sözlərində insanları iki qismə bölərək üçüncüsünü istisna edir. Hər iki qismi isə qardaş olaraq təqdim edir, milli, dini, irqi, cinsi,

mədəni, iqtisadi və siyasi durumuna nəzər salmadan onlarla öz qardaşları kimi rəftar etməyi buyurur.

Cəməl, Siffin və Nəhrivanda qarşı tərəfə göndərdiyi məktubları, onları moizə və nəsihətlə haqq-ədalətə çağırışları, ilk olaraq silaha əl atmaması, məsələni son anadək döyüzsüz həll etmək söyləri, müxalif qoşunu sudan məhrum etməməsi bunun bariz təzahürləridir.

Eyni rəftarı biz İmam Əlinin tərbiyə edib böyütdüyü İmam Hüseyinin Kərbəla faciəsindəki davranışlarında da müşahidə edə bilərik.

İmam Həsənin və İmam Baqirin onları təhqir edən şəxslərə qarşı dözümlü rəftarları, ali əxlaq dəyərlərinə uyğun davranmaları həmin qardaşlıq yanaşmasının təzahürləridir.

İmam Sadiqin öz səhabələrinə verdiyi nəsihət isə dini baxışlarında insanla həmfikir olmayanlara, fərqli məzhəb nümayəndələrinə yanaşmanı və onlarla rəftarı müəyyən edir, belə şəxslərlə birlikdə onların məscidlərində namaz qılmağı, xəstələrinə baş çəkməyi və vəfat edənlərinin cənazələrini müşayiət etməyi buyurur.

Uca Allahın İslamdakı Həcc ibadətini əmr etməsi də bu birlik və birgəyaşayışın, bir-birini yaxından tanıyıb qardaşlaşmanın formalaşmasına xidmət edən amillərdən və vasitələrdən biridir.

Cəmiyyətdə birgəyaşayışa xələl gətirən səbəblərin başında əsasən insafsızlıq, mənəmçilik, özünü və öz rəyini sevmək, cəhalət (xüsusən dini məfhumları), yanlış anlama, ədalətsizlik və səbirsizlik kimi amillər gəlir.

ŞEYX QALIB POEZİYASI İSLAM DİNİ MÜSTƏVİSİNDƏ

Gülər Abdullayeva,

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyatı İnstitutu

Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin dissertantı

guler32114@gmail.com

Açar sözlər: Şeyx Qalib, Qurani-Kərim, İslam dini, peyğəmbərlər, poeziya.

Şeyx Qalib XVIII əsr türk divan ədəbiyyatının son ən böyük nümayəndəsi hesab edilir. Şairin əsl adı Mehmed Əsəd olmuşdur. O, 1757-ci ildə İstanbulda böyük mövləvi şeyxi olan Mustafa Rəşid Əfəndinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atası təsəvvüf əhli olub mövləvilik təriqətinin nümayəndələrindən idi. Şair kiçik yaşlarından mövləvi söhbətlərinin əhatəsində olmuş və onların təsiri altında boya-başa çatmışdır. Bütün bunlar dünyagörüşünün formalaşmasında ciddi rol oynamışdır. İlk təhsilini atasından alan şair ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Həmçinin o, Qurani-Kərim hafizlərindən idi. Şeyx Qalib bir müddət vəfat edən atasının mövləvixanasında yaşamış, sonra Konyaya gəlmiş, Mövlana dərgahında şeyxlik etmişdir. Bu hadisə III Səlimin taxta çıxdığı vaxtlara təsadüf edir.

Tarixdən bəllidir ki, III Səlim şeir və şairə sevgi bəşəyirdi. O, Şeyx Qaliblə tanış olmazdan əvvəl onun şeirləri ilə tanış idi. “O həm də şairin şeirlərindəki qüdrətə heyran olduğu üçün onun divanına 3 000 lirə sərf edərək yazdırmış və cildlətdirmişdir” (3, 383.) Hökmdar şairi saraya dəvət etdiyi zaman özü onu qarşılayaraq görüşmüş və şairə ehtiramını bildirmişdir. Bir müddət

sonra hökmdarın arzusu ilə Galata mövləvixanası əsaslı şəkildə təmir olunmuş, oranın şeyxi vəzifəsi Şeyx Qalibə həvalə edilmişdir. Şeyx Qalib 24 yaşında divan bağlamış, 26 yaşında onu bütün dünyada məşhur edən “Hüsn və Eşq” məsnəvisini yazmışdır. Bu əsərlə özünə ölməzlik qazanmış, Nazim Hikmətin dili ilə desək, “Bir şöləsi var ki, şəmi canın, fanusuna sığmaz asımının”, – deyərək onu qiymətləndirmişdir.

Şeyx Qalib divanı üzərində apardığımız araşdırmadan məlum olur ki, şair divanında peyğəmbərlərlə bağlı qissə və rəvayətləri poetik düşüncənin dili ilə oxuculara çatdırma bilmişdir. Peyğəmbərlərə sevgi, onların vəsfi təsəvvüf ədəbiyyatında xüsusi yer tutan mövzulardan biri kimi bütün sənətkarların yaradıcılıq mənbəyi olmuşdur. Bu məsələ barəsində S. Hacı yazır: “Təsəvvüf ədəbiyyatında Peyğəmbərlə (ə.s.) bağlı yazılmış şeirlərin bir neçə özəlliyi var; bu şeirlərdə peyğəmbər sevgisi, peyğəmbər obrazı, peyğəmbər əxlaqı ana mövzulardan biridir. Bu mövzu təsəvvüf təliminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu şeirlərin üslubunda nəsihət ruhu hakimdir, onların təlim, təbliğ yönü çox güclüdür”. Biz şairin divanında təkcə peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərə deyil, dövrün tanınmış şəxsiyyətləri ilə bağlı əhvalatlara da rast gəlirik.

Divanda yer alan qissələrin Qurani-Kərimdən gəlməsi Şeyx Qalib poeziyasının dini-təsəvvüfi qaynağını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. “Qissə” kəlməsinin etimoloji anlamının parça, hissə mənasını verməsi, orada olan əhvalatların bir hissəsinin nəqli deməkdir. Dinlə ədəbiyyatın əlaqəsi özünü ən qədim abidələrdə – mifologiyada, folklor mətnlərində, Antik yunan və Roma əsatirlərində, eləcə də təkallahlılığın yaranmasından sonra qədim səmavi kitablarda (Tövrat, İncil, Quran) bir çox süjet və obrazların incəsənət və ədəbiyyatda öz əksini tapması

ilə bürüzə verir. E.Meletinski ədəbiyyatla dinin vəhdətindən bəhs edərək yazırdı: “Söz sənətinin genezesi iki cəhətdən sinkretik xarakterdə olan ibtidai mədəniyyətə aparıb çıxarır: birincisi odur ki, burada incəsənətin, dinin və ətraf aləmlə bağlı ilkin təsəvvürlərin başlanğıcı sinkretik vəhdət halında çıxış edirdi; ikincisi, bədii fəaliyyətin ilk növləri bu və ya digər dərəcədə dini ayinlərlə bağlı olurdu.

Burada söhbət incəsənətin dinə tabe olmasından deyil, məhz onların ilk addımlarının ayrılmazlığından gedir”.

**HƏZRƏT PEYĞƏMBƏR DÖVRÜNDƏ
MÜSƏLMANLARIN ƏHLİ-KİTAB
MƏNSUBLARI İLƏ ƏLAQƏSİ**

*Saleh Kazımov,
Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsi Qədim dünya və
Orta əsrlər kafedrasının dissertantı
salehykazim@gmail.com*

*Açar sözlər: əhli-kitab, Qurani-Kərim, İslam dini,
Peyğəmbər dövrü.*

Qurani-Kərimdə digər dinlər haqqında mövzulara toxunularkən ən çox istifadə edilən ifadələrdən biri əhli-kitab anlayışıdır. Bu məfhum çərçivəsində müxtəlif mübahisələr və fərqli düşüncələr ortaya çıxmışdır. İslam qısa müddətdə sürətlə yayılarkən çevrədəki digər din mənsubları ilə münasibətləri müəyyən etmək lazım gəlir. “Əhli-kitab” məfhumunun hansı din mənsublarına aid edildiyini və mənasının nə olduğunu İslamın baxışı çərçivəsində Qurani-Kərimə müraciət edərək öyrənmək mümkündür.

“Əhli-kitab” məfhumu həm ümumi, həm də xüsusi olaraq ayrı mənalarda başa düşülür. Belə ki, ümumi olaraq Qurani-Kərimdəki bu termin İslam terminologiyasında müsəlmanlardan əvvəl qədim ilahi dinlərə mənsub olanları da ifadə etmək üçün istifadə edilib. Xüsusi olaraq isə Yəhudilik və Xristianlıq dini mənsublarını əhatə edir. Bu məqalədə əhli-kitab kimi əsasən xüsusi mənə kəsb edən din mənsubları araşdırılacaqdır.

İstər Məkkədə olsun, istərsə də Mədinəyə hicrət etdikdən sonra, Həzrət Peyğəmbər İslamı təbliğ edərkən digər inancdan olan insanlarla qarşılaşmışdır. Həmin inanc sahibləri yeni yaranmış dini həm araşdırmaq, həm öz dinləri ilə müqayisə edib yenilikləri öyrənmək, həm də hər hansı bir təhlükənin ola biləcəyi ehtimalı ilə İslamla yaxından tanış olmaq istəmişlər. Bəzi xristian və yəhudilər İslamı qəbul etməyə başlayırdılar. Bu səbəbdən, bəzən Həzrət Peyğəmbərlə mübahisə etmək və ya məlumat əldə etmək məqsədilə tez-tez görüşür, fikir mübadiləsi aparırdılar. Bəziləri, hətta öz dinlərindəki mübahisəli məsələləri aydınlaşdırmaq üçün müraciət etmişlər.

Bununla yanaşı, Mədinəyə hicrət etdikdən sonra, xüsusilə yəhudilərlə bağlanan müqavilələr, inkişaf etdirilən iqtisadi və ticari əlaqələr diqqət çəkmişdir. Məqalədə, həm də yəhudilərlə yaşanan polemikalara da aydınlıq gətiriləcək və münasibətlərin korlanmasının altında yatan səbəblər tarixi cəhətdən açıqlığa çıxarılacaqdır.

Bütün bu məlumatlar Qurani-Kərim işığında dəyərləndiriləcək, hər iki din mənsubu haqqında verilən məlumatlara baxılacaqdır. Belə ki, istər dövrün hadisələri, istərsə də yəhudi və xristian din alimlərinin Həzrət Peyğəmbərlə olan mübahisələri Quranda öz əksini müəyyən qədər tapmışdır. Məqalədə bu barədə Quranda keçən ayələrə həmin dövrdəki tarixi hadisələrlə aydınlıq gətiriləcəkdir. Beləcə, İslamın hər iki dinə qarşı münasibəti aydınlaşdırılacaqdır.

К ПРОБЛЕМЕ КРИЗИСА ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

*Самира Дадашова,
Национальная Академия Наук Азербайджана,
Институт Философии и Социологии, докторант
samira_889_87@mail.ru*

Ключевые слова: идентичность, межкультурный диалог, глобализация

Ключевой характеристикой современного общества является глобализация с ее тенденциями к политической, экономической и культурной интеграции. В новой сложной реальности процессы межкультурного взаимодействия приобретают интенсивный характер, в связи с чем возрастает актуальность проблемы культурной идентичности. При этом центральным вопросом является: как сохранить идентичность в условиях глобализации, а стало быть, и культурного и идеологического плюрализма?

Однако прежде, чем ответить на поставленный вопрос, необходимо дать дефиницию понятию «идентичность». Идентичность предполагает осознание человеком/нацией/культурой своей специфики в рамках определенного культурного пространства, выделяя себя из окружающего мира и определяя четкие границы между «я/мы» и «другими». Соответственно ослабление самосознания, вызванное, прежде всего, такими социально-экономическими процессами как развитие транспорта и сфер коммуникационных

технологий, мировой экономики, миграции, распространение общечеловеческих ценностей, приводит к размыванию границ и, в конце концов, кризису идентичности.

Впервые понятие «кризиса идентичности» выдвинул американский психолог Э. Эриксон, акцентируя внимание на отдельном человеке, при этом описывая состояние всей современной культуры. В чем же проявляется данный кризис? Человек, расширяя коммуникационные связи с «другими», сталкивается с неочевидной на первый взгляд проблемой: заменой индивидуального социальным, собственно субъекта – социальными ролями и безличными социальными позициями. Глобализация пытается сломить национальную идентичность, а стало быть, и индивидуальную, растворить её в глобальных процессах стандартизации культуры и универсализации ценностей.

Академик Рамиз Мехтиев, учитывая глубокое влияние глобализации на культурную жизнь, приводящее к ее омасовлению, не раз подчеркивал необходимость бережного отношения к национальной культуре и идентичности: «в современных условиях данная постановка вопроса приобретает концептуальное значение, ибо обществам предоставляется возможность: быть объектом процесса – слепым и глухим потребителем инокультуры или же стать субъектом процесса – источником трансляции собственного культурного содержания».

Сохранение национальной идентичности, на наш взгляд, предполагает в первую очередь пропаганду собственной культуры, национального языка, духовных ценностей и традиций. Неслучайно, президент Азербайджанской Респуб-

лики Ильхам Алиев реализацию успешного развития государства видит в поддержании оптимального баланса между сохранением культурной самобытности и одновременно приобщением к передовым достижениям мировой цивилизации.

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN “ÜÇ MƏDƏNİYYƏT” ƏSƏRİNİN BİRGƏYAŞAYIŞ ANLAYIŞINA TƏSİRİ

*Aygül Məmmədova,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İlahiyyat fakültəsinin laborantı
aygulmammadova@ait.edu.az*

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, cəmiyyət, fərd, mədəniyyət, din.

Məqalənin əsas məqsədi XX əsr türk ideologiyasının təmsilçisi, şərqşünas alim Əhməd bəy Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsərində cəmiyyətdə birgəyaşayış düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən amillərin araşdırılmasıdır. Ağaoğlunun 1919-cu ildə Maltada sürgündə olduğu zaman qələmə aldığı bu əsərdə məqsəd cəmiyyətdə birgəyaşayışı təmin etmək və bu sahədə uğur qazanmaqdır. Alim əsərdə belə qənaətə gəlir ki, həyatın bütün mərhələləri bu təsiredici amillərə uyğun olaraq qurulmalıdır.

Ağaoğluna görə, müasir cəmiyyətlərdə ortaq ailə həyatları, istər milli, istər dini bayramların çoxluğu, insanların birgəyaşayışının vacibliyini təmin etməli, uşaqların yaddaşlarında ortaq xatirələr yaratmalıdır. Belə olduqda, uşaqlıq dövrlərindən etibarən, insanların zehinlərində ortaq həyatın mənəvi əsasları formalaşır.

Alimin düşüncəsinə görə, müasir cəmiyyətlərdə hər məhəllə camaatı fəal bir bütündür. Onların xüsusi ibadət yerləri, kimsəsizlərə yardım dərnəkləri, hətta müştərək büdcələri də mövcud olmalıdır. Bu cəmiyyətlərdə birgəyaşayışı təmin etmək, insanlar arasında sıx əlaqələr yaratmaq məqsədilə müharibədən əziyyət

çəkən kimsəsiz insanların ehtiyaclarını təmin etmək üçün dərnək və təşkilatlar qurulmalıdır. İslam dini yarandığı zaman əsas hədəflərindən biri cəmiyyətin birgəliyinin təşkili olmuşdur.

Ağaoğluna görə, cəmiyyət həyatında birgəyaşayışın qüvvətlənməsinə səbəb olan amillər arasında fəlsəfə ilə ədəbiyyatın xüsusi yeri mövcuddur. Fikir cərəyanlarının müasir cəmiyyət həyatına xüsusi təsirləri var.

Ağaoğlu cəmiyyətin birləşdirici amili olaraq ədəbiyyatın önəmini də vurğulamışdır. Yazıçı və şairlər cəmiyyətdəki ictimai problemlərlə əlaqəsi olan maarifləndirici şəxslərdir. Ədəbiyyat yalnız zamanın və məkanın problemlərini əks etdirmir, həmçinin cəmiyyətdə yeni fikirlərin, hisslərin inkişafına təkan verir. Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsərində cəmiyyətin inkişafı baxımından musiqinin də önəmi vurğulanır. Musiqi, opera ortaq duyğuların bəslənməsi, milli zövqün formalaşması baxımından önəmlidir. Operada bir araya gələn insanlar müəyyən müddət ərzində olsa da, aralarındakı təbəqə fərqliliyini unudub, ortaq musiqi həzzini yaşayırlar.

Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsərində qeyd etdiyi kimi, teatrlar cəmiyyətdəki birgəliyi təmin edən sosial mühitdir. Səhnədə göstərilən tamaşalar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olan insanlarda eyni fikir və duyğuların yaranmasına səbəb olur. Ağaoğlunun düşüncəsinə görə, teatrlar ümumilikdə, ictimai amillərin əsası olan dilin, əxlaqın, ortaq duyğuların inkişafına xidmət edərək, fikir və hiss birliyinin yaranmasına imkan yaradır. İctimai və tarixi hadisələri əsas götürən teatrlar isə milli şüurun yaranmasında vacib amildir. Beləliklə, Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsərinə əsasən, din, əxlaq, fəlsəfə, ədəbiyyat, musiqi, teatr cəmiyyətdə birgəyaşayışı təmin edən vacib amillər sırasındadır.

**«ДЖИРАБ АЛ-МАМУН» ХАСАНА АЛ-АЛКАДАРИ
(1834 – 1910) – ОТРАЖЕНИЕ
МУСУЛЬМАНО-ХРИСТИАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ В
ПЕРИОД СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В
ДАГЕСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ**

*Илона Чмилевская,
лаборант Института Востоковедения
Российской академии наук
ilonach1905@mail.ru*

***Ключевые слова:** Хасан ал-Кадари; Дагестан;
мусульманское право; фетвы; мусульmano-христианское
сосуществование*

Начиная со второй половины XIX в. дагестанское общество претерпело значительные экономические, политические и социальные трансформации. Катализатором изменений стало вхождение региона в состав Российской империи в 1859 г. и распространение имперских институтов управления, что повлекло за собой обширные внутренние и внешние миграции мусульманского населения, обусловленные политическими и экономическими причинами. Находясь в чужом социокультурном поле, дагестанцы, привыкшие следовать канонам шафиитской правовой системы, сталкивались с множеством вопросов, которые ранее не были разъяснены. Например, можно ли работать по найму на русских, вести с ними торговлю или заключать браки с православными. Желая получить «достоверные» ответы, они обращались с письмами к ученым-богословам.

Одним из таких ученых-богословов был Хасан ал-Алкадари (1834 – 1910) – просветитель, педагог, историк, поэт. Поскольку он имел большой авторитет и выделялся знаниями в различных областях науки, он становился частым адресатом для писем мусульман, оказавшихся за пределами знакомого им региона. Ученый оставлял у себя копии данных им ответов и к 1908 г. на их основании составил рукопись, которой он дал название «Джираб ал-Мамун» (дословный перевод с арабского «Мешок ал-Мамуна»; ал-Мамун – псевдоним автора). Работа была издана на арабском языке в 1912 г. (306 страниц) в исламской типографии Мухаммада Мирзы Мавраева на средства владельца типографии. Автограф хранится в Фонде восточных рукописей Института истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра РАН (Фонд 14, опись 1, № 404).

Характерными особенностями, выделяющими конкретный источник в плеяде подобных работ, можно отметить: во-первых, обширный охват тем, о которых идет повествование – это как классические вопросы богословской науки (грамматика, логика, теория диспута), так и история, география, астрономия и естествознание. Другая особенность заключается в том, что даже в таком традиционном для Северо-восточного Кавказа жанре, как мусульманское право, автор отходит от классических норм, практик и тем, которые были характерны для Дагестана XVII – первой половины XIX вв и углубляется в новые сюжеты как, например те, что были описаны выше. «Джираб ал-Мамун» Хасана ал-Алкадари – сочинение, которое отражает экономические, поли-

тические и социальные трансформации дагестанского общества, а также вносит ясность в формирование христиано-мусульманских отношений в обозначенный период.

FARABİ'DE DİNİ ÇEŞİTLİLİK DÜŞÜNCESİ

*Araştırma Görevlisi Şeyma Demirtaş,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
seymademirtas@kku.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Farabi, Din, Felsefe, Temsil, Hakikat, Dini Çeşitlilik.

Tarih boyunca dinin insan yaşamının vazgeçilmez bir boyutu olduğu muhakkaktır. Nitekim dinsiz bireylerden söz edilebilirken, bir bütün olarak dinsiz toplumlardan söz edilememesi bu gerçeği yansıtmaktadır. Dolayısıyla insanlık tarihi boyunca insan pek çok farklı inanca sahip olmuş ve inancı doğrultusunda hayatını şekillendirmiştir. Geçmişte insanların dinleri, ötekilerin dini inanışlarıyla etkileşime girmediği için kavga ve huzursuzlukların nedeni olmaz iken, farklı ırk ve kültürde insanların bir arada yaşamasıyla durum oldukça farklılaşmış görünmektedir. Gelinen noktada dinin ötekileştirmeyi değil birleştirmeyi vurgulayan yönünün ön plana çıkarılması bilimsel çalışmalara konu olmuştur. Bu bağlamda modern dönemde özellikle Batı din felsefesinde dinî çeşitlilik konusunda oldukça tartışmalı olan dini çoğulculuk meselesi önemli bir yer etmiştir.

Din-felsefe ilişkisine dair geliştirdiği bakış açısından hareketle Farabi'nin düşünceleri ile dini çoğulculuğun modern savunuları arasında benzerlikler kurulmuştur. Ancak Farabi'nin felsefi düşüncesi bütüncül bir şekilde incelendiğinde dini çeşitlilik düşüncesinin modern anlamda çoğulcu bir yanıtı içermediği görülür. Farabi'nin dini çeşitlilik görüşünün merkezinde dinin felsefeye tabi olması, felsefenin hakikatin bilgisine kavramsal

yolla ulaşmasına karşın dinin temsiller/imağlar yoluyla bu bilgiyi elde etmesi, yöntem olarak ise mantıksal önermelerden ziyade ikna etme yolunu seçmesi yer almaktadır. Farabi'nin düşünce sisteminde hakikat bir olmakla birlikte, ona giden mutlu yollar çeşitlilik arz eder. Doğıştan gelen yetenekler ve dil çeşitliliğinin yanı sıra, belli bir tarih, kültür, gelenek ve coğrafyaya ait olmaları hasebiyle insanların ürettikleri farklılıklar göz önüne alındığında, yerel olarak onları mutluluk ve gerçeğe giden yolda yönlendiren pek çok dinin varlığından söz edilebilir. Bununla birlikte Farabi'ye göre bütün dinlerin insanları gerçeğe ve mutluluğa ulaştırdığı da söylenemez. Erdemli bir din, şeylerin hakiki özünü temsil etmeli; öte yandan da etkili bir ikna gücüne sahip olmalıdır.

Bu çalışma Farabi'nin temsil teorisini ortaya koyarak onun farklı dinlerin varlığına sunduğı açıklama modelini değerlendirmeyi hedeflemektedir.

ENDÜLÜS’TE KÖLE KADINLARIN TOPLUMSAL HAYATA KATILIMININ BİR ARADA YAŞAMA TECRÜBESİNE YANSIMALARI

*Araştırma Görevlisi Fatma Merve Çınar,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
fmcinar@ankara.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Endülüs, Kadın, Köle, Cariye, İslam Tarihi.

711 yılında Tarık b. Ziyâd komutasındaki fetih ordusunun girişiyle başlayan Müslümanların İber Yarımadası’ndaki siyasî varlığı, Gırnata Nasrî Sultanlığı’nın 1492’deki yıkılışına kadar sürmüştü; fakat Müslüman nüfus, 1609’daki *Büyük Sürgün*’e dek bu coğrafyada yaşamaya devam etmiştir. Hatta bu tarihten sonra da bölgede din değiştirerek, kültür ve geleneklerinden koparılan Müslümanların (*Moriskolar*) varlığından söz etmek mümkündür.

Endülüs’te Müslümanların siyasî hâkimiyetinin var olduğu, sekiz asrı aşkın bu oldukça uzun zaman dilimi, aynı zamanda Endülüs kültür ve medeniyetinin kalıcılığını da göstermektedir. Yaşanan politik çalkantılar ve yıkımlar, kaybedilen topraklar, bölgenin sık sık maruz kaldığı isyan, işgal ve çalkantılara rağmen, bünyesinde barındırdığı farklılıklar sayesinde gelişen ve çeşitlenen Endülüs medeniyeti, her yönüyle incelenmesi gereken bir hazine olarak karşımızda durmaktadır. Bahsi geçen farklılıklar, ırk, din ve dil ile ilgili olduğu kadar, sosyal sınıf çeşitliliğiyle de alâkalıdır.

Bu sosyal sınıf çeşitliliği içerisinde, Endülüslü kadınların da kendilerine has bir konumu bulunmaktadır. Zira farklı ırk, din, dil ve mezhepten kadınlar, farklı sosyal statülerde Endülüs sara-yına girmişler; ilmî faaliyetler yürütmüşler ve sanatla uğraşmış-lardır. Endülüslü kadınlar arasında, toplumsal hayatta görünür-lüğü en fazla olan sosyal zümre de köleler olmuştur. Günümüz-den ortaçağa bakıldığında bu durum her ne kadar bir tezatlık içe-riyor gibi görünse de, özel hayatın mahremiyeti ve tabakalarda yükseldikçe sosyal hayatla bağın azalması sebebiyle köle kadın-ların toplumsal faaliyetlere katılımı, görünürlüğü ve haliyle kay-naklardaki varlıkları da çoğalmıştır.

İber Yarımadası'nın çok dinli ve çok ırklı toplum yapısı, özellikle günümüz İspanya'sının kuzey bölgelerinden ve doğu Avrupa'dan getirilen farklı ırklardan kölelerin Endülüs paza-rında satılması, bölgeyi köle ticareti açısından önemli bir nok-taya taşımıştır. Farklılıkların buluşma noktası özelliğini tetikle-yen bu durum, şüphesiz kadınların –bilhassa kölelerin- toplumsal hayata katılımında da derin etkiler bırakmıştır.

Bu tebliğde, bir arada yaşama tecrübesini *convivencia* ile kavramlaştıracak denli içselleştirmiş Endülüs'te, sosyal hayatın aktığı düzlemde, ırk, din ve dil açısından çeşitlilik gösteren köle kadınların etkinliği üzerinde durulacak; sınıfsal farkların birlikte yaşama olumlu olumsuz etkileri değerlendirilecek ve kaynaklar-dan hareketle örneklendirilecektir.

**GÜZELLEME EDEBİYATININ GÜZİDE
ÖRNEKLERİNDEN “BİRLİKTE YAŞAMA
TECRÜBESİ” TÜRKİYE’NİN MÜSTAKBEL
“WELFARE QUEEN’İ” SURİYELİLER**

*Araştırma Görevlisi Ramazan Çınar,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
mramazancinar@gmail.com*

***Anahtar kelimeler:** Birlikte Yaşama, Suriyeliler, Zorunlu Göç, Kimlik, Öteki, Hoşgörmek.*

Günümüzde yaşanan insan hareketliliği, travmatik yönleri sebebiyle kitlesel olarak meydana gelen zorunlu göçleri göz ardı etsek dahi, tüm dünyanın kozmopolit bir yapıya doğru evrildiğini göstermektedir. Küreselleşmenin etkisiyle yetişen nesillerin kendi atalarının değerlerinden ziyade çağının değerlerini taşıyan, yani dikey kimlik modelinin kazandırdıklarından ziyade yatay kimliğin getirdiği kazanımlara sahip oldukları araştırmalara konu olmaktadır. Bu bağlamda yenedünyanın, ulus devletlerin inşa edilmesinin moda olduğu dönemlerden farklı beklentiler içinde olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu noktada inşa edilmesi gereken toplum modelinin ölçüleri ve bu ölçülerin belirleyenleri kalıp yargılardan kurtarılarak, kapsamlı bir şekilde ele alınmalıdır.

Toplumsal uzlaşımın temelinde bulunması gereken ilkeler neler olmalıdır? Bu soru bir toplumun birlikte yaşayabilmesinin ya da çatışmasının imkânını belirleyen temel ölçütleri irdelememizi sağlayacak cevapları bize sunar. Elbette bu soruyu kısaca

ve üstünkörü cevaplamak yalnızca işin kolayına kaçmaktır. İnsanlar arasında çeşitli farklılıkların olduğu ve yüzyıllar boyunca da bu farklılıkların derin yaralar açtığı bir dünyada birlikte yaşamının imkânından bahsetmemiz ne kadar mümkün? Yine insanların bir arada yaşadıkları elbette tarihi olarak ortada olan ve inkâr edilemeyecek bir gerçekken, çeşitli tecrübelerin varlığını inkâr etmemiz de ne kadar mümkün? Burada irdelenmesi gereken husus bu birlikteliğin ölçülerinin geçmişte neler olduğu ve günümüzde de ne olması gerektiğidir. Örneğin toplumsal uzlaşının temeline yerleştirmemiz gereken ilke hoşgörü mü olmalıdır? Hoş görmek bir erdem midir? Geçmişte birlikte yaşadığımız milletlerle kurulan ilişki düzeyi hoş görmeye dayalı bir ilişki biçimi miydi? Acaba hoş görülen için bu ilişki biçimi yeterli midir yoksa küçük düşüren bir yönü var mıdır? Her zaman hâkim unsurun bakış açısıyla ele alınan birlikte yaşama konusunun daha tutarlı bir zemine oturması için tüm tarafların görüşlerine yer verilmesine ve benzer pek çok sorunun cevaplanmasına ihtiyaç vardır.

Tebliğimizde ülkemizin yaşamakta olduğu süreci yani çeşitli kesimler tarafından tehdit algısı inşa edilmesine rağmen doku-zuncu yılını sağ salim geride bıraktığımız Suriye iç savaşını ve ülkemize yönelen zorunlu kitlesel göçü ele alarak, inşa edilen Suriyeli algısını inceleyeceğiz. Öteki kavramını incelerken kaçınılmaz olan toplumlar arasındaki geçmiş yaşanmışlıkları, inşa edilmiş algıları, bunların günümüze olan etkilerini, günümüzde yaşanan süreci ve yine devam etmesi istenen hâkim otorite kaygısını ele almaya çalışacağız.

BÜVEYHÎ ASRINDA ÇEŞİTLİLİK VE KAPSAYICILIK: FARS BÖLGESİ ÖRNEĞİ

*Araştırma Görevlisi Muhammed Uç,
Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
muhammeduc@kku.edu.tr*

Anahtar kelimeler: Abbâsîler, Büveyhîler, Fars Bölgesi, Çokseslilik, Kapsayıcılık.

Askerî fetihlerden ziyade uzun bir zaman zarfında yürütülen irşâd faaliyetleri neticesinde Müslümanlaşan Deylem topraklarından neşet eden Büveyhîler, mesleği balıkçılık olan Ebû Şücâ b. Büveyh'in Ali, Hasan ve Ahmet adlarını taşıyan üç oğlundan kurulmuştur.

Şîrâz'daki Abbâsî valisinin sarayını ele geçiren Ali b. Büveyh'in en küçük kardeşi Ahmet, Şîrâz'a giriş çarpışmalarında üstün başarılar sergilemiştir. Ağabeyi tarafından Vasit ve Basra fetihlerine gönderilmiş ve nihayetinde 333/945'te Ahmet b. Büveyh, Abbâsîlerin ve doğu hilafetinin merkezi olan Bağdat'ı hakimiyeti altına almıştır. Haddi zatında 324/936 yılında Halife er-Râzî'nin iradesiyle kurulan "emîru'l-ümerâlık" sisteminin getirmiş olduğu sıkıntılarla boğuşan halifenin, Büveyhîlerin gelişimiyle birlikte birtakım dinî yetkiler dışında çoğu tasarruf alanı elinden alınmıştır. Halife siyasî anlamda neredeyse işlevsiz bir konuma evrilmiştir. Bağdat'ın yeni muktediri olan Ahmet, halifeden kendisi için Muizzüddeve, büyük ağabeyi Ali'ye İmâdüddeve, Hasan'a ise Rüknüddeve lakaplarını almıştır. Böylelikle kendilerinden sonra gelen bütün emirler halifeden "devle" uzantılı la-

kaplar almaya başlamışlardır. Hatta Bahâüdevle örneğinde olduğu gibi kimi emirler tek lakapla yetinmemiş; birden fazla unvanla anılma arzusunda olmuşlardır.

İlk nesil Büveyhîler olarak anılan bu kardeşler Bağdat, Rey ve Şîrâz'dan müteşekkil olan Büveyhî Hanedanlığını tesis etmişlerdir. Şîrâz merkezli Fars bölgesi ise Bağdat ve Rey'e nazaran daha önce teşekkül eden (320/932) ve en uzun ömürlü olan (454/1062) Büveyhî yönetim şubesi olmuştur. Bunun yanında özellikle Fars bölgesi ve Şîrâz, Abbâsî hilafetinin başşehri olan Bağdat'a rakip olmuş; hatta emir Bahâüdevle devrinde başkent, Bağdat'tan Şîrâz'a taşınmıştır. Her ne kadar Büveyhî tarihi Şîî temayülleri, Bağdat'ı ele geçirmeleri vb. sâiklerle menfî bir konumda değerlendirilse de aynı durumun Fars bölgesinde geçerli olmadığı görülmektedir. Bu tebliğde ise öne sürülen işbu iddia Büveyhî devrindeki Fars mıntıkasının etnik ve dini cihetleri esas alınarak temellendirilmeye çalışılacaktır.

İSLAMDA MÖTƏDİLLİK ANLAYIŞI BİRGƏYAŞAYIŞIN ƏSAS PRİNSİPİ KİMİ

*Samirə Hadiyeva,
Bakı Dövlət Universiteti
Qafqaz xalqları kafedrasının magistrantı
samira1997hadiyeva@gmail.com*

Açar sözlər: İslam, Quran, fərqli inanc, tolerantlıq, mötədillik.

Din hər bir cəmiyyətin anlayış tərzinə, ümumilikdə, həmin cəmiyyətdəki ictimai əlaqələrə təsir edən mühüm faktorlardanır. Bu faktor insanların hər cəhətdən həyat tərzinə, bəşəri münasibətlərə təsir göstərmişdir. Həmin cəmiyyətdə eyni inanclara sahib fərdlərlə yanaşı, cəmiyyətdə fərqli inanclara mənsub insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləmək də əsas amillərdən hesab olunur. Cəmiyyətdə birgəyaşayış prinsipinin inkişafı üçün tarixboyu müəyyən inteqrasiyaedici nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür.

Buna misal olaraq, Orta əsrlərdə xristian dünyasında məzhəblərarası konfliktləri həll etmək və birgəyaşayışı təsis etmək üçün “tolerantlıq” məfhumu ortaya çıxmışdır. Tolerantlıq qarşısını alma və ya cəza vermə imkanı var ikən bir şəxs inanc düşüncələrinə zidd olan fikirlərə dözümlü yanaşmaqdir.

İslam cəmiyyətində də inanc fərqliliyi mövcuddur. Meydana gəlidiyi dövrdən İslam cəmiyyəti modelində fərqli dinə, inanca məxsus müsəlmanlar, qeyri-müsəlmanlar, habelə “əhli-kitab” hesab edilən yəhudi, xristianlar, məcusilər (onlara əhli-kitab kimi yanaşanlar da var və ya əksini irəli sürənlər də mövcuddur)

yaşayırdılar. Buna baxmayaraq, İslamda eyni inancı bölüşmədən, fərqli düşüncələrə sahib insanların birlikdə yaşaya bilmələri və aralarındakı fikir ayrılığına hörmət göstərilməsi tarixboyu özünü büruzə vermişdir.

İslamda tolerantlıq *mötədillik* termini çərçivəsində açıqlanmışdır. Mötədillik tolerantlığın sinonimi deyildir. Mötədillik daha geniş anlayışdır. Bu anlayış İslam dininin əsas prinsipi olaraq qəbul edilmiş və həm gündəlik həyatda, həm də inancda və ibadətdə həmin anlayışa sadıq qalmaq mühüm şərt kimi qəbul edilmişdir. İslamdakı mötədilliyin ən yüksək nümunəsi Quranın Bəqərə surəsindəki 256-cı ayədə öz əksini tapmışdır:

“Dində məcburiyyət yoxdur. Artıq doğruluq azgınlıqdan ayırd edilmişdir. Hər kəs Tağutu inkar edib Allaha iman gətirsə, o, artıq artıq ən möhkəm bir ipdən yapışmış olur. Allah eşidəndir biləndir.”

Bu ayədə insanların bir-birinin dininə hörmət etməsi, dinin qəbulunda məcburiyyətin doğru olmadığı qeyd edilir. Bundan əlavə, Ənam surəsinin 107-ci ayəsində dinin təbliğində məcburi metodlardan istifadənin yol verilməməzliyi, 108-ci ayəsində başqa dinlərdən olan insanların tapındığı tanrılara hörmətlə yanaşmaq, onları təhqir etməməy kimi fikirlər Quranda mötədilliyin bariz nümunələridir.

Qurani-Kərimdə əks olunan mötədil davranış tərzini, praktiki-kada da həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.)in mülayim davranışlarında özünü büruzə vermişdir. Heç şübhəsiz deyə bilərik ki, Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s) İslamda mötədilliyin ən ali təmsilçisi, şəxsiyyətidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, mötədillik anlayışı istər ayələrdə, istər həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) və səhabələrin icraatlarında, istərsə də qanunlarda özünü bariz şəkildə göstərmişdir.

ENDÜLÜSLÜ MORİSKOLAR'IN MARUZ KALDIĞI VAROLUŞ KAYGISI ÖRNEĞİNDE BİRLİKTE YAŞAMAYA ENGEL OLAN ETKENLER

*Zarina Mammadova,
Kırıkkale Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi
zarinacelebi@gmail.com*

*Anahtar kelimeler: Birlikte Yaşama, Toplumsal Kaygı,
Toplumsal Baskı, Yaşam Doyumu.*

Müslümanlar için Endülüs tarihinin en karanlık sayfaları Hıristiyan hakimiyeti sürecinde başlamıştır. Endülüs'te hakimiyeti kaybeden Müslümanlar kendi topraklarında sınırlı bir müddet misafir muamelesi görmüş, daha sonraki süreçlerde Hristiyan dinini seçmeye zorlanmıştır. Hatta Endülüs'te yaşayan Müslümanlar (Moriskolar) zorla kendi dinlerinden, adetlerinden, kültürlerinden vazgeçilmeye mecbur bırakılmıştır. Ne öz topraklarından ne de dinlerinden vazgeçmek isteyen Moriskolar defalarca isyanlar çıkartsalar da bu isyanlar bastırılarak, kalkışmaya sebep olanlar öldürülmüştür. Asimileye zorlanan fakat buna karşı tüm varlıklarıyla direnen Moriskoların sığınacakları tek ümitleri Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti yardım elini uzatmak için çok kez teşebbüste bulunsa da maalesef ki birçoğunda başarısız olmuştur. Zamanla bir kısmı sürgüne zorlanmış, bir kısmı mecburi göç etmiş olan Moriskolar dünyanın birçok yerine dağılmıştır. Gittikleri her yere kendi kültürlerini taşımış ve bunu yaşatmışlardır. Hali hazırda dünyanın birçok yerinde Endülüs Müslümanlarının nev-i şahsına münhasır kültürel mirasın izlerine rastlamak mümkündür.

Çalışmamızda tarih kitaplarında hazin hikayeleri yer alan Moriskoların yaşam mücadeleleri ve göç yolculukları ele alınacak; topraklarından, dinlerinden, dillerinden vazgeçmeye zorlanan bu insanların yaşadıkları benlik kaygısı, toplumsal baskı, yaşam doyumu, maruz kaldıkları zorbalık vb. konular incelenecektir.

Yöntem: Endülüs'te Müslüman hakimiyetinin sonlanıp Hıristiyan hakimiyetinin başladığı tarihten Moriskoların Endülüs'ten tamamen çıkarılmasına kadar geçen dönemi inceleyerek *asimile, göç ve sürgün* süreci bağlamında *benlik kaygısı, toplumsal baskı, yaşam doyumu, maruz kalınan zorbalık* kavramları ele alınacaktır.

Sonuç: Endülüs'te var olmuş İslam medeniyetinin izlerini, dokusunu hissetmeyi; Endülüs medeniyeti ile günümüz insanının ufku arasında bir köprü oluşturarak Endülüs kültürel mirasıyla tanışmasını sağlamayı birlikte yaşamın târihî kodlarını görmek açısından önemsiyoruz. İslam medeniyetinin asırlarca hakim olduğu Endülüs Müslümanlarının din, dil, gelenek ve yaşamlarına sahip çıkma adına ortaya koydukları mücadeleyi yakından tanıma, yaşam kalitelerini inceleme ve olumlu-olumsuz örnekliliğiyle günümüz birlikte yaşama potansiyelini ortaya koyma adına ufuk açıcı motivasyon olacaktır.

İSLÂM MİMARÎ VE ŞEHİRCİLİĞİNİN BİRLİKTE
YAŞAMA KÜLTÜRÜNE KATKISI (FAKİH VE
MÜHENDİS ABBASİ İBN-İ RABİİ VE OSMANLI
MEHMET EFENDİ ÖRNEKLİĞİNDE)

*Khalid-Abushan,
Kahire Aynshams Üniversitesi
h.imam1404@gmail.com*

Anahtar kelimeler: İslâm Şehircilik Fıkhı, İslam Mîmârîsi, Çağdaş Mimari Kaynaklar, Sulûku'l-Malik fî Tedbîri'l-Memalik, Riyâzü'l-Kâsımîn.

İslam dünyasında mîmârî ve şehirciliğin önemi, bu alanın İslam dünyasının hüviyetinin ve kimliğinin temsilcisi mesabesinde oluşundan ileri gelmektedir. İslamiyet şehircilik ve mîmârî anlayışı ile günümüzdeki dünya şehircilik anlayışı arasında farklar bulunmaktadır. Bu araştırmada İslam şehircilik anlayışı izah edilirken İslam fıkhının bu alandaki etkilerini kabul edip ispat eden ve etmeyen Batılı araştırmacıların görüşleri, İslam şehirciliği ve İslam fıkhının İslam şehirciliğine etkilerini gösteren çağdaş yönelimleri iki örnek üzerinden ele alınacaktır: Birincisi miladi 9. yüzyılda Abbasi Halifesi Mu'tasım Billah döneminde yaşamış olan Abbasi Fakihî İbn Rabîi; İkincisi ise Osmanlı Sultanı III. Ahmet döneminde vefat etmiş olan Edirne Kadısı Mehmet Efendi'dir. Mehmet Efendi aynı zamanda Hanefî fıkhı mîmârî anlayışı ile ilgili büyük bir ansiklopedi de yazmıştır.

Çalışmada zaman içinde İslâmî şehir kavramının tartışılır hale gelme serüveni ele alınacaktır. Örnekler bağlamında İslam

mimarî ve şehircilik çalışmalarının günümüze tutacağı ışık sayesinde çağdaş mimar ve mühendisler alana özgü incelemelerinde kadim çalışmalardan istifade edebilme imkânına sahip olacaklardır. Bu kitleyi kaynaklarla buluşturma hedefi, bu konuda yeni çalışmaların oluşmasına vesile olacağı gibi, toplumların birlikte yaşama kültür ve tecrübelerini mimari ve şehircilik ek-sininde yeniden konuşmaya ve mezkûr değerleri geliştirmeye vesile olacaktır.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....3

Müminin muhatabıyla konuşma yöntemleri üzerine bir
bakış (İsra suresi 46-53. ayetleri özelinde)

Prof. Dr. Mevlüt Erten 11

İslam tarihinde birlikte yaşama kültürünün ilk örneği
olan sahabe toplumunda etnik yapı

Prof. Dr. Zekeriya Akman 13

Fıkıh mezheplerinin nitelikli birlikte yaşama ortamını
sağlama potansiyeli

Prof. Dr. Abdurrahman Candan.....15

Farklı, benzer ve bütünleştirici yönleriyle insanın
birlikte yaşama kültürüne katkısı

Prof. Dr. Şahin Ahmetoğlu.....17

Bir arada yaşamamanın bazı ilkeleri-Yusuf Has Hacip örneği

Prof. Dr. H. Ömer Özden 19

Barış kelimesinin etimolojik-analitik incelemesi

Prof. Dr. Muhittin Eliaçık.....21

İlk islam neslinin birlikte yaşama tecrübesine dair bazı
kesitler (Şam bölgesi özelinde)

Prof. Dr. Mehmet Akbaş 23

Birlikte yaşamamanın dini ve ahlaki esasları

Prof. Dr. Hulusi Arslan 25

Müslüman türklərdə birlikdə yaşamanın simgesi “Bahçələr”
Prof. Dr. Candan Nemlioğlu 27

Propaganda amaçlı yazılmış dini metinlərin mezheplər
arası əlaqələrə təsiri: Peşəver gecələri
Prof. Dr. Cemil Hakyemez 29

Hz. Peyğəmbər’in hicrət təcrübəsi işığında göç və sosial barış
Prof. Dr. Mahmut Çınar 31

الاسلام دين التسامح وقبول الآخر .. رؤية حضارية للتعايش السلمي
الأستاذ الدكتور معتز محي عبد الحميد 33

Islamic educational institutions in Georgia: historical
survey and modern realities
Prof. George Sanikidze.....35

Гуманистические ориентиры в практике сосуществования
светского и исламского образования в Дагестане
проф. Асият Буттаева 37

من ركائز التعايش في القرآن الكريم
الأستاذ الدكتور إحسان بن صادق بن محمد اللواتي 41

فلسفة التعايش في الثقافة الإسلامية: من أحادية عالم الغيب والوجود إلى تنوع كون
الشهود والموجود
أستاذ تعليم عال فوزي علي العلوي 43
التكافل الاجتماعي طريقاً للوصول إلى روح التعايش
الأستاذ الدكتور مراد عبدالله الجنابي 45

İslam dünyasında dini radikalizmin yaranmasına təsir
edən məzhəblərarası fərqliliklər
i.f.d., dos. Aqil Şirinov 49

Qurandakı əxlaq dəyərlərinin İslamın birgəyaşayış ənənəsindəki rolu i.f.d. Mehman İsmayılov	52
Birgəyaşayış dəyər kimi milli maraq kontekstində Rəfi Qurbanov	54
Цифровизация и ее последствия для социокультурного взаимодействия в исламской молодежной среде д-р филол. наук, доц. Иннара Гусейнова	56
Xətib Təbrizinin “Şərhul-Müfaddaliyyat”ında (ixtiyarat) müxtəlif dinlərə etiqad göstərən şairlər f.e.d., dos. Zəkiyyə Əbilova	59
Təlimdə dini dəyərlərdən istifadə ped.e.d., dos. Nabat Cəfərova	64
Деструктология – новая прикладная наука для противодействия угрозе терроризма д-р ист. наук Роман Силантьев	67
Суфизм на Кавказе: историко-культурные и интеграционные аспекты д-р филос. наук Вахит Акаев	70
Qurani-Kərimin ayələri kontekstində birlikdə yaşama hüququ f.f.d. Mirniyaz Mürsəlov	74
Azərbaycan ve Anadolu türklerinin mezhepler arası yakınlaşma kültürüne katkısı bakımından maktel edebiyatı Doç. Dr. Elnura Azizova	76

Coexistence in post-secular society: from solidarity to plurality Assist. Prof. Asaf Ganbarov	79
Qəzzalının təkfir məsələsinə ontoloji-hermenevtik yanaşma f.f.d. Kövsər Tağıyev	81
Cənubi Qafqazda birgəyaşayış təcrübəsinə Azərbaycan nümunəsində təhlükəsizlik aspektindən baxış Sərxanbəy Xuduyev	83
Qurani-Kərim və birgəyaşayış mədəniyyəti f.f.d., dos. İlkin Əlimuradov	85
Birgəyaşayış ənənəsini formalaşdıran mənəvi dəyərlər: İslam əxlaq fəlsəfəsi müstəvisində f.f.d., dos. Anar Qafarov	87
Əl-Farabının siyasət fəlsəfəsi f.f.d., dos. Kəmalə Pənahova	89
Многовековой опыт совместного сосуществования разных форм духовности на примере города Дербент канд. филос. наук., доц. Гюльчохра Сеидова	91
Azərbaycanda XIX əsr islahatçılıq hərəkatının vəhdət prinsipləri f.f.d. Əhməd Niyazov	95
Müasir problemlər prizmasından İslam dinində birgəyaşayış və ünsiyyət mədəniyyəti ənənəsi i.f.d., dos. Məmmədli Babaşlı	98
Birgəyaşayış mədəniyyəti və onun fəlsəfi əsasları f.f.d., dos. Ələddin Məlikov	101

Şeyx Zahid İrfanı bölgədə birgəyaşayışın göstəricisi kimi t.f.d., dos. Zaur Məmmədov; İldırım Şükürzadə.....	103
Qlobal təhlükəsizlik kontekstində mədəniyyətlərarası dialoqun birgəyaşayışın təmin edilməsinə təsiri siy.f.d. Cahangir Cahangirli	105
Удинская христианская община в модели многообразия и разнообразия исламской культуры Азербайджана Роберт Мобили	107
İslamda tolerantlıq ideyasının nəzəri məsələləri və tarixi təcrübə f.f.d., dos. Elvüsal Məmmədov	110
İslam tarixində məzhəblərarası problemlərin əsas səbəbləri i.f.d., dos. Aslan Həbibov.....	113
XIX-XX əsrin əvvəllərində Şirvan bölgəsində bəzi etnomədəni proseslərə dair (azərbaycanlı və rus əhalinin birgəyaşayış mədəniyyəti nümunəsində) t.f.d., dos. Könül Əsədli	115
Birgəyaşayış düşüncəsinin əxlaqi meyarı kimi “ədalət” məfhumu (İbn Miskəveyh və Akvinalı Fomanın ədalət düşüncəsinin müqayisəli təhlili) i.f.d., dos. Namiq Abuzərov.....	117
Azərbaycanda Orta əsrlər dövründə Xristianlıq və xristian dini məbədləri İslam mədəniyyətində birgəyaşayışın bariz nümunəsi kimi t.f.d., dos. Cavid Bağırzadə	119

İslamda birgəyaşayış dini radikalizm və ekstremizm təhdidlərinə qarşı mühüm vasitə kimi f.f.d. Bağır Babayev; f.f.d., dos. Rəşad Əsgərov.....	121
Azərbaycan müsəlman mədəniyyətində el köməyi adətlərinin rolu t.f.d., dos. Tural Şiriyev	123
Modern dünyada birlikdə yaşama təcrübəsi və din Doç. Dr. Ali Çetin.....	125
Sosyo-teolojik açıdan böyük günah tartışmaları ve güncel değeri Doç. Dr. Harun Çağlayan	128
Kur'an'da toplumsal referanslar Doç. Dr. Mehmet Demirci	130
Okulda din eğitiminin birlikdə yaşama kültürüne katkısı Doç. Dr. Muhammed Ali Yazıbaşı	133
أثر التربية القرآنية في التعايش السلمي Doç. Dr. Mesut Cevher	135
Mâturidi kəlam sisteminde düşünce, fikir və inanç özgürlüğü Doç. Dr. Ali Yıldız Musahan.....	137
Birlikdə yaşamaya engel bir zihniyyət olaraq gəlat Doç. Dr. Habip Demir.....	140
Somali'de birlikdə yaşamının önündeki engeller Doç. Dr. Rifat Türkel.....	142
Niyətin Kur'ân öğretilərindəki niteliği/keyfiyyəti və değeri Doç. Dr. Mustafa Cora	144

The political aspect of cooperation between Türkiye and the European Union through the activities of muslim organizations Ph.D Nataliia Malynovska	146
Azərbaycanda birgəyaşayış mədəniyyətinin inkişafına ali dini təhsilin töhfəsi – “Müqayisəli teologiya” fənninin tədrisi i.f.d. Ülkər Abuzərova	148
“Azərbaycan modeli” dialoq və birgəməvcudluq ideyalarının təcəssümü kimi f.f.d. Şölət Zeynalov	151
Din və siyasət: siyasi fəlsəfə kontekstində siy.f.d. Ruşan Ruşanzadə	154
Azərbaycanda Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi nümunəsində İslam vəhdətinə çağırış t.f.d. Əli Fərhadov	156
Azərbaycan Respublikası “İslam tolerantlığına və birgəyaşayış ənənəsinə sadıq dövlət modeli” kimi fil.f.d. Şükufə Vəliyeva	158
1905-1917 müslüman kurultaylarının toplumsal barışa katkısı açısından önemi Dr. Ögr. Üyesi İrada Taghiyeva	161
İslam medeniyetində birlikte yaşama kultürünün oluşumunda fikhî bir dinamik olarak örfün yeri Dr. Öğretim Üyesi Adem Yıldırım	163
Mezhep taassubu bağlamında bir özeleştiri: Mûsâ el-Mûsevî'nin Şia'da reform çağırısı Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Yalçın	165

İslam medeniyetinde birlikte yaşama tecrübəsi: Medîne ve Medînelilik Dr. Öğretim Üyesi İlyas Uçar	167
Diyanet hizmetlerinin Türkiye-Azərbaycan münasebetlərindəki rolü Doç. Dr. Sadık Eraslan	169
Yabancı uyruklu öğrenciler bağlamında Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi'nin birlikte yaşama tecrübəsinə katkıları Dr. Öğretim Üyesi Gülşen Yağır Ahmetoğlu	171
Birlikte yaşamı mümkün kılan temel insan nitelikləri bağlamında bir değerlendirme Doç. Dr. Fatih Özkan.....	173
Muhammed b. İbrâhîm el-Alıcî ve birlikte yaşama katkıları Dr. Öğr. Üyesi Kamran Abdullayev.....	176
Olgusal olarak birlikteliğe vurgu yapan âyetlərin tefsir literatürü aracılığıyla günümüze yansı(ma)maları üzərində bir değerlendirme Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Murat Batman	178
Buhârî ve Müslim sahîhleri'ndə birlik ve beraberlik Dr. Öğretim Üyesi İbrahim Sağlam	181
İslam mədəniyyətində ilk birgəyaşayış nümunəsi olaraq muaxat – qardaşlaşdırma – təcrübəsi f.f.d. Vüqar Səmədov	183
Qurani-Kərimdə mötədillik nümunələri (təlim-təbliğ kontekstində) f.f.d. Faiq Əhmədzadə	185

İslamda təhsil və onun birgəyaşayış ənənəsinə töhfələri
f.f.d. Aygün Kərimova 187

İslamda birgəyaşayış nümunəsi olaraq qeyri-müsəlmanların
(zimmilər) din və vicdan azadlığı
f.f.d. Qafqaz Abdurahmanov 190

Gəncə şəhərinin tarixi məhəllələrində birgəyaşayış
mədəniyyətinin ənənələri
t.f.d. Elnur Həsənov 192

Bir arada yaşamanın imkânı açısından Gazzâlî'nin
tekfir anlayışı
Dr. Azer Abdurrahman.....195

Mezhep taassubunun ortaçağ islâm toplumunda
oluşturduğu olumsuz etkileri: Büveyhîler dönemi Irak örneği
Dr. Hanoğlan Hacıyev 197

İsmâîlîlik qarşıtı metinler bağlamında sünnî gelenekte
muhalifi algılama biçimi (4./10. ve 5./11. asırlar)
Dr. Araştırma Görevlisi Betül Yurtalan.....199

مظاهر التعايش الإجتماعي والثقافي في مصر منذ الفتح الإسلامي حتي نهاية العصر
المملوكي (21- 923هـ/641-1517م)
الدكتور عبدالله أحمد همام عبد المجيد
201 .....

The Algerian prince Abdul Qader: the voice of tolerance and
fraternity between the two shores of the Mediterranean Sea
Ph.D Miloud Khalfellah 203

Базовые принципы сосуществования в исламской культуре
Али Ибрагимов.....205

Xilafət dönəmində birgəyaşayış: mədəniyyətlərarası dialoq və sülh quruculuğu Röya Mirzəbəyova	208
Практика реализации межконфессиональных принципов сосуществования в эпоху пророка Мухаммада и праведных халифов Рамис Фатхуллин	210
Birgəyaşayış fenomeninin fəlsəfi-psixoloji təhlilində metodoloji problem Ruhiyyə Məmmədova	213
Российская модель исламского образования как феномен сосуществования светского и религиозного Шамиль Кашаф	215
Quranda birgəyaşayışın əhəmiyyəti Xəyal Vəliyev	221
İbn Xəldunun cəmiyyət konsepsiyasının birgəyaşayış prinsipi aspektindən təhlili Elmar Hüseynov	223
İslam dinində qardaşlıq Vəsilə Razimi	225
Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin həmdövr abidələrində birgəyaşayışın izləri Elşən Abdurahmanov	227
İslam dinində gender bərabərliyi Seyidnisə Lətifli	229

İslamda əhli-beyt nümunəsində birgəyaşayış metodları Hilal Ağamoğlanov	231
Şeyx Qalib poeziyası İslam dini müstəvisində Gülər Abdullayeva	233
Həzrət Peyğəmbər dövründə müsəlmanların əhli-kitab mənsubları ilə əlaqəsi Saleh Kazımov	236
К проблеме кризиса идентичности в условиях межкультурного взаимодействия Самира Дадашова	238
Əhməd bəy Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsərinin birgəyaşayış anlayışına təsiri Aygül Məmmədova	241
«Джираб ал-Мамун» Хасана ал-Алкадари (1834 – 1910) – отражение мусульмано-христианских отношений в период социальных трансформаций в дагестанском обществе Илона Чмилевская	243
Farabi’de dini çeşitlilik düşüncəsi Araştırma Görevlisi Şeyma Demirtaş	246
Endülüs’te köle kadınların toplumsal hayata katılımının bir arada yaşama tecrübesine yansımaları Araştırma Görevlisi Fatma Merve Çınar	248
Güzelleme edebiyatının güzide örneklerinden “birlikte yaşama tecrübesi” Türkiye’nin müstakbel “welfare queen’i” suriyeliler Araştırma Görevlisi Ramazan Çınar	250

Büveyhî asrında çeşitlilik ve kapsayıcılık: Fars bölgesi örneği Araştırma Görevlisi Muhammed Uç.....	252
İslamda mütədillik anlayışı birgəyaşayışın əsas prinsipi kimi Samirə Hadıyeva	254
Endülüslü moriskolar'ın maruz kaldığı varoluş kaygısı örneğinde birlikte yaşamaya engel olan etkenler Zarina Mammadova	256
İslâm mimarî ve şehirciliğinin birlikte yaşama kültürüne katkısı (fakih ve mühendis Abbasi ibn-i Rabii ve osmanlı Mehmet Efendi örneğinde) Khalid-Abushan	258

**“İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
BİRGƏYAŞAYIŞ TƏCRÜBƏSİ”
MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ SİMPOZİUMUN
MATERİALLARI
(TEZİSLƏR)**

Çapa imzalanmışdır: 12.09.2022
Ölçü: 60x90 1/16. Çap vərəqi: 17. Sifariş: 15/22. Say: 500 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə

Bakı, Az1122, H.Zerdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@ave.az